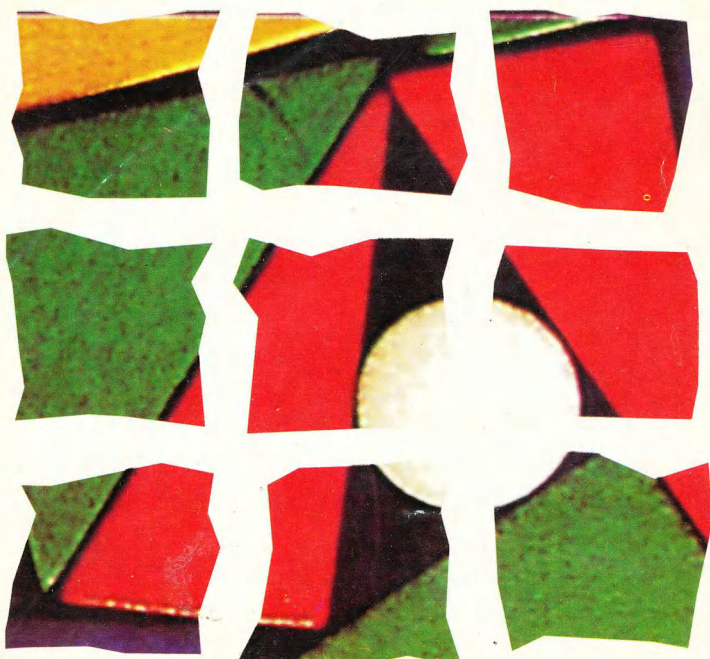

VIOREL ACHIM

**Țigani
în istoria
României**

Editura Enciclopedică

Coordonatorul colecției: Șerban Papacostea

COLECȚIA „BIBLIOTECA ENCICLOPEDICĂ DE ISTORIE A ROMÂNIEI“

VIOREL ACHIM

ȚIGANII ÎN ISTORIA ROMÂNIEI

EDITURA ENCICLOPEDICĂ
BUCUREȘTI, 1998

Coperta colecției: Mircea Dumitrescu

© Viorel Achim, 1998

ISBN: 973-45-0230-1

<i>Cuvânt înainte</i>	7
Introducere	9
I. Sosirea ȝiganilor pe teritoriul României	15
1. Migrația ȝiganilor în Europa	15
2. Primele atestări pe teritoriul României	21
3. Când au venit ȝiganii în țările române?	22
4. Teritoriul României în cadrul migrației europene a ȝiganilor (secolele XIV–XV)	28
II. Țiganii în țările române în evul mediu. Robia	31
1. Vechimea și originea robiei în țările române	31
2. Categoriile de robi	34
3. Robia în Vechiul Regim românesc	37
4. Situația social-juridică a ȝiganilor în Transilvania	44
5. Locul ȝiganilor în economia țărilor române	47
6. Modul de viață. Nomadism și sedentarizare. Marginalitatea	53
7. Organizarea socială. Șefii ȝigani	58
8. Situația ȝiganilor în țările române și în celelalte țări europene — O paralelă	64
9. Politica de sedentarizare și asimilare a ȝiganilor promovată de autoritățile habsburgice în Transilvania	68
III. Dezrobirea	76
1. Țiganii în principatele române în prima jumătate a secolului al XIX-lea	76
2. Curentul aboliționist	83
3. Legile de dezrobire	90
4. Evoluția socială după dezrobire	98
5. Emanciparea ȝiganilor din principatele române și a doua mare migrație a ȝiganilor (mijlocul secolului al XIX-lea — începutul secolului XX)	105
6. Țiganii în Bucovina în timpul stăpânirii austriece (1775–1918)	111

7. Țigani în Basarabia în timpul stăpânirii țariste (1812–1918)	113
8. Țigani în Transilvania în secolul al XIX-lea	115
IV. Țigani în România în perioada interbelică	120
1. Situația Țiganilor în perioada interbelică. Integrare și asimilare	120
2. „Organizarea”. Mișcarea de emancipare din anii '30	127
V. Politica față de Țigani a regimului Antonescu	133
1. Concepții rasiste în România anilor '30–'40 și Țigani	133
2. „Problema” Țiganilor în timpul regimului Antonescu	136
3. Deportarea în Transnistria (1942–1944)	139
4. Politica față de Țigani a regimului Antonescu și destinul Țiganilor din Europa în timpul celui de-al doilea război mondial	148
VI. Țigani în timpul regimului comunist. Câteva repere	153
VII. Situația actuală a Țiganilor (romilor) în România	164
1. Situația socială	164
2. Spre o etnicitate romă modernă	171
Summary	179
Contents	193
Indice	195

Înțelegerea raportului dintre majoritari și minoritățile de tot felul dezvoltate în sânul lor sau alipite lor prin admigrare a marcat unul din progresele însemnate ale științei istorice moderne. Cercetarea acestei dimensiuni esențiale în evoluția oricărei societăți umane dezvoltate, din orice timp și din orice loc, înlesnește înțelegerea realităților sociale în toată complexitatea lor.

Între minoritățile etnice din trecutul românesc, una din cele mai însemnate prin număr, rosturi sociale și specific cultural au fost Țiganii. Prezenți în spațiul istoric românesc de la sfârșitul secolului XIV, Țiganii au ocupat un loc neîndoielnic subordonat, nu însă și neglijabil în evoluția țărilor române, apoi a României, până în zilele noastre, când se impun ca preocupare majoră pentru societatea românească. Cercetarea acestei realități în devenirea ei istorică este neîndoielnic un imperativ pentru istoriografia română.

Studii variate și relativ numeroase cu privire la Țigani nu au lipsit în trecut, începând cu lucrarea care le-a fost consacrată de Mihail Kogălniceanu în 1837; aceste studii nu au cuprins însă decât aspecte speciale, tematic sau teritorial limitate, ale domeniului. Cartea domnului Viorel Achim, Țiganii în istoria României este prima tratare cuprinzătoare, dedicată trecutului acestei populații alogene, împinsă în evul mediu de vicisitudinile istoriei din interiorul lumii asiatice spre continentul european, unde unul din popasurile cele mai importante și de durată ale peregrinării lor continue s-a aflat în spațiul românesc. Avem acum, așadar, istoria întreagă a acestei minorități etnice în România, a avatarurilor existenței ei colective din vremea așezării la nordul Dunării până în vremea totalitarismului comunist și chiar în anii care au urmat după prăbușirea acestuia.

De la robia medievală la manifestările tendinței actuale de afirmare a etnicității rome, trecând prin dezrobirea din secolul XIX și prin prigoana din timpul celui de al doilea război mondial, de la nomadism la sedentarizare, de la meșteșugul medieval la eforturile de adaptare la condițiile economiei moderne, toate etapele istoriei țiganilor din România, împreună cu formele lor specifice de organizare și cu raporturile lor cu lumea autohtonă, precum și cu inerentele deosebiri de la o provincie istorică la alta, se regăsesc în cartea de față într-o interpretare care îmbină temeinicia documentării cu demersul științific cel mai neabătut. Este o carte de care istoriografia noastră avea de mult timp nevoie și care în sfârșit este oferită publicului cititor din țara noastră.

ȘERBAN PAPACOSTEA

INTRODUCERE

Într-o abordare de tip tradițional, istoria României poate fi scrisă și fără a aminti nimic despre țigani. Multă vreme istoria a fost văzută ca fiind a celor ce s-au aflat în centrul evenimentelor. Or, țiganii n-au participat nicicând la marea istorie. Timp de secole ei s-au aflat la noi în situația unei robii colective. Iar eliberarea din robie, la mijlocul secolului al XIX-lea, datorită împrejurărilor concrete în care s-a înfăptuit, nu le-a asigurat integrarea deplină în societatea românească modernă. Ei au rămas în continuare, chiar până astăzi, într-o poziție socială periferică. Iar când masele au fost văzute ca făuritoare ale istoriei, cercetările românești de istorie socială nu s-au oprit decât într-o foarte mică măsură asupra marginalilor, unde îi putem include pe țigani. De asemenea, nici cercetarea privitoare la minoritățile etnice și la raporturile inter-etnice în cursul istoriei României nu i-a avut în vedere pe țigani. Date fiind împrejurările istorice, până în secolul nostru țiganii, ca grup etnic, nu s-au exprimat public practic niciodată, astfel încât n-au trezit un interes special pentru trecutul lor. Capitolul privitor la țigani din istoria etnică a României încă nu a fost scris.

Totuși, țiganii au fost o permanență a istoriei noastre. Din a doua jumătate a secolului al XIV-lea peisajul social și etnic al țărilor române cuprinde și această populație de origine indiană. În societatea românească timp de patru secole și jumătate țiganii s-au aflat în condiția de robi. Au fost deci un element marginal și, prin aceasta, nu au avut nici un impact asupra dezvoltării sociale, care nu i-a privit și pe ei. Robia le-a marcat destinul. Emanciparea juridică de la mijlocul secolului al XIX-lea nu a fost însoțită de o emancipare socială. Eșecul încercării făcute de autorități de a-i lega de pământ și de ocupația agricolă a făcut ca marginalitatea lor să se perpetueze. Istoria acestui segment semnificativ al populației țării nu poate fi neglijată. În epoca dezrobirii, la mijlocul secolului trecut, țiganii reprezentau cca 7% din populația principatelor, în prezent 1,8% după datele recensământului din 1992, dar cca 5% după estimările cele mai credibile.

Mult timp interesul față de țigani a fost legat de pitorescul vieții lor, lucru valabil în mare măsură și acum. În cazul nostru, trebuie să mărturisim că ceea ce ne-a trezit

interesul pentru istoria țiganilor de la noi și ne-a determinat să ne aplecăm asupra subiectului, a fost nevoia de a înțelege situația actuală a acestei populații. Credem că populația de țigani din România este un caz ilustrativ pentru relația dintre trecut și prezent — relație în care, după o formulare cunoscută, trecutul explică prezentul și prezentul explică trecutul —, ce potențează, de altfel, valoarea socială a actului cercetării istorice. Istoria țiganilor în România se caracterizează prin supraviețuirea de-a lungul secolelor a unor trăsături, pattern-uri culturale etc. Condiția socială inferioară, marginalitatea, simbioza specifică cu populația majoritară, modul de viață propriu, discriminarea din partea populației majoritare etc. s-au perpetuat până astăzi. Faptul că țiganii au fost multă vreme robi a marcat în chip definitoriu modul lor de viață și explică statutul social scăzut pe care îl au în prezent. Separarea țiganilor de populația majoritară este o moștenire care derivă din condiția social-juridică de robi pe care au avut-o până la mijlocul secolului trecut.

Am intenționat să realizăm o lucrare care să reconstituie istoria țiganilor din România de la apariția lor la nordul Dunării și până azi. Am urmărit în primul rând elementele definitorii ale evoluției acestei populații și momentele sale cele mai importante. Am acordat un loc special în economia lucrării aspectelor care țin de durata lungă a istoriei, cum au fost robia sau procesele de integrare și de asimilare în cadrul populației majoritare. De asemenea, am acordat atenție procesului de dezrobire a țiganilor, important prin consecințe, și evoluției sociale de după dezrobire. La fel, ne-am oprit asupra destinului tragic al unei părți a populației de țigani din România în timpul celui de-al doilea război mondial. Este o lucrare aproape exclusiv de istorie socială și politică. Nu ne-am referit decât cu totul tangențial la specificul cultural al populației de țigani de-a lungul timpului. Dacă am menționat, de exemplu, încercarea unor intelectuali țigani din anii '30 ai secolului nostru de a impune numele de „rom“ în locul celui de „țigan“, am făcut-o pentru că acest fapt a fost un element al mișcării de emancipare a țiganilor din acel timp.

Demersul nostru științific nu a fost deloc ușor. Contribuțiile reale la studierea istoriei țiganilor în România sunt puține. Trecutul acestei populații a fost neglijat în istoriografia noastră, iar abordările existente sunt, în general, departe de exigențele cercetării contemporane. Multă vreme la noi, ca de altfel peste tot, preocupările privitoare la țigani au stat sub semnul senzaționalului, situație care nici astăzi nu este complet depășită. Țiganologia, cum sunt numite generic disciplinele care se ocupă cu studierea țiganilor, este un loc unde diletantismul este încă prezent.

Există, desigur, și lucrări demne de a fi menționate. Cea dintâi lucrare românească consacrată țiganilor se datorează lui Mihail Kogălniceanu. Ea a fost tipărită în anul 1837, la Berlin, cu titlul *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigains*, iar în 1840 a fost tradusă în germană. Scrierea lui M. Kogălniceanu este în genul lucrărilor de țiganologie inaugurat în secolul al XVIII-lea și perpetuat până astăzi, îmbinând datele de ordin istoric cu cele lingvistice, etnografice, statistice etc. La datele cu caracter general privitoare la țigani, preluate cu discernământ din lucrările de epocă, autorul adaugă observațiile sale asupra țiganilor din principatele române. Această parte a lucrării, chiar dacă nu se ridică la nivelul unei abordări științifice, este foarte impor-

tantă pentru cunoașterea istoriei țiganilor la noi, întrucât reflectă situația acestora în ajunul emancipării. Lucrarea lui M. Kogălniceanu este o contribuție reală la acest domeniu de cercetare. Ea a fost larg folosită în epocă și până azi este o lucrare de referință în ȝiganologie.

În deceniile cinci și șase ale secolului al XIX-lea interesul pentru problema țiganilor a fost extrem de viu în societatea românească. Atunci, în epoca în care s-a realizat, în etape, emanciparea țiganilor, problema robiei a ocupat un loc important în disputa de idei. Intelectualii de formație occidentală au luat atitudine împotriva vechii stări de lucruri, militând pentru desființarea robiei. Presa epocii a fost preocupată de acest subiect și nici dezbaterea politică nu l-a ocolit. Dar toată această preocupare pentru țigani a rămas cantonată la problema socială pe care ei o reprezentau. Nu s-a dezvoltat atunci o disciplină de cercetare care să aibă în vedere istoria, limba sau folclorul acestei populații. Desigur că prioritățile științei românești aflată la început de drum erau altele. Dar neglijarea țiganilor sub raport științific s-a făcut și din considerente de imagine. Istoria era concepută atunci ca un factor de cultivare a sentimentului național. Or, robia țiganilor nu era un motiv de mândrie patriotică.

În știința românească abia în perioada interbelică a apărut un interes special pentru țigani. Atunci a fost publicată, de către George Potra, lucrarea *Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România* (București, 1939, 378 p.). Aceasta este, de fapt, prima sinteză a istoriei țiganilor din România. Ea este construită pe numeroase date documentare și acoperă unele din aspectele acestei problematici. Aproximativ jumătate din carte se constituie într-o culegere de documente inedite, datând din intervalul 1600–1848, semnificative pentru condiția juridică, socială, ocupațională etc. a țiganilor în Țara Românească și Moldova. Lucrarea lui G. Potra este utilă și astăzi.

Anii '30 și începutul anilor '40 sunt însă importanți în știința românească privitoare la țigani mai ales prin cercetările etnografice și sociologice. Anchetele întreprinse în lumea rurală de echipele Institutului Social Român, condus de Dimitrie Gusti, nu au ocolit familiile sau comunitățile de țigani de la marginea satelor românești. Au fost urmărite în primul rând relațiile țiganilor cu populația majoritară și funcția lor economică și socială în cadrul comunității. Există chiar câteva studii consacrate acestor aspecte: Domnica I. Păun, *Țigani în viața satului Cornova*, în „Arhiva pentru Știința și Reforma Socială“, X, 1932, nr. 1–4, p. 521–527; Aurel Boia, *Integrarea țiganilor din Șanț (Năsăud) în comunitatea românească a satului*, în „Sociologie românească“, III, 1938, nr. 7–9, p. 351–365. Preocuparea principală era cunoașterea procesului de integrare a țiganilor în comunitatea rurală românească. Aceste cercetări erau profund angajate și subordonate imperativului științei sociologice românești de a influența dezvoltarea vieții rurale. Cea mai reprezentativă pentru interesul acordat țiganilor în această perioadă este opera lui Ion Chelcea. Acesta a realizat un mare număr de studii de etnografie țigănească riguros întocmite, rezultat al unor cercetări de teren. Cartea sa *Țigani din România. Monografie etnografică* (București, 1944) este o lucrare de etnografie de mari dimensiuni, de înaltă ținută și exemplară ca metodă. Ea sintetizează, practic, toate datele de această natură existente atunci și, în ciuda unor scăderi datorate atmosferei ideologice a momentului în care a fost scrisă, a rămas până azi cartea de

referință în acest domeniu. Literatura sociologică și etnografică românească privitoare la țigani din deceniile patru și cinci permite o cunoaștere destul de bună a situației sociale, ocupaționale etc. a țiganilor în epoca respectivă.

După cel de-al doilea război mondial această direcție de cercetare a fost însă abandonată. În perioada comunistă s-a acordat extrem de puțină atenție cercetărilor privitoare la țigani. Istoriei țiganilor i-au fost consacrate doar câteva studii. Abia după 1989 revine în știința românească preocuparea pentru țigani. Situația socială dificilă în care se află un segment important al acestei populații și mișcarea de organizare politică și de afirmare publică a acestora au determinat o regândire a locului pe care-l ocupă țiganii în problematica actuală a societății românești. S-au publicat pe tema situației actuale a țiganilor (romilor) în România zeci de articole și chiar câteva cărți. Însă cercetările de istorie a țiganilor se lasă încă așteptate.

Datorită situației istoriografice, lucrarea noastră, chiar dacă are caracter de sinteză, nu a beneficiat de cercetări mai vechi decât într-o măsură relativ mică. Cum se va vedea, am făcut în mod frecvent apel la surse, adică la colecții de documente și la materiale de arhivă. Se înțelege că multe dintre ele sunt folosite acum pentru prima dată în cercetarea istorică. Unele subcapitole ale lucrării sunt clădite în întregime pe astfel de materiale. De aceea, în unele părți, lucrarea are și caracterul unei cercetări documentare.

Demersul nostru științific se adresează nu numai istoricilor și publicului interesat de acest aspect, credem, nu lipsit de importanță al istoriei țării. Astăzi țiganii sunt aduși în actualitate de problemele acute, în primul rând de ordin social, pe care ei le ridică în fața societății românești. Ele impun celui care se ocupă de trecutul acestei populații nevoia de a găsi o explicație pentru situația prezentă. Fără a insista prea mult, facem precizarea că o primă explicație constă în modul concret în care s-a realizat emanciparea țiganilor din principatele române, la mijlocul secolului trecut. Date fiind condițiile socio-politice ale timpului, legislația de emancipare s-a rezumat la latura juridică și a avut în vedere într-o prea mică măsură aspectele economice și sociale ale acestei populații. Dezrobirea nu a însemnat și împrăștiere, de aceea o bună parte a țiganilor nu a fost integrată comunităților rurale. Mulți dintre ei au rămas pe mai departe, chiar în condiții de sedentarizare, la îndeletnicirile lor tradiționale, ca o categorie socio-ocupațională distinctă. Cei care s-au integrat sub aspect economic, în epoca dezrobirii sau mai târziu, prin împrăștiere și legare de o ocupație agricolă, și-au pierdut identitatea țigană și s-au asimilat din punct de vedere etnic populației majoritare. Statutul social inferior de azi al țiganilor se explică prin perpetuarea marginalității. Chiar dacă de la dezrobire și până astăzi s-au produs modificări însemnate în ce privește această populație, nevoită să-și abandoneze cele mai multe din îndeletnicirile sale tradiționale și să adopte ocupații în cadrul oferit de economia modernă, marginalitatea sa socială s-a menținut. Țiganii au ocupat locurile de muncă cele mai prost plătite, refuzate de restul populației. Nivelul lor de instrucție scăzut și lipsa de predispoziție pentru meseriile moderne au determinat această situație. Statutul marginal al țiganilor i-a împiedicat ca în noua ierarhie a societății industriale — inclusiv în timpul

regimului comunist — să ocupe poziții similare celorlalte grupuri etnice. Aproape în masă țiganii au ocupat și ocupă treapta cea mai de jos.

Desigur că aceste explicații de ordin istoric nu acoperă toată complexitatea problemei pe care o reprezintă astăzi țiganii. (Amintim doar faptul că, inclusiv în țările unde în ultimele decenii a existat din partea autorităților o preocupare specială pentru problemele sociale ale țăganilor și unde au fost promovate politici de integrare a lor, aceste eforturi s-au soldat cu un eșec.) Indiscutabil, însă, că situația de azi a acestei populații și problemele specifice cu care ea se confruntă în bună parte sunt rezultatul istoriei. De aceea, credem că lucrarea de față, oferind o analiză diacronică a prezenței țăganilor în România, poate contribui la înțelegerea situației actuale a acestei minorități.

*

Această carte este o dezvoltare a lucrării cu titlul *Țiganii în România. Privire asupra istoriei unei minorități etnice*, realizată în anii 1993–1995, cu sprijinul Research Support Scheme din cadrul Universității Central Europene. Îmi exprim și pe această cale gratitudinea față de conducerea acestei instituții. Interesul arătat față de proiectul meu m-a mobilizat la aprofundarea acestui domeniu de cercetare. Fără el realizarea acestei cărți nu ar fi fost posibilă.

De asemenea, mulțumesc colegilor de la Institutul de istorie „Nicolae Iorga” pentru informațiile bibliografice și de altă natură oferite întotdeauna cu amabilitate, precum și tuturor celor ce m-au încurajat în această întreprindere, ce s-a dovedit a fi dificilă și adesea descurajantă.

CAPITOLUL I

SOSIREA ȚIGANILOR PE TERITORIUL ROMÂNIEI

1. MIGRAȚIA ȚIGANILOR ÎN EUROPA

Aproape tot ceea ce se știe despre istoria mai veche a țăganilor se datorează lingvisticii. După ce timp de secole pentru originea și istoria acestei populații cu trăsături rasiale și culturale diferite de ale popoarelor europene au fost date explicații dintre cele mai diverse și mai fanteziste¹, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea filologia comparată a descoperit asemănarea între limba vorbită de țigani și limba sanscrită. Pornind de aici, în prima lucrare modernă cu caracter științific ce a fost consacrată țiganilor, apărută în 1783, învățatul german H. M. G. Grellmann a concluzionat că această populație este de origine indiană². Ulterior, cercetarea filologică a demonstrat riguros înrudirea limbii vorbite de țigani cu limba sanscrită. Limba țigănească, numită și romani sau romanes, aparține familiei limbilor indo-europene. Face parte din grupul limbilor neoindiene, înrundindu-se cu câteva dintre limbile vorbite în subcontinentul indian. Dar în condițiile în care limba țigănească posedă elemente comune multor limbi indiene (ca și neindiene), în ciuda numeroaselor încercări făcute de lingviști timp de mai bine de un secol, nu s-a putut identifica mai strâns regiunea sau populația din care provin vorbitorii de romani. S-a optat fie pentru nord-vestul, fie pentru centrul Indiei. Nici antropologia fizică și nici etnologia nu au fost în stare să dea un răspuns lămuritor la această întrebare și să găsească grupul etnic și casta cărora le-au aparținut strămoșii țiganilor. În spațiul indian modul de viață nomad este întâlnit și în secolul nostru, în proporții deloc neglijabile. Dar triburile nomade din India sunt încă insuficient cercetate, iar de-a lungul timpului mișcările de populație au fost frecvente în această arie. În consecință, nu se cunoaște cu precizie locul de unde au pornit țiganii în migrația lor spre Europa. Nu se cunosc cauzele care au determinat părăsirea patriei lor

¹ O trecere în revistă a acestor ipoteze la J.-P. Clébert, *Les Tziganes*, Paris, 1961, p. 15-40; F. de Vaux de Foletier, *Mille ans d'histoire des Tsiganes*, Paris, 1970, p. 18-25.

² H. M. G. Grellmann, *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge*, Dessau und Leipzig, 1783, p. 216-260.

primitive și nici epoca primelor migrații. În privința istoriei timpurii a ȝiganilor există încă o mare doză de necunoscut³.

Există multe nelămuriri legate de migrația ȝiganilor din India și până în Europa. Aceasta s-a desfășurat într-un timp îndelungat și nu a fost una spectaculoasă. În consecință, ea nu a lăsat decât extrem de puține urme documentare. Lingvistica este cea care a reconstituit în mare itinerariile urmate de ȝigani în migrațiile lor. Dialectele ȝigănești care se vorbesc în diferitele țări europene înglobează numeroase cuvinte și structuri gramaticale care n-au fost aduse din India, ci au fost împrumutate de la diferitele popoare cu care ȝiganii au intrat în contact în cursul migrației lor. Aceste împrumuturi lingvistice sunt un indiciu al locurilor prin care au trecut diferitele grupuri de ȝigani. Studiind dialectele ȝigănești prin prisma acestor împrumuturi, marele lingvist Franz Miklosich a stabilit, acum mai bine de un secol, traseul pe care l-au parcurs ȝiganii din India și până în Europa. El a arătat că elementele persane și armenesti existente în toate dialectele limbii ȝigănești indică trecerea lor prin Persia și vechea Armenie până a ajunge în Asia Mică. Abundența de cuvinte din greaca medievală în limba vorbită de ȝiganii din Europa arată că aceștia au stat mult timp în teritoriile de limbă greacă, adică în Imperiul bizantin. Fondul slav important care există este o dovadă a faptului că ȝiganii au stat o perioadă în Peninsula Balcanică. Tot Fr. Miklosich afirmă că dialectele ȝigănești din Europa centrală și de nord au o proporție mai mică, dar revelatoare, de cuvinte românești, pe care le interpretează ca o dovadă a trecerii ȝiganilor prin România. În sfârșit, se găsesc elemente ale limbii germane în dialectele ȝigănești din Anglia, Polonia, Rusia, Finlanda și Scandinavia, indiciu al faptului că ȝiganii respectivi au poposit un timp în spațiul de limbă germană⁴.

Rutele de migrație au fost, astfel, reconstituite la început prin metoda lingvistică, pentru ca mai apoi cercetarea istorică să confirme în mare parte aceste concluzii. Însă cronologia acestui proces și împrejurările de istorie politică în care el s-a desfășurat sunt probleme care au fost lămurite doar parțial. Literatura asupra subiectului, deloc neglijabilă cantitativ, este departe de rigoarea ce caracterizează în general medievistica europeană. Istoria ȝiganilor de dinaintea secolului al XV-lea este încă în bună parte un teren al ipotezelor.

Se acceptă în general că migrația ȝiganilor din India în Europa s-a făcut între secolele al IX-lea și al XIV-lea, în mai multe valuri⁵. Se consideră că ȝiganii au ajuns

³ Rezultatele cercetărilor de până acum sintetizate de H. Arnold, *Die Zigeuner. Herkunft und Leben der Stämme in deutschen Sprachgebiet*, Olten und Freiburg im Breisgau, 1965, p. 15–22 (cu bibliografia din note); vezi și J. Bloch, *Les Tsiganes*, Paris, 1953, p. 19–25; A. Fraser, *The Gypsies*, Oxford UK, Cambridge USA, 1992, p. 10–32.

⁴ Fr. Miklosich, *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's*, III, Wien, 1873 (extras din „Denkschriften der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften“, XXIII, 1873).

⁵ Din literatura privitoare la migrația ȝiganilor în Europa: C. Hopf, *Die Einwanderung der Zigeuner in Europa*, Gotha, 1870; A. Colocci, *Gli Zingari. Storia d'un popolo errante*, Torino, 1889, p. 33–66; J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 48–57; H. Arnold, *op. cit.*, p. 22–32; F. de Vaux de Foletier, *op. cit.*, p. 29–57; J.-P. Liégeois, *Tsiganes*, Paris, 1983, p. 14 și urm.; A. Fraser, *op. cit.*, p. 33–84; G. Soulis, *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, în „Dumbarton Oaks Papers“, 1961, p. 141–165; G. Puxon, *Romite vu Makedonija i Vizantijska*, în „Glasnik Instituta za nacionalna istorija“, XVIII/2, Skopje, 1974, p. 81–94.

în Persia prin secolul al IX-lea. Izvoarele persane îi numesc *Luli* sau *Luri*; la mijlocul secolului al X-lea sunt atestați cu numele arab *Zott*. Însă aceste nume erau folosite fără discriminare pentru oricine provenea din India. Țiganii au putut ajunge în această țară în cadrul mișcărilor de populație dinspre răsărit sau cu ocazia vreunei expediții militare persane în India. Ei au stat aici un timp îndelungat, cum o arată numărul mare de cuvinte persane existent în dialectele Țiganilor europeni. Și în vechea Armenie Țiganii au petrecut un stagiul destul de lung, odată ce dialectele Țiganilor din Europa conțin termeni armeni. De aici ei au intrat în Asia Mică bizantină, în teritoriile de limbă greacă.

Apariția Țiganilor în Imperiul bizantin a fost pusă în legătură cu raidurile turcilor selgiukizi în Armenia, la mijlocul secolului al XI-lea. În mod sigur intrarea lor în Imperiul bizantin a fost un proces gradual. Aici ei au căpătat numele etnic pe care îl poartă astăzi: *Țigani*⁶. În limba greacă ei au fost numiți *Athínganos* sau *Atsínganos*, de la numele unei secte eretice. În izvoarele bizantine există mai multe referințe la *Athinganos*, pe care unii autori le-au pus în legătură cu noii veniți. De regulă se consideră că prima atestare a Țiganilor în Imperiul bizantin este conținută într-un text hagiografic georgian care datează din jurul anului 1068; aici se face referire la așa-numiții *Adsincani*, renumiți pentru vrăjile și faptele rele pe care le fac. Un studiu recent afirmă însă că cea mai veche atestare sigură a Țiganilor se află într-o scrisoare a patriarhului Constantinopolului, Gregorios II Kyprios (1283–1289), unde se vorbește de taxele care trebuie luate de la așa-numiții egipteni și aȥigani ('o tous kai Aígyptíous kai 'Athingánous)⁷. Aceasta înseamnă că, dacă nu toate, cele mai multe din atestările anterioare de *Athinganos* — care au dus la încercarea de a coborî prezența Țiganilor în Bizanț până în secolul al XI-lea⁸ — se referă de fapt la membrii sectei maniheice al căror nume a fost atribuit și Țiganilor.

Din Asia Mică Țiganii au pătruns în Tracia. Acest lucru s-a petrecut probabil la începutul secolului al XIV-lea, când se consideră că începe istoria europeană a Țiganilor. De aici ei s-au răspândit în toate direcțiile. O parte a pornit înspre sud, spre Grecia de azi. În 1323 un călugăr franciscan îi întâlnește la Candia (Iraklion) în insula Creta și face o descriere a lor. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea în Pelopones, partea vestică a Greciei continentale și insulele ionice Țiganii sunt arătați ca fiind deja sedentari, ceea ce înseamnă că trebuia să se fi aflat aici de o bucată bună de timp; migrația s-a produs probabil la începutul secolului al XIV-lea. Ei s-au stabilit îndeosebi în Pelopones și în insulele vecine, teritorii aflate în stăpânirea Veneției. În teritoriile de limbă greacă (din Asia Mică, Peninsula Balcanică și insule) Țiganii au poposit timp îndelungat, dovadă fiind influența considerabilă a limbii grecești asupra lor.

Tot atunci, Țiganii au ajuns în țările de limbă slavă din Balcani. Cea mai veche mențiune a lor aici este din anul 1348, în Serbia țarului Stefan Dușan; mai mulți

⁶ Vezi Fr. Miklosich, *Über den Ursprung des Wortes 'Zigeuner'*, în *Über die Mundarten*, VI (Wien, 1876), p. 57–66.

⁷ Ilse Rochow, K.-P. Matschke, *Neues zu den Zigeunern im byzantinischen Reich um die Wende vom 13. zum 14. Jahrhundert*, în „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik“, 41, 1991, p. 241 și urm.

⁸ G. Soulis, *op. cit.*, p. 145–147.

cingarije sunt amintiți nominal între meșteșugarii pe care îi avea în stăpânire mănăstirea Prizren⁹. Din 1362 încep să fie atestați la Ragusa (Dubrovnik)¹⁰. În 1378 sunt amintiți în Bulgaria; într-o diplomă dată în acel an de Ivan Șişman, ultimul țar bulgar, în care sunt confirmate posesiunile mănăstirii Rila, între aceste posesiuni se află și *agupovy kléti* („bordeiele egiptenilor“), care se referă foarte probabil la țigani¹¹.

Din Balcani, o parte a țiganilor a trecut la nordul Dunării, în țările române. În Țara Românească ei sunt menționați prima oară într-un document de cancelarie din 1385, în Transilvania în jurul anului 1400, iar în Moldova în 1428¹². Alții au pornit spre vest, în regatul Ungariei și de aici mai departe, spre țările din Europa centrală și de vest.

Nu se știe cu precizie când au ajuns țiganii în cuprinsul regatului Ungariei. Prima atestare într-un act de cancelarie este din 1422, când regele Sigismund de Luxemburg acordă unei cete de țigani, condusă de voievodul Ladislau, dreptul de a umbla liber prin țară¹³. Dar în mod sigur vechimea lor aici este ceva mai mare. Pentru o prezență mai timpurie a țiganilor în Ungaria au fost invocate mărturii toponimice și onomastice¹⁴.

La începutul secolului al XV-lea țiganii au atins deja țările Imperiului romano-german. Actele orașului Hindelsheim în Saxonia Inferioară îi pomenesc aici, în 1407, pe „tătari“, numele sub care vor fi cunoscuți țiganii în nordul Germaniei. În 1414 ei sunt consemnați la Basel, în Elveția, ca *Heiden* (păgâni), termen sub care vor fi cunoscuți mult timp în unele țări de limbă germană, precum și în Olanda. Cronicile îi plasează în Hesse în 1414 și în Meissen și Boemia în 1416. Acestea au constituit probabil infiltrări mărunte.

Europa centrală și de vest îi descoperă pe țigani în anii 1416–1419. Atunci s-a produs o pătrundere de oarecare proporții a țiganilor în țările Europei, din Ungaria și până în Germania și Franța¹⁵. Acte municipale și cronici consemnează sosirea în diferite locuri a unor grupuri formate din oameni străini ca înfățișare, limbă, obiceiuri etc., care afirmau că vin din Egipt și că sunt pelerini care au rătăcit drumul spre Ierusalim. Sunt numiți „egipteni“ sau „saraceni“. Erau detașamente mici, compuse din câteva zeci de oameni și conduse de șefi numiți „duci“ sau „conți“. Unele grupuri au prezentat autorităților salvconduite de la împăratul Sigismund de Luxemburg. Izvoarele de epocă îi descriu ca pe o curiozitate și vorbesc despre ei în general cu simpatie,

⁹ B. P. Hasdeu, *Rosturile unei cărți de donațiune de pe la anul 1348, emanată de la împăratul sârbesc Dușan și relativă la starea socială a românilor de peste Dunăre*, în *Arhiva istorică a României*, III, București, 1867, p. 120.

¹⁰ Dj. Petrović, *Cigani u srednjovekovnom Dubrovniku*, în „Zbornik Filozofskog fakulteta“, XIII/1, Beograd, 1976, p. 123–158.

¹¹ Gr. A. Ilinski, *Gramoty bolgarskih carei*, Moskva, 1911, p. 26–28.

¹² Vezi subcap. urm.

¹³ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I/2, București, 1890, p. 527 (cu anul greșit: 1423). (În continuare Hurmuzaki.)

¹⁴ J. Vekerdí, *Earliest Archival Evidence on Gypsies in Hungary*, în „Journal of the Gypsy Lord Society“, 4th Series, 1 (1977), nr. 3, p. 170–172 (această revistă în continuare este abreviată JGLS (1), (2), (3), (4), sau (5), funcție de serie); Mezey B., Pomogyi L., Tauber J., *A magyarországi cigánykerdes dokumentumokban, 1422–1985*, Budapest, 1986, p. 6–7.

¹⁵ Vezi F. de Vaux de Foletier, *op. cit.*, p. 42 și urm.

iar populația locală le-a oferit bani și alimente. Au fost câțiva ani în care ȣiganii au străbătut țările Europei în adevărate expediții. Uneori același grup este atestat succesiv în locuri diferite.

În 1419 primele grupuri de ȣigani sunt semnalate pe teritoriul actual al Franței, iar în 1420 în Ȣările de Jos. În 1422 o bandă numeroasă coboară în Italia, până la Roma. În deceniile următoare ȣiganii au ajuns până în Spania, Anglia și Scandinavia. În Spania au ajuns pe două căi: peste Pirinei, venind din Franța (la începutul secolului al XV-lea), și peste Mediterana (începând din 1488). În această țară numărul ȣiganilor a fost mare de la început. În insulele britanice ȣiganii au ajuns la începutul secolului al XVI-lea; prima mențiune despre prezența lor în Anglia este din 1514. La începutul secolului al XVI-lea ȣiganii au pătruns în țările scandinave, venind din Anglia. În regatul Poloniei au intrat pe două căi: venind din Ungaria și din țările române. Prezența lor aici este menționată începând din 1428. Din regatul Poloniei ei au ajuns în țările baltice. În sudul Rusiei primii ȣigani și-au făcut apariția pe la 1501.

Dacă la început noilor veniți li s-a spus „egipteni” și „saraceni”, foarte curând li s-au fixat numele pe care le poartă și astăzi în limbile europene. În Germania numele cele mai folosite pentru ei sunt *Zigeuner* — notat prima dată în jurnalul unui preot din Regensburg (în Bavaria), Andreas, sub anul 1424 — și *Sinte* (pl. *Sinti*); acesta din urmă este folosit doar pentru o parte a populației de origine indiană și s-a presupus că provine de la un ipotetic rege al lor. În limba franceză s-a impus numele de *bohémien*. Acesta se explică prin faptul că noii veniți prezentau scrisori de protecție de la Sigismund de Luxemburg, împărat romano-german și rege al Boemiei (Cehiei), și în consecință se considera că vin din această țară. În limbile engleză și spaniolă li s-a dat numele de *Gypsy*, respectiv *gitano* — nume care provin de la presupusa lor origine egipteană. În Danemarca, Suedia și Finlanda ei au fost numiți *Tattare* (tătari).

Probabil că migrația ȣiganilor în Europa centrală și de vest a fost în legătură cu avansul turcesc în sud-estul continentului. Apariția turcilor în Balcani i-a presat pe ȣigani mai departe. Migrația europeană a ȣiganilor în secolele XIV–XV a fost de durată. Nu a fost însă vorba de un exod masiv. Cea mai mare parte a populației ȣigănești a rămas pe mai departe în Turcia și în țările din sud-estul Europei, la care se adăuga Ungaria¹⁶. Din evul mediu și până azi aceasta a fost aria geografică în care numărul ȣiganilor, atât în cifre absolute, cât și raportat la totalul populației, a fost și este cel mai mare.

Aceasta a fost în linii generale migrația ȣiganilor în Europa. Ea constituie însă un proces istoric deosebit de complex, care comportă încă multe necunoscute. Metoda lingvistică, ce în acest caz s-a dovedit extrem de utilă, are limitele ei. Trebuie să remarcăm faptul că migrația ȣigană nu a fost una direcționată. Ȣiganii aflați în India sau în Persia nu au avut ca țintă Europa. A fost o deplasare spontană, determinată de tot felul de factori. Au ajuns în Europa datorită împrejurărilor timpului. Rolul major în direcționarea grupurilor de ȣigani l-au avut evenimentele militare. Migrația lor s-a petrecut într-o vreme de mari bulversări în Orientul Apropiat și în Europa de sud-est.

¹⁶ A. Fraser, *op. cit.*, p. 81–82.

S-au petrecut aici evenimente militare și mișcări de populație care nu au putut să nu afecteze și grupurile de țigani. Ele au fugit din calea turcilor selgiukizi și apoi a turcilor otomani, îndreptându-se, inevitabil, spre vest.

Țigani se înscriu în curentul demografic de mare amploare și cu impact de durată asupra istoriei europene, în cadrul căruia, timp de mai bine de un mileniu, numeroase popoare venind din Asia s-au așezat în Europa. Țigani au fost ultima populație de origine asiatică ce a ajuns pe continentul nostru. Cu ei se încheie, de fapt, migrația popoarelor. Specificul migrației țiganilor este că ea nu a avut caracter militar.

Însă pe parcursul întregii lor migrații din secolele IX–XV, direcțiile și traseele pe care le-au urmat țigani au fost mai multe. De exemplu, cercetările mai vechi sau mai noi au scos în evidență faptul că în Armenia veche țigani s-au despărțit în trei direcții: una ducând în țările din Orientul Apropiat până în Egipt; alta ducând în țările din Caucaz și la nordul Mării Negre; și o a treia — care a fost și cea mai importantă — trecând prin Imperiul bizantin și de aici în Europa. Autorii din secolul trecut, înainte ca cercetarea istoriei țiganilor să fie pusă pe baze riguroase, considerau că țigani au fost aduși în Europa de către mongoli (tătari); se afirma că țigani au fost preluați de aceștia din Asia și aduși în Europa, fie odată cu marea invazie mongolă din 1241, fie mai târziu. Vom vedea că, chiar dacă unii țigani ar fi putut ajunge în teritoriile din răsăritul continentului aflate în stăpânire mongolă, nu avem argumente pentru a susține existența unui traseu nord-pontic în cadrul migrației țiganilor în Europa. Astăzi este un lucru bine stabilit că țigani care au ajuns în Europa au trecut prin Bizanț și Balcani. Aceștia sunt indienii numiți în limbile europene „țigani“ (cu derivatele). Ei înșiși își spun, cu un termen care amintește de stagiul lor în Imperiul bizantin, *romi* (sg. *rom*)¹⁷.

În secolele XIV–XV țigani au ajuns mai peste tot în Europa. Deja la 1404, un bun cunoscător al realităților Orientului Apropiat și ale Europei de est, arhiepiscopul Ioan de Sultanieh, în tratatul său de geografie intitulat *Libellus de notitia Orbis* arăta că țigani erau răspândiți peste tot¹⁸. Din secolul al XV-lea începând, ei fac parte din peisajul etnic și social al țărilor europene. Iar în secolele XVI–XIX, prin expulzările și deportările la care au fost supuși de către autorități sau odată cu colonizarea extra-europeană care a avut ca punct de plecare Portugalia, Spania, Franța și Anglia, ei au ajuns în cele două Americi, Australia și Noua Zeelandă, Africa de Sud, dar și în alte locuri. Din Rusia europeană au ajuns până în Siberia. Migrației din evul mediu s-a adăugat mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX, un alt val migrator, de mai mică amploare, care a avut ca punct de pornire țările cu populație țigănească numeroasă din estul continentului, îndeosebi România, și care a contribuit la răspândirea țiganilor peste tot în Europa¹⁹. Astăzi practic nu există țară europeană în care să nu trăiască țigani. Există însă țigani, chiar din epoca primelor lor

¹⁷ Semnificația cuvântului *rom* este cea de „roman“, „romeu“ (*Romaíos*), nume care s-a aplicat în general populației din Imperiul bizantin. Țigani au preluat acest nume în timpul lungului lor stagiul în imperiu. Vezi A. T. Sinclair, *The Word 'Rom'*, în JGLS (2), 3 (1909–1910), p. 33–42.

¹⁸ „[...] generacio una parva sive populus, dispersus per orbem [...]. Vocatur Cyngani sive populus Pharaonis [...]”; Anton Kem, *Miszellen aus einem Text vom Jahre 1404: a) Erdöl im Kaukasus, b) Zigeuner, c) Krimgoten*, Wien, 1948 (extras din „Frühgeschichte und Sprachwissenschaft“), p. 153.

¹⁹ Vezi mai jos p. 105 și urm.

migrații, în țările din Orientul Apropiat, precum și în nordul Africii și în țări din Asia Centrală. Evident că, datorită traseelor diferite de migrație pe care le-au urmat, mai precis faptului că nu au trecut prin Imperiul bizantin, acești țigani nu cunosc etnonimele „țigan“ și „rom“; ei sunt desemnați și se numesc în alt chip. Aparțin însă aceleași populații ca și țiganii europeni.

2. PRIMELE ATESTĂRI PE TERITORIUL ROMÂNIEI

Cea mai timpurie informație scrisă despre prezența țiganilor pe teritoriul României datează din 1385. Printr-un act emis în acel an, domnul Țării Românești, Dan I, între altele dăruiește mănăstirii Tismana posesiunile care aparținuseră anterior mănăstirii Vodița, și care fuseseră donate acesteia de către domnul Vladislav I; între acestea se află și 40 de sălașe de țigani (*aṭigani*)²⁰. Posesiunile în cauză făcuseră parte din domeniul mănăstirii Vodița, de pe malul Dunării, în extremitatea vestică a țării, mănăstire care fusese ctitorită de Vladislav I în anii 1370–1371 și care își încetase existența la scurt timp, probabil în 1376, în cursul evenimentelor politice și militare petrecute în zonă și al conflictului teritorial pentru Severin dintre Țara Românească și regatul Ungariei²¹. Tot în 1370–1371 trebuie să se fi produs și donația inițială în favoarea Vodiței. Textul acesteia, care s-a păstrat²², menționează posesiunile pe care le enumeră actul lui Dan I din 1385, mai puțin cele 40 de sălașe de țigani. Aceasta înseamnă fie că țiganii au fost donați mănăstirii ulterior, printr-un act de donație care nu ni s-a păstrat, fie că ei au fost omiși din actul de donație inițial. Suntem înclinați să credem că țiganii au ajuns în stăpânirea Vodiței printr-un nou act de donație. Cum Vladislav I a murit foarte probabil în 1377, înseamnă că donația a avut loc în intervalul 1371–1377. În acești ani putem plasa intrarea sălașelor de țigani în posesia mănăstirii Vodița. Primul document care-i atestă pe țigani în Țara Românească este în legătură cu acest moment.

Ulterior în Țara Românească informațiile despre țigani devin tot mai numeroase. Țiganii mănăstirii Tismana sunt amintiți în toate confirmările ulterioare ale posesiunilor acesteia, din 1387, <1391–1392>, <cca 1392>, 1439²³. În 1388 domnul Mircea cel Bătrân donează mănăstirii Cozia, ctitoria sa, 300 de sălașe de țigani²⁴. În general, în secolul al XV-lea, toate marile mănăstiri și marii boieri posedă robi țigani. Documentele de cancelarie ale timpului care consemnează donații sau întăriri în stăpânire, înregistrează prezența lor pe marile domenii feudale.

²⁰ *Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, I, București, 1966, p. 19–22. (În continuare DRH, B.)

²¹ E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească*, în „Romano-slavica“, XI, 1965, p. 237 și urm.

²² DRH, B, I, p. 17–19; documentul este datat, credem, greșit „<1374>“.

²³ *Ibidem*, p. 22–25, 33–36, 39–42, 154–156.

²⁴ *Ibidem*, p. 25–28. Confirmări în <1392>, <1421> (unde sunt menționate doar 45 sălașe de țigani), 1443 (50 sălașe), <1451> (50 sălașe), 1475 (300 sălașe), 1478 (350 sălașe), 1488 (300 sălașe); *ibidem*, p. 42–45, 98–100, 167–168, 187–188, 247–250, 265–268, 337–341.

În Moldova ȝiganii sunt amintiți prima dată în 1428, când Alexandru cel Bun dăruiește mănăstirii Bistrița 31 de sălașe de ȝigani (*ȝigani*) și 12 bordeie de tătari²⁵. Ulterior sunt amintiți, în ordine cronologică, ȝiganii mănăstirilor Vișnevăți (1429)²⁶, din Poiană (1434)²⁷, Moldovița (1434)²⁸, ai altor mănăstiri și ai unor mari boieri.

În Transilvania prima informație despre prezența ȝiganilor se referă la Țara Făgărașului. În timpul lui Mircea cel Bătrân, domnul Țării Românești, un boier Costea stăpânea în Țara Făgărașului satele Viștea de Jos, Viștea de Sus și jumătate din Arpașul de Jos, precum și 17 ȝigani de cort (*Ciganus tentoriatos*)²⁹. Actul dat de Mircea cel Bătrân (o donație sau o confirmare) nu s-a păstrat în originalul slavon, ci este doar rezumat într-un text latin din anul 1511; însă după titulatura cu care apare domnul, actul a putut fi încadrat între 1390 și 1406. În cadrul raporturilor de suzeranitate-vasalitate existente atunci între regele Ungariei și domnul Țării Românești, Mircea cel Bătrân stăpânea Țara Făgărașului cu titlu de feud. Deci, în jurul anului 1400 ȝiganii erau deja prezenți în Transilvania. Putem presupune chiar o prezență ceva mai timpurie, întrucât din anii '70 ai secolului al XIV-lea sunt atestate toponime derivând din cuvântul *cigány* în nord-vestul Transilvaniei; aceasta într-o vreme în care toponime similare și nume de persoane provenind din acest cuvânt apar în mai multe regiuni ale regatului ungar³⁰.

Dacă în cazul celor mai vechi dintre atestările amintite a fost vorba de o apariție recentă a ȝiganilor în țara respectivă sau de o prezență mai timpurie, este o problemă care-și poate găsi un răspuns numai printr-o analiză care să aibă în vedere atât problematica migrației europene a ȝiganilor, cât și realitățile socio-politice ale spațiului românesc în secolul al XIV-lea.

3. CÂND AU VENIT ȚIGANII ÎN ȚĂRILE ROMÂNE?

În istoriografia română apariția ȝiganilor la noi a fost pusă în legătură cu mongolii³¹. Nicolae Iorga considera că ȝiganii au venit în principatele române odată cu invazia mongolă din anul 1241³². Această opinie a fost împărtășită și de alți istorici³³. Țiganii din țările române au fost văzuți ca o moștenire tătară. Tătarii i-ar fi adus cu ei

²⁵ *Documenta Romaniae Historica*, B, Moldova, I, București, 1975, p. 109–110. (În continuare DRH, A.)

²⁶ *Ibidem*, p. 124–126.

²⁷ *Ibidem*, p. 184.

²⁸ *Ibidem*, p. 185.

²⁹ DRH, B, I, p. 32–33.

³⁰ J. Vekerdi, *op. cit.*.

³¹ S-a afirmat chiar că ȝiganii ar fi fost prezenți în Câmpia Română încă din vremea pecenegilor și cumanilor cu care ar fi și venit aici, deci din secolele XI–XII (Al. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, București, 1986, p. 315).

³² N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, Paris-Bucarest, 1930, p. 22–23.

³³ T. G. Bulat, *Țiganii domnești, din Moldova, la 1810*, în „Arhivele Basarabiei”, IV, 1933, nr. 2, p. 1; I. Peretz, *Robia* (curs), București, 1934, p. 59; G. Potra, *Contribuțiuni la istoricul ȝiganilor din România*, București, 1939, p. 17–18, 26; N. Grigoraș, *Robia în Moldova (De la întemeierea statului până la mijlocul secolului al XVIII-lea)* (I), în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A. D. Xenopol»”, IV, 1967, p. 34.

în această parte a Europei, iar odată cu retragerea tătarilor, ȧiganii au rămas în stăpânirea românilor ca robi. Teoria este construită pe faptul că instituția robiei în țările române este atestată încă în primele documente de cancelarie, deci se poate prezuma o vechime a ei din perioada de dinaintea întemeierii principatelor. Robii ȧigani ar exista deci încă din perioada mongolă, adică din secolul al XIII-lea. Există și opinia că robii tătari pe care-i consemnează documentele moldovenești, chiar înaintea robilor ȧigani, din punct de vedere etnic ar fi fost ȧigani³⁴. Ei ar fi fost ȧigani aduși de tătari, ca robi, iar românii i-ar fi preluat ca atare de la tătari. Robii tătari din documentele moldovenești au fost văzuți ca primul strat de populație ȧigănească de la noi; al doilea ar fi cel al ȧiganilor veniți de la sud de Dunăre, începând cu secolul al XIV-lea.

Este un lucru știut că, în cursul invaziei din 1241–1242 și apoi în timpul perioadei de mai bine de un secol în care au fost o mare putere în estul Europei, tătarii au antrenat cu ei spre vest numeroase populații orientale, în calitate de auxiliari sau robi. Unele din aceste populații, mai ales cele cu caracter militar, cum au fost iașii sau alani, sunt amintite în documentele epocii. Altele, însă, nu sunt menționate, dar pot fi surprinse urme mai târzii ale lor în țările peste care au stăpânit tătarii.

S-au numărat ȧiganii în rândul acestor populații aduse de tătari? În unele lucrări mai vechi despre ȧigani s-a afirmat că aceștia au ajuns în Europa prin filieră mongolă. Fie mongolii lui Gingis-han în prima jumătate a secolului al XIII-lea, fie Timur Lenk (Tamerlan) la sfârșitul secolului al XIV-lea i-ar fi luat pe ȧigani din India și i-ar fi dus în Europa. De regulă, s-a presupus că aceasta s-a petrecut în timpul mării invazii mongole din 1241–1242. Opinia care conferea mongolilor rolul de a-i fi adus pe ȧigani în Europa a fost însă abandonată odată cu punerea cercetării migrației ȧiganilor pe baze mai riguroase, începând cu studiul filologic al lui Fr. Miklosich.

Desigur că nu putem exclude eventualitatea ca între populațiile antrenate de tătari spre vest să se fi aflat și ȧigani. Taberele tătărești erau însoțite de meșteșugari (îndeosebi fierari și potcovari), care, în conformitate cu modul de organizare al societății mongole, aveau statutul de robi. Între ei s-au putut afla și ȧigani. Este plauzibil ca o parte dintre ȧiganii care din Asia Mică s-au îndreptat spre Caucaz — despărțindu-se astfel de grosul triburilor lor, care au luat drumul Bizanțului și de aici al Europei —, să fi intrat în stăpânirea tătarilor. Nu există însă nici o dovadă clară care să ne permită să afirmăm că mongolii i-au adus cu ei în secolele XIII–XIV pe ȧigani.

În ce-i privește pe robii tătari din Moldova, ei sunt pomeniți prima dată într-un document din 1402, în care Alexandru cel Bun dăruiește mănăstirii Moldovița, între altele, patru case (familii) de tătari³⁵. Într-un alt document, din 1411, același domn dăruiește Mănăstirii din Poiană cinci curți de tătari³⁶, iar în 1425 el întărește unui boier stăpânirea asupra unor sate și asupra tătarilor de aici³⁷. Primii robi pe care-i înfățișează documentele moldovenești sunt, deci, tătarii. Abia din 1428 își fac apariția în documente și robii ȧigani. Uneori în același document e vorba de ambele categorii de

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *DRH, A, I, p. 23*.

³⁶ *Ibidem*, p. 44–45.

³⁷ *Ibidem*, p. 88–89.

robi. Tătari robi sunt atestați și mai târziu, ultima oară în 1488. „Tătarii” din documentele moldovenesti nu erau țigani. O analiză a documentelor din secolul al XV-lea care vorbesc de cele două categorii de robi duce la concluzia că între robii tătari și robii țigani au existat deosebiri ce exclud identitatea lor etnică. Se poate constata onomastica diferită a celor două categorii de robi; în afara numelor din calendarul creștin, tătarii poartă nume turcice, iar țiganii nume țigănești. Între robii tătari și robii țigani există diferențe în privința habitatului: tătarii locuiau în așezări fixe, pe moșia stăpânului, în sate și mai ales în preajma conacului, iar unii chiar în orașe (cum este cazul tătarilor de la Baia, aflați în proprietatea mănăstirii Moldovița), în timp ce țiganii locuiau în corturi³⁸. Actele de cancelarie folosesc pentru cele două populații termeni diferiți: „bordeie de tătari” (*hiji tatarî*) și „curți de tătari” (*dvorî tatarî*), respectiv „sălașe de țigani” (*celiadi țiganî*). Și statutul juridic al robilor tătari era parțial diferit de cel al țiganilor³⁹. Robii tătari din Moldova au fost probabil rămășițele populației cumane stabilită în regiune înainte de invazia mongolă⁴⁰. Este clar că avem de-a face cu două populații diferite din punct de vedere etnic, având însă același statut social, dar și acesta cu unele diferențe.

Și istoria medievală a țiganilor în celelalte țări din estul Europei învecinate cu Hoarda de Aur infirmă posibilitatea ca tătarii să fi fost cei care i-au adus pe țigani. Nici polonii, nici lituanii, nici rușii nu i-au preluat pe țigani de la vecinii lor tătari. Țiganii din Rusia provin din țările române, nu din ținuturile stăpânite de tătari. Țiganii au ajuns în Rusia târziu, în jurul anului 1500, iar în număr ceva mai mare ei s-au stabilit aici abia în secolele XVIII–XIX. În rândul holopilor (robilor) din Rusia medievală nu știm să se fi aflat țigani. În Polonia medievală și Lituania — state care au preluat o parte din teritoriile peste care în secolele XIII–XIV stăpâniseră tătarii — țiganii vin din Ungaria și din țările române, iar nu dinspre răsărit. De asemenea, numele de „tătari” pe care îl poartă țiganii în țările scandinave nu are nimic de-a face cu proveniența tătară.

Proveniența sud-dunăreană a țiganilor din România este incontestabilă; există o serie întreagă de argumente. Românii i-au numit întotdeauna cu termenul de origine grecească; în primele documente care-i atestă li se spune *ațigani*, pentru ca mai târziu să se treacă la forma *țigani*⁴¹, în uz până astăzi. De asemenea, limba vorbită de țiganii din România conservă un mare număr de cuvinte grecești și sud-slave. În Transilvania, în descrierile care li se fac, țiganii sunt prezentați ca fiind de religie ortodoxă⁴²; aceasta în condițiile în care ei locuiau nu numai între românii ortodocși majoritari în țară, ci și între ungurii, secuii și sașii catolici sau protestanți. Sursele de epocă arată că sudul

³⁸ I. R. Mircea, *Termenii rob, șerb și holop în documentele slave și române*, în „Studii și cercetări științifice”, Iași, I, 1950, p. 863.

³⁹ Vezi I. Peretz, *op. cit.*, p. 46–58.

⁴⁰ N. Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr, *Notes sur le Bir, les esclaves tatars et quelques charges dans les pays Roumains*, în „Journal of Turkish Studies”, Vol. 10, 1986 (Essays presented to Halil Inalcik on his Seventieth Birthday), p. 12–13.

⁴¹ În Moldova încă de la primul document care-i menționează (în 1428), iar în documentele Țării Românești prima oară în 1478 (*DRH*, B, I, p. 265–268).

⁴² L. Toppeltinus, *Origines et occasus Transsilvanorum seu erutae nationes Transsilvaniae...*, Lugdunum (Lyon), 1667, p. 55.

Dunăria a fost pentru țările române locul de unde veneau sau erau aduși un mare număr de țigani⁴³. În 1445 domnul Țării Românești, Vlad Dracul, a trecut la nordul Dunării 12 000 de oameni despre care cel care ne-a lăsat informația, cronicarul Jehan de Wavrin, arată că semănau cu țiganii⁴⁴. Migrația țiganilor dinspre Balcani spre țările române a fost un proces demografic de lungă durată. Chiar și în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea au existat grupuri de țigani — unii de limbă turcă și de religie musulmană — care au trecut din Imperiul otoman în țările române. În Moldova marea majoritate a țiganilor au fost aduși din Țara Românească. Documentar se atestă o permanentă deplasare de țigani din Țara Românească în Moldova⁴⁵. Cronică moldo-germană, narând expediția lui Ștefan cel Mare în Țara Românească din anul 1471, arată că domnul moldovean „a luat 17 000 de țigani cu dânsul în robie”⁴⁶. Există și izvoare de cancelarie care atestă capturile de robi făcute de Ștefan cel Mare în țara vecină⁴⁷.

Țiganii sunt nomazii de origine indiană veniți în țările române pe ruta balcanică, după ce petrecuseră un timp relativ îndelungat în Imperiul bizantin, unde au și dobândit numele de „țigan”. Cu tot caracterul lacunar al informației despre țigani, este demonstrat că apariția lor în Peninsula Balcanică nu este mai veche de începutul secolului al XIV-lea⁴⁸. În 1348 sunt menționați într-un act al țarului Stefan Dušan al Serbiei⁴⁹. Cândva între anii 1371 și 1377 în Țara Românească domnul a făcut o donație de robi țigani, cum rezultă din documentul amintit mai sus, din anul 1385. Din Țara Românească țiganii au ajuns în Transilvania — unde sunt atestați prima dată de actul dat de Mircea cel Bătrân în jurul anului 1400, act care privește Țara Făgărașului, aflată atunci în stăpânirea domnului român — și în Moldova — unde țiganii sunt menționați începând cu 1428.

Dar cât de veche este prezența acestor țigani în țările române? Când au trecut la nordul Dunării primii țigani? Evident că un răspuns precis nu se poate da. În Țara Românească, unde țiganii sunt atestați cel mai devreme, nu ni s-au păstrat documente de cancelarie cu conținut patrimonial anterioare donației în favoarea mănăstirii Vodița. Deci, nu putem spune dacă înainte de acest moment în Țara Românească existau robi țigani. Putem doar presupune că la 1370–1371 Vladislav I nu stăpânea țiganii pe care îi va dărui Vodiței. Ei au intrat în stăpânirea domnului ceva mai târziu.

A doua jumătate a deceniului șapte și începutul deceniului opt ale secolului al XIV-lea au fost vremuri de mare agitație în nordul Peninsulei Balcanice. Aici evenimentele politice și militare s-au derulat rapid. Conflictele ungaro-bulgar și ungaro-român, lupta pentru Severin, cu expedițiile militare pe care le-au presupus, transformarea în teatru de război a Bulgariei de nord-vest, în vecinătatea imediată a Severinului și a Vodiței, la care s-au adăugat și incursiunile otomanilor instalați de

⁴³ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 37–38.

⁴⁴ *Călători străini despre țările române*, I, ed. Maria Holban, București, 1968, p. 112–113.

⁴⁵ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 34–36.

⁴⁶ *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI, publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 30.

⁴⁷ Vezi G. Potra, *op. cit.*, p. 28.

⁴⁸ G. Soulis, *op. cit.*, p. 151–152.

⁴⁹ Vezi mai sus p. 18, n. 9.

puțin timp în Europa⁵⁰ — toate acestea au antrenat mișcări de populație în regiune. Un izvor, ce e drept mai târziu, care prezintă evenimentele petrecute atunci în Bulgaria, evenimente în care a fost implicată și Țara Românească, arată că, după ce a alungat oastea ungară din Vidin, în ianuarie 1369, domnul Vladislav I a procedat la însemnate strămutări de populație de pe malul drept pe cel stâng al Dunării⁵¹. În cursul unor astfel de deplasări de populație au putut ajunge în Țara Românească țiganii care vor fi donați mănăstirii Vodița. Faptul că la Vodița (și apoi la Tismana) ei sunt robi, nu este un indiciu al viețuirii lor de multă vreme în Țara Românească. Țigani robi existau și în țările balcanice, iar dacă țiganii treceau în Țara Românească sau în Moldova ca oameni liberi, regula a fost aceea ca ei să fie imediat robiți, intrând de drept în stăpânirea domniei⁵².

Credem că este de acceptat că acum, în timpul domniei lui Vladislav I, foarte probabil la începutul deceniului opt al secolului al XIV-lea, au ajuns în Țara Românească primii țigani, veniți sau aduși din sudul Dunării. Că au fost chiar țiganii Vodiței, nu putem ști, dar în mod sigur au fost contemporani cu aceștia. Deci, țiganii au ajuns pe teritoriul României în jurul anului 1370, la interval de câteva decenii de la apariția lor în Peninsula Balcanică.

Țiganii au sosit în țările române nu într-un singur val, ci pe parcursul mai multor secole. Din secolul al XV-lea începând avem mărturii despre țigani care trec la nordul Dunării.

Încă în secolul al XV-lea numărul țăganilor era relativ mare în ambele principate. Așa cum rezultă din documentele care privesc posesiunile mănăstirilor și ale marilor boieri, categoria socială a robilor era bine reprezentată. La începutul secolului al XVIII-lea, Dimitrie Cantemir afirma că în Moldova țăganii erau „răspândiți prin toată țara” și că „aproape că nu există boier care să n-aibă mai multe familii de țigani în stăpânirea lui”⁵³. În lipsa izvoarelor statistice care să-i cuprindă pe robi — situație valabilă până către 1800 —, nu putem însă nici măcar estima numărul țăganilor care trăiau în Țara Românească și Moldova.

În ce privește Transilvania, trebuie să admitem că țăganii și-au făcut apariția aici, ca și în restul regatului ungar, de care ținea această provincie românească, în ultimele decenii ale secolului al XIV-lea. Țiganii au pătruns în Transilvania venind din Țara Românească. Unii dintre ei au trecut apoi în Ungaria. În Ungaria au ajuns însă și țigani care veneau direct din Peninsula Balcanică, fără a trece prin Țara Românească și Transilvania. Cei mai mulți se pare că au urmat traseul balcanic, dovadă fiind împrejurarea că limba țăganilor din Ungaria din această perioadă nu avea elemente românești. Chiar dacă în Transilvania informațiile documentare despre ei în perioada de început

⁵⁰ Pentru evenimentele din regiune în această epocă, vezi îndeosebi Maria Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Rolul lui Benedict Himfy în legătură cu problema Vidinului)*, în eadem, *Din cronică relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*, București, 1981, p. 126–154.

⁵¹ Mauro Orbini, *Il regno degli Slavi, hoggi corrotamente deti Schiavoni...*, Pessaro, 1601, p. 470; cf. E. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 261, n. 6.

⁵² N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 36–38.

⁵³ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, trad. Gh. Guțu, București, 1973, p. 297.

sunt puțin numeroase în comparație cu Țara Românească și Moldova, către sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului următor îi vedem prezenți în aproape toată țara. La Sibiu sunt atestați în privilegiile regale din 1476, 1487 și 1492⁵⁴. La 1500 sunt atestați țiganii la cetatea Bran⁵⁵. La Brașov, unde în registrele fiscale din 1475–1500 apar două persoane cu numele „Cziganen“, prima lor atestare clară este din 1524, când registrele fiscale consemnează existența la marginea orașului a toponimului „By den czyganen“ (mai târziu „Ziganie“) ⁵⁶. În 1493 găsim o ceată de țigani la Cladova în comitatul Arad, în frunte cu voievodul lor Rajkó⁵⁷. În jurul anului 1500 țiganii fabrică tunuri în cetatea Timișoara⁵⁸, iar în 1514, tot aici, îi găsim pe călăii țigani executând maltratarea lui Gheorghe Doja. În Maramureș întâlnim la mijlocul secolului al XV-lea porecla „Țigan“ la unii iobagi și nobili români⁵⁹.

Țiganii făceau parte din variatul peisaj etnic al Transilvaniei. În 1564, referindu-se la Secuime, italianul Giovanandrea Gromo arată că „printre ei [secui — n.V.A.] locuiește un mare număr de țigani, de care se slujesc pentru a lucra pământul“ ⁶⁰. La un secol distanță, Laurentius Toppeltinus arată că ei se găsesc în Transilvania în număr foarte mare⁶¹. Orașele transilvănene mai mari aveau fiecare propria „țigănie“, de regulă în afara zidurilor orașului. Aceste așezări erau construite din lemn, încât la nevoie conducerea orașului putea proceda ușor la distrugerea lor și la alungarea țiganilor⁶². Țigani găsim și în unele sate, așezați pe moșia unui nobil și transformați în iobagi. În secolele XVI–XVII în Transilvania o mare parte a țiganilor era deja sedentarizată⁶³. Nomadismul unora a continuat însă chiar până în secolul XX.

Pentru perioada de dinainte de secolul al XVII-lea nu putem estima numărul țiganilor din Transilvania. Comparativ cu Ungaria, el era în mod sigur mai mare, raportat la populație. Probabil că nu aceeași a fost situația față de Țara Românească și Moldova. Principatele extracarpatice au avut un rol în alimentarea Transilvaniei cu țigani. Robia din Țara Românească și Moldova i-a determinat pe țigani să treacă în Transilvania, unde se bucurau de regulă de un statut mai bun. Timp de secole a existat un anumit curent de deplasare a țiganilor dinspre Țara Românească și Moldova spre Transilvania. Documentele care atestă treceri de țigani izolați și, în consecință, reven-

⁵⁴ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VII, București, 1991, p. 113; A. Gebora, *Situația juridică a țiganilor în Ardeal* (teză de doctorat), București, 1932, p. 13–16.

⁵⁵ Hurmuzaki, XV/1, p. 152.

⁵⁶ Maja Philippi, *Die Bevölkerung Kronstadts im 14. und 15. Jahrhundert. Siedlungsverhältnisse und ethnische Zusammensetzung, in Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen*, hrsg. von P. Philippi, Köln, Wien, 1984, p. 142–143.

⁵⁷ Márki S., *Arad vármegye története*, II, Arad, 1892, p. 503–504.

⁵⁸ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ed. D. Mioc, București, 1969, p. 48.

⁵⁹ 1442: „Czigan Karacion jobagio“; 1450: „Czigan Nan“ (I. Mihály, *Diplome maramureșene din secolul al XIV-lea–XV*, Sighetul Marmăției, 1900, p. 321, 343).

⁶⁰ *Călători străini despre țările române*, II, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, 1970, p. 322.

⁶¹ L. Toppeltinus, *op. cit.*, p. 55.

⁶² O astfel de măsură a luat sfatul orașului Cluj în 1585, când hotărâște demolarea colibelor făcute de mai multă vreme de țiganii veniți din alte părți, întrucât acestea erau un permanent pericol de incendiu (A. Gebora, *op. cit.*, p. 26).

⁶³ Mezey B. et al., *op. cit.*, p. 10.

dicarea lor de către vechii stăpâni, de multe ori și returnarea lor, sunt numeroase⁶⁴. Un document din 1504 arată expres că un grup de țigani instalat în districtul Hațeg a venit din Țara Românească⁶⁵. Este adevărat că au existat și cazuri în care boierii moldoveni cumpără țigani din Transilvania⁶⁶, dar procesul migraționist în privința țăganilor a fost invers.

4. TERITORIUL ROMÂNIEI ÎN CADRUL MIGRAȚIEI EUROPENE A ȚIGANILOR (SECOLELE XIV–XV)

Literatura de specialitate asupra istoriei țăganilor cuprinde opinii care conferă teritoriului românesc un loc important în cadrul migrației europene a țăganilor din secolele XIV–XV. După Carl Hopf, care s-a ocupat special de problema migrației țăganilor într-o lucrare apărută în 1870, țările române au fost locuri de concentrare a țăganilor veniți din regiunile răsăritene. De aici, din cauza sclaviei la care au fost supuși, ei au migrat cu prima ocazie spre sud, în Peninsula Balcanică. Campaniile militare ale țarului sârb Stefan Dușan ar fi prilejuit răspândirea țăganilor în toată Peninsula Balcanică, până în Grecia⁶⁷.

Teoria lui Hopf nu are nici un suport documentar. Dimpotrivă, datele istorice o infirmă. Primele mențiuni despre țigani în România sunt ulterioare celor mai timpurii mărturii despre prezența lor în Grecia. În insulele grecești întâlnim țigani înainte de campaniile în Balcani ale lui Stefan Dușan⁶⁸. Direcția de deplasare a țăganilor a fost nu dinspre țările române spre sudul Dunării, ci dinspre Peninsula Balcanică spre nordul Dunării. Începând cu secolul al XV-lea există destule mărturii scrise care arată că țăganii veneau în țările române din sudul Dunării. Există date despre aduceri de țigani din Balcani și de treceri individuale sau chiar în grupuri mari ale acestora la nordul Dunării. Pentru Țara Românească, țările de la sudul Dunării au fost, mai ales în secolele XV–XVI, dar și mai târziu, un adevărat rezervor de țigani.

Această teorie se află în legătură cu opinia larg răspândită în secolul trecut, după care țăganii au ajuns în Europa prin filiera mongolă. În general se considera că această populație a venit în Europa prin stepele de la nordul Mării Negre, adusă de tătari sau în timpul tătarilor. Originea orientală a țăganilor, trăsăturile lor culturale și nomadismul pe care-l practicau, numele de „tătari” care le-a fost dat în unele țări, au contribuit la formarea acestei opinii. Un astfel de traseu trecea obligatoriu prin țările române. Țările române ar fi fost, astfel, prima etapă în migrația europeană a țăganilor. Opinia care conferea tătarilor rolul de a-i fi adus pe țigani în Europa a început însă să fie abandonată în a doua jumătate a secolului trecut, când, odată cu studiul lingvistic al lui Fr. Miklosich, cercetarea migrației europene a țăganilor a fost pusă pe baze mai riguroase. Astăzi este lămurit că țăganii au venit în Europa trecând prin Imperiul bizantin

⁶⁴ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 37, 75.

⁶⁵ Hurmuzaki, II/2, p. 530.

⁶⁶ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 37.

⁶⁷ C. Hopf, *op. cit.*, mai ales p. 23, 25–26.

⁶⁸ Vezi G. Soulis, *op. cit.*, p. 162.

și Peninsula Balcanică. Sosirea lor pe continent s-a petrecut abia la începutul secolului al XIV-lea. De-a lungul timpului au fost aduse în acest sens argumente de ordin filologic și istoric.

Ce rol a jucat teritoriul românesc în cadrul migrației pe ruta bizantină și balcanică, cea care i-a adus pe țigani în Europa centrală și de vest? Răspunsul trebuie să țină seama nu numai de poziția geografică a țărilor române și de eventuala poposire sau nu a țiganilor la nordul Dunării înainte de a lua drumul Europei centrale și de vest. Incontestabil, țările române au avut întotdeauna un număr mare de țigani. Dacă acest lucru este clar pentru secolele XIX–XX, când putem estima — ce e drept, cu o marjă de probabilitate destul de mare — numărul țăganilor, nici în secolele anterioare, pentru care nu avem date statistice, situația nu trebuie să fi fost mult diferită. Deja în secolul al XV-lea unele mănăstiri posedau sute de robi țigani, mai cu seamă în Țara Românească. Este limpede că o mare parte dintre țiganii care în secolele XIV–XV au părăsit Peninsula Balcanică s-a îndreptat spre țările române. Țările române ne apar ca una din principalele destinații ale acestei migrații. Putem afirma că în Balcani nomazii de origine indiană veniți din Asia Mică au apucat pe trei rute: spre sud, spre Grecia continentală și insulele ionice; spre vest, ajungând în Ungaria și apoi mai departe în țările Europei centrale și de vest; și spre nord, trecând Dunărea în țările române. În mod sigur, presiunea otomană în Balcani din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și din prima parte a secolului următor a avut un rol în influențarea deplasării a numeroase grupuri de țigani la nordul Dunării. Țările române — care, spre deosebire de statele balcanice, n-au fost ocupate de otomani și care și-au păstrat rânduilele interne — au fost atunci loc de refugiu pentru populația din Balcani, situație reflectată în documentele epocii. Teritoriile nord-dunărene au avut un rol însemnat în migrația țăganilor.

Țările române nu s-au aflat în secolele XIV–XV pe traseul care i-a dus pe țigani în Europa centrală și de vest. Un popas al lor mai scurt sau mai lung la nordul Dunării, urmat de deplasarea spre vestul continentului, este exclus. Nu există nici un document de epocă, românesc sau străin, care să amintească o astfel de deplasare de populație.

Fr. Miklosich, în studiul în care a încercat să reconstituie, pe baza lingvisticii, traseul urmat de țigani, afirma că țăganii care au ajuns în Europa centrală și de vest au trecut prin țările române. El argumenta prin cuvintele românești din dialectele vorbite de țigani⁶⁹. Această afirmație trebuie lămurită. Metoda de cercetare pe care o aplică Fr. Miklosich interpretează datele unor acumulări lingvistice de sute de ani, însă fără a face distincțiile cronologice necesare. Când vorbește de elemente românești, el se referă la dialectele țigănești vorbite în vremea sa. Or, dialectele moderne sunt rezultatul fuziunii graiurilor vorbite de diferite grupuri de țigani. Miklosich nu sesizează faptul că respectivele dialecte (ca și populațiile care le vorbeau, de altfel) erau rezultatul suprapunerii a două mari valuri migratorii: cel inițial, din secolele XIV–XV, și un altul, contemporan cu Miklosich — care, de altfel, îl și sesizează —, petrecut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX. Cel de-al doilea val, care a avut ca punct de plecare România — și de care ne vom ocupa în mod special

⁶⁹ Fr. Miklosich, *Über die Mundarten*, III, p. 13–16.

într-unul din subcapitolele cărții⁷⁰ —, explică elementele românești din dialectele care se vorbeau în a doua jumătate a secolului trecut și care sunt vorbite și astăzi de cea mai mare parte a ȝiganilor din Europa. Aceste elemente nu se datorează migrației din evul mediu. Din cercetările filologice de până acum nu avem cunoștință de prezența cuvintelor românești în limba vorbită în evul mediu de ȝiganii din vestul Europei. În schimb, elemente grecești, precum și elemente slave sunt numeroase, dovadă a sălășluirii ȝiganilor pentru o perioadă în Bizanț și în Balcani.

În secolele XIV–XV teritoriul românesc nu a fost o etapă în cadrul migrației ȝiganilor spre Europa centrală și de vest. Deplasări de ȝigani din țările române spre țările vecine vedem însă că s-au produs mai tot timpul. Regimul de robie pe care l-au avut ȝiganii a putut fi o cauză. Nomadismul celei mai mari părți a lor a fost de natură să favorizeze această deplasare. Documentele atestă astfel de treceri peste Carpați, din spre Țara Românească și Moldova spre Transilvania și Ungaria, dar ele au fost mai mult individuale, iar cel fugit de cele mai multe ori era adus înapoi. Amploarea lor a fost, în orice caz, mică. În unele perioade au existat însă și treceri în sens invers, din spre Transilvania spre principate. La ȝiganii din Ungaria de azi, exceptându-i pe ȝiganii care au ca limbă maternă româna, elemente românești se găsesc doar în dialectul vorbit de așa-numiții „ȝigani vlahi” (*oláh cigányok*), despre care se consideră că s-au stabilit aici târziu, în secolele XVIII–XIX⁷¹. Limba ȝiganilor ungurești din primul mare val de migrație nu are elemente românești. Țiganii care au ajuns în Ungaria la începutul secolului al XV-lea (poate chiar la sfârșitul secolului al XIV-lea) au venit direct din Peninsula Balcanică. Chiar dacă ar fi să admitem că o parte a trecut prin Țara Românească și Transilvania, ei nu au stat aici mult timp. Ceva mai târziu, constatăm că din Moldova unele grupuri de ȝigani s-au deplasat spre sudul Poloniei vecine. Însă primii ȝigani ajunși în această țară proveneau din Germania și Ungaria. Către 1500 ȝiganii își fac apariția în sudul Rusiei, venind se pare din Moldova.

Faptul că la mijlocul secolului al XVI-lea învățatul Pierre Belon du Mans caută patria de origine a ȝiganilor în Bulgaria și Valahia, iar contemporanul său Jean Brodeau (Brodaeus) crede că ȝiganii ar fi români (*Walachi*)⁷², nu are nici o legătură cu presupusul popas al ȝiganilor în țările române. Au fost două din zecile de încercări de explicare, dintre cele mai fanteziste, care s-au făcut atunci, a originii acestei populații.

⁷⁰ Vezi mai jos p. 105 și urm.

⁷¹ Vezi K. Erdős, *A Classification of Gypsies in Hungary*, în „Acta Ethnographica”, 6, 1958, p. 450–454.

⁷² Cf. H. M. G. Grellmann, *op. cit.*, p. 179, 182.

ȚIGANII ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN EVUL MEDIU. ROBIA

1. VECHIMEA ȘI ORIGINEA ROBIEI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

De la primele atestări ale prezenței lor în Țara Românească și Moldova, țiganii au fost robi. Ei vor perpetua această condiție socială multe secole, până la legile de abolire a robiei de la mijlocul secolului al XIX-lea. Robia țăganilor a existat însă și în Transilvania, și anume în regiunile care s-au aflat pentru un timp în stăpânirea domnilor munteni și moldoveni; chiar și după ce stăpânirea celor două state românești nu s-a mai exercitat aici, țăganii au rămas o vreme în condiția de robi, ca un vestigiu al acelei perioade istorice¹.

În istoriografia română originea robiei în principate nu a constituit obiectul vreunui studiu independent. În general lucrările de istorie socială, care inevitabil se referă și la robia țăganilor, se mulțumesc să afirme că vechimea robiei este anterioară constituirii principatelor și că originea ei este necunoscută. Cum apariția țăganilor în țările române de regulă a fost pusă în legătură cu tătarii care au stăpânit aici după 1241, robia țăganilor la noi a fost văzută ca un vestigiu din acea epocă. N. Iorga considera că țăganii, care erau robi ai tătarilor, au fost preluați ca atare de români². Alți autori explică apariția robiei în țările române prin luptele românilor cu tătarii, lupte în care țăganii capturați de la tătari au fost transformați în robi³.

Problema robiei în istoria medievală a României nu se rezumă la robia țăganilor. În țările române, alături de robii țigani au existat și robi tătari. Despre această din urmă categorie de robi vorbesc documentele moldovenești din secolul al XV-lea. Acești tătari au fost identificați, greșit, cu țăganii și de la această identificare s-a construit teoria sosirii țăganilor în țările române în secolul al XIII-lea, în timpul stăpânirii tătare. În mod sigur, robii tătari din documentele moldovenești erau o moștenire tătară. Erau tătari (sau mai degrabă robi ai tătarilor) care au ajuns în stăpânirea românilor. Ni se pare foarte plauzibil ca în epoca confruntărilor dintre români și tătari din cursul

¹ Vezi mai jos p. 44–45.

² N. Iorga, *op. cit.*, p. 22.

³ Al. Gontă, *op. cit.*, p. 313 și urm.

secolului al XIV-lea prinșii de război tătari să fi fost transformați în robi de către români. Aflați multă vreme în aria de stăpânire mongolă, românii, ipotetic, au putut să preia de la aceștia practica transformării în rob a dușmanului capturat. Nu este însă obligatoriu ca din punct de vedere etnic ei să fi fost chiar tătari. Foarte probabil, cum s-a presupus, robii tătari din Moldova erau, de fapt, o populație cumană, stabilită în regiune înainte de tătari⁴. Românii i-au preluat ca robi și le-au rezervat pe mai departe acest statut social.

Întrebarea care se pune este când anume au ajuns ei în mâinile românilor? De când anume există robi tătari? De la întemeierea țării, la mijlocul secolului al XIV-lea? Sau dintr-o epocă ceva mai târzie, când statul moldovenesc a înglobat teritoriul din sud, unde stăpânirea tătară s-a menținut până în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea? În lipsa unor mărturii istorice ferme este greu de dat un răspuns. Ni se pare însă evident că robi tătari au existat și în Țara Românească, cu toate că aici ei nu sunt atestați în documentele de cancelarie. Toponimele „Tătărași” din Muntenia (identice cu „Tătărași” din Moldova) par să indice tocmai această populație de robi preluați de la tătari. Credem că putem presupune că robi „tătari” au existat în Țara Românească și Moldova încă de la întemeierea acestor țări, petrecută la începutul și respectiv la mijlocul secolului al XIV-lea. Prinșii de război tătari sau robii tătarilor trecuți în noua stăpânire au intrat în serviciul domniei ca robi.

Nu este vorba, însă, de un specific al istoriei românești. În estul Europei transformarea în robi a păgânilor dușmani prinși în luptă a fost o practică în primele secole ale mileniului II. Știm că înainte de creștinare ungurii îi transformau în robi pe prizonierii de război. În regatul ungar robi au fost saracenii musulmani și chazarii mozaici, până în secolul al XIII-lea, când au fost obligați să se creștineze⁵. În secolul al XIV-lea, însă, în Ungaria nu mai exista instituția robiei. Slavii de răsărit au instituit robia pentru cei pe care-i prindeau în luptă⁶. Prizonierii capturați de cnezii ruși de la tătari erau considerați robi ai cneazului și erau folosiți de regulă pentru popularea unor regiuni de graniță. Instituția holopilor s-a menținut multă vreme, dar într-o formă tot mai diluată, până ce distincția dintre rob și țăranul aservit dispare cu totul în secolele XVII–XVIII⁷. De altfel, în evul mediu timpuriu sclavia cu caracter casnic a existat aproape peste tot în Europa. Românii au preluat robia din sistemul social al tătarilor, așa cum au preluat de la aceștia și unele instituții și elemente de organizare militară, administrativă și fiscală. Robia a existat deci în teritoriile românești încă înainte de constituirea statelor românești, întrucât tătarii aveau robi.

Ni se pare evident faptul că originile robiei la români nu au nimic de-a face cu apariția țiganilor în țările române. Acestea sunt două probleme distincte. Când țiganii sosesc la nordul Dunării, la sfârșitul secolului al XIV-lea, aici robia exista deja de un oarecare timp. Noilor veniți, străini de societatea locală din toate punctele de vedere și

⁴ N. Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr, *op. cit.*, p. 13.

⁵ Vezi Al. Gonța, *op. cit.*, p. 307–311, cu trimitere la note.

⁶ B. D. Grekov, *Țăranii în Rusia* (traducere), București, 1952, p. 151–153.

⁷ Vezi Al. Eck, *Les non-libres dans la Russie de Moyen-Age*, în „Revue historique de droit français et étranger”, 1930, p. 29–59.

cu un mod de viață nomad, li s-a asigurat același regim pe care-l aveau tătarii. Rolul țiganilor în istoria robiei la români constă în faptul că, datorită numărului relativ mare de țigani stabiliți în țările române în secolele XIV–XV, robia a devenit un fenomen de amploare. Țiganii au ajuns să monopolizeze această instituție socială, deoarece din a doua jumătate a secolului al XV-lea ei au rămas singurii robi din țară. Tătarii, care se aflau în număr mic, au dispărut, topindu-se în masa mare a robilor țigani. Termenul „țigan“ a ajuns astfel sinonim cu cel de „rob“.

Ne punem întrebarea dacă țiganii au venit în țările române ca robi sau ca oameni liberi. Pentru a da un răspuns trebuie să avem în vedere împrejurările de istorie socială din țările sud-est europene. În Imperiul bizantin sclavia de tip medieval a fost până târziu o realitate pregnantă⁸. În ce-i privește pe țigani, ei plăteau o taxă specială și erau trecuți într-un registru special. Acest sistem de impozitare a țiganilor va fi preluat în secolul al XV-lea de Imperiul otoman⁹. În fapt, în Imperiul bizantin țiganii erau un fel de sclavi ai statului. Cu siguranță că la fel au stat lucrurile și în statele medievale Bulgaria și Serbia, însă extrem de puținele documente ajunse până la noi provenind din cancelariile celor două țări nu se referă în mod expres la robia țiganilor. Lucrul este firesc dacă avem în vedere destinul Bulgariei și Serbiei — care au fost cucerite de Imperiul otoman în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea și respectiv la mijlocul secolului următor, desființându-se totodată și organizarea lor socială — și împrejurarea că perioada de timp care desparte sosirea țiganilor aici de lichidarea celor două state balcanice a fost scurtă. Însă, având în vedere situația pe care o vor avea țiganii în timpul stăpânirii otomane, credem că și în Bulgaria și Serbia medievală ei au fost robi ai statului. Aceasta ar însemna că atunci când, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, trec la nordul Dunării țiganii veniți din Balcani, ei erau deja robi.

Amintim că în țările române până târziu, la desființarea acestei instituții, dar presupunem că în secolul al XIV-lea și în țările de la sudul Dunării, condiția de rob nu a implicat neapărat legarea de o moșie anume, ci legarea de un proprietar anume. Marea majoritate a țiganilor (robilor) erau nomazi, legați de stăpân prin anumite obligații. Țiganii pe care îi vedem trecând Dunărea în Țara Românească, unde sunt „robiți“ (adică intra în patrimoniul domniei ca robi), nu s-au aflat în situația de a-și pierde libertatea pe care nici înainte nu o avuseseră. Schimbând țara, de fapt au schimbat un stăpân cu altul. Condiția lor socială nu a suferit modificări esențiale.

Robia țiganilor la noi se explică deci și prin situarea țărilor române în aria istorică sud-est europeană, unde țiganii se aflau în condiția de robi încă înainte de a ajunge la nordul Dunării. Țările române i-au preluat pe țigani ca robi, dar aici instituția robiei era mai veche, din epoca luptelor cu tătarii.

A fost dată și o altă explicație robiei țiganilor din principatele române. S-a afirmat că țiganii n-au fost robi de la începutul prezenței lor aici, înrobirea producându-se mai târziu. P. N. Panaitescu, autorul acestei ipoteze, considera că robia a avut un motiv strict economic, și anume nevoia de brațe de muncă resimțită în țările române în evul

⁸ Vezi Helga Köpstein, *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz*, Berlin, 1966 (cu bibliografia).

⁹ Ilse Rochow, K.-P. Matschke, *op. cit.*, p. 243–246.

mediu. După cruciade, când țările române, prin poziția lor, participau la marele comerț, numărul redus al țăranilor și faptul că aceștia nu erau buni meșteșugari, mai ales fierari, de care acum era mare nevoie, i-au determinat pe stăpânii feudali să-i constrângă pe țigani să se fixeze pe domeniile lor, aceștia pierzându-și astfel libertatea¹⁰. Importantul tranzit comercial în țările române, mai ales din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și relativa prosperitate pe care acesta a adus-o timp de mai bine de un secol, sunt realități istorice indubitabile. Că a fost nevoie de brațe de muncă pe marile domenii este, de asemenea, firesc. Donațiile și cumpărările de robi sunt o dovadă în acest sens. Rolul economic al robilor pe aceste domenii și pe ansamblul economiei țării nu trebuie însă exagerat. Atunci când țările române încep să aibă un rol în comerțul european, țiganii erau deja o populație supusă robiei. Acest interes economic al marilor stăpâni de moșii nu poate explica o stare socială și instituțională. Cum am văzut, robia țăganilor este mai veche.

2. CATEGORIILE DE ROBI

Clasificarea populației de robi țigani din țările române¹¹ trebuie să aibă la bază criterii precise, care să evite eventualele confuzii și suprapuneri, care apar adesea în literatura privitoare la această problemă. Contemporanii români și străini ai robiei din epoca sa finală au sesizat existența a numeroase distincții în rândul populației țigănești, au descris diferitele grupe ale acesteia, uneori au încercat să o și clasifice. De cele mai multe ori, însă, se remarcă o confuzie în ce privește înțelegerea criteriilor care au făcut ca populația de robi țigani să prezinte un tablou foarte variat.

Primul criteriu, esențial, este cel al apartenenței la stăpân. Din acest punct de vedere, robii țigani se împărțeau în robi domnești, robi mănăstirești și robi boierești. Robii din prima categorie sunt numiți în documente „țigani domnești“, „țigani robi domnești“, „țiganii domniei“, mai târziu și „țigani gospod“, iar în secolul al XIX-lea „țiganii statului“. În unele perioade au constituit categoria de țigani cea mai numeroasă. Donațiile de țigani ale domnilor munteni și moldoveni în favoarea mănăstirilor și a boierilor au fost făcute din această rezervă domnească. Se pare că inițial domnul era, teoretic, singurul proprietar de robi. El trebuia să sancționeze prin acte de cancelarie orice transfer de robi, întocmai ca în cazul moșiilor. Numărul robilor domnești creștea și prin preluarea oricărui țigan fără stăpân. Există numeroase cazuri de țigani care trec dintr-o țară în alta și care intră astfel în rândul robilor domnești. În caz de hiclenie, robii boierești, ca și moșiile, intrau în stăpânirea domniei. Confiscările de robi de la boierii hiclei sunt semnalate documentar¹².

¹⁰ P. N. Panăitescu, *Le Rôle économique et social des Tziganes au Moyen Age en Valachie et en Moldavie, în XVII-e Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique. VII-e Session de l'Institut International d'Anthropologie. Bucarest, 1-8 Septembre 1937*, Bucarest, 1939, p. 933-942; idem, *The Gypsies in Walachia and Moldavia. A Chapter of Economic History*, în JGLS (3), 15 (1941), p. 58-72.

¹¹ Această problemă tratată de G. Potra, *Despre țiganii domnești, mănăstirești și boierești*, în „Revista Istorică Română“, V-VI (1935-1936), p. 295-320; idem, *Contribuțiuni*, p. 26-65; N. Grigoraș, *op. cit.* (I), p. 40-70.

¹² Exemple la N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 45.

Cei mai mulți dintre robii domnești își exercitau meseriile prin țară, în afară de cei obligați să lucreze efectiv la curtea domnească. Robii domnești trebuiau să presteze orice munci ordonate. Ei aduceau domniei venituri însemnate prin dările pe care erau obligați să le plătească. În general situația lor era mai bună decât a țăganilor robi mănăstirești și boierești. Țiganii domnești dăruiau mănăstirilor sau boierilor nu acceptau ușor noua situație și de aceea o parte dintre ei fugeau de la noii lor stăpâni și se întorceau între „cetele” robilor domnești¹³. Au existat, însă, destule situații în care țăganii domnești fugeau în alte țări. Țiganii robi domnești și cei particulari se amestecau deseori, mai ales cu ocazia căsătoriilor contractate fără voia stăpânilor. Acestea au dat naștere la multe discuții între dregătorii domnești, boieri și mănăstiri. Obișnuit se urmărea anularea unor asemenea căsătorii, sau să se facă schimburi compensatorii. Copiii rezultați din astfel de căsătorii erau de regulă împărțiți între proprietarul particular și domnia reprezentată de juzii domnești. Dacă robii domnești se rătăceau printre cei mănăstirești sau boierești, juzii primeau ordin ca să-i ia și să-i aducă „în cetele țăganilor gospod”¹⁴.

O categorie aparte de robi domnești o formau în Moldova „robii doamnei”. Aceștia erau țăganii care se aflau în stăpânirea exclusivă a soției domnului. Sunt atestați prima dată în 1429, când Alexandru cel Bun a dăruit soției sale, cneaghina Marena, între altele, și un număr de robi țăgani¹⁵. Doamna putea dispune de ei, în sensul că putea să-i doneze sau să-i vândă. Acești robi aveau o organizare proprie, chiar dacă uneori erau înglobați în cetele țăganilor domnești¹⁶.

Robii mănăstirești proveneau în cea mai mare parte din donații făcute de domni și de boieri. Daniile acestora din urmă au depășit pe cele domnești. Pe diverse căi, mănăstirile au ajuns să stăpânească un număr foarte mare de robi. Cozia, de exemplu, a fost dăruită de Mircea cel Bătrân cu 300 de sălașe de țăgani¹⁷. Numărul robilor mănăstirești a sporit și prin căsătoria oamenilor liberi cu țăgânci sau țăgani ai mănăstirii. Regula a fost ca acești oameni să devină robi, ei și urmașii lor. În secolele XVII–XVIII, înrobirea prin intermediul căsătoriei era relativ des întâlnită¹⁸. Există un mare număr de documente care privesc stăpânirea mănăstirilor asupra robilor. În arhivele acestor lăcașuri se păstrează actele de donație și de întărire date de domni, cele de donație din partea boierilor, statistici și izvoade (liste) etc.; în unele se consemnează, cu detalii, proveniența robilor, numele lor și al copiilor pe care-i aveau, meseria și chiar eventualele procese avute cândva pentru ei. Condicile mănăstirilor conțin, de asemenea, date despre robii țăgani¹⁹. Robii erau folosiți fie la munca câmpului, fie ca meseriași. Atunci când nu aveau ce să facă la câmp erau folosiți la tăiatul și căratul lemnului. Roabele erau folosite la toarcerea lânii. Când lucrau în alte părți, robii erau

¹³ Vezi, de exemplu, plângerea din anul 1753 a unor robi domnești din Moldova dăruiti mitropoliei: „Ioan Neculce». Buletinul Muzeului Municipal Iași”, fasc. 2 (1922), p. 308.

¹⁴ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 45–46.

¹⁵ DRH, A, I, p. 124–126.

¹⁶ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 48–49.

¹⁷ DRH, B, I, p. 25–28 (din anul 1388).

¹⁸ Vezi mai jos p. 57 cu n. 110.

¹⁹ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 50–51.

exploatați prin intermediul unor sume de bani pe care trebuiau să le plătească mănăstirii. Robii mănăstirești care locuiau în jurul sau chiar în incinta mănăstirii erau obligați să facă diferite munci speciale. Între ei erau meseriași și servitori. Acești robi s-ar presupune că aveau o situație superioară celor din sate (țiganii de ogor), care trebuiau să îndeplinească munci mai grele²⁰.

Robii boierești proveneau din daniile domnești, cumpărări, moșteniri, zestre și din prada de război. Actele de danie arată că robii au fost dăruiți de către domni boierilor, sau confirmați, „uric cu tot venitul“ sau „de ocină și de ohabă“. Daniile de robi făcute de domni erau de obicei legate de sate. Aceasta arată că robii locuiau pe moșiile dăruite de domni boierilor. Boierii dispuneau pe deplin de robii lor, ca de orice bun mobil sau imobil, îi puteau vinde, dona, schimba, zălogi, lăsa moștenire etc. Vânzările și cumpărările, ca și împărțirile, erau întărite de către domni. Robii au constituit pentru boieri o sursă ieftină de brațe de muncă. În economia unui domeniu boieresc robii au jucat un rol important, în primul rând ca servitori și meșteșugari, dar, într-o măsură mai mică, și ca lucrători agricoli²¹.

Clasificarea țăganilor în funcție de apartenența la una din cele trei categorii de stăpâni feudali evident că spune prea puțin despre diversitatea ocupațională și culturală a acestei populații. Țiganii erau departe de a constitui o populație omogenă. Tabloul populației țigănești în cursul evului mediu românesc a fost deosebit de variat. Răspândiți peste tot în țară, într-un număr relativ însemnat, țăganii formau grupuri distincte specializate în anumite îndeletniciri, cu trasături culturale și etnografice, uneori chiar dialectale aparte. Documentele interne ale Țării Românești și Moldovei le atestă, chiar dacă interesul strict al unui act era cel juridic, iar în relațiile făcute de străinii care au cunoscut în mod direct realitățile de la noi, situația ocupațională și modul de viață al diferitelor categorii de țigani sunt, dacă nu unicul, principalul criteriu de clasificare. Astfel, se remarcă de fiecare dată că există țigani sedentari, locuind pe moșia sau la curtea stăpânilor lor, și țigani nomazi, care rătăceau prin țară. Toți erau robi.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, Mihail Kogălniceanu împarte robii domnești în patru categorii: *rudarii* sau *aurarii*, care se ocupau cu culegerea aurului din nisipul râurilor; *ursarii*, care colindau țara, plimbând și îndemnând ursul să joace tananaua în fața privitorilor care-și dădeau obolul; *lingurarii*, care confecționau linguri de lemn și alte obiecte casnice; și *lăieșii*, care erau în primul rând fierari, dar și zidari, confecționeri de piepteni etc.; o parte din ei trăiau din furturi. Nici unii dintre aceștia nu aveau așezări stabile, ci trăiau în corturi și colindau țara în căutarea unei surse de existență²². Ca robi ei plăteau domniei o anumită sumă de bani, diferită de la o categorie la alta și în funcție de situația concretă. Existau însă robi domnești și în orașe și la curtea domnească, unde erau servitori și meșteșugari.

²⁰ G. Potra, *Despre țăganii domnești*, p. 317–319; Olga Cicanci, *Aspecte din viața robilor de la mănăstirea Secul în veacurile XVII–XVIII*, în „Studii și articole de istorie“, X, 1967, p. 158–160.

²¹ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 59–70.

²² M. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigains connus en France sous le nom de Bohémiens*, Berlin, 1837; reproducă în *Opere*, I, ed. A. Oțetea, București, 1946, p. 572–574. (În continuare vom face trimiteri la această ediție.)

Pe robii particulari, aparținând boierilor și mănăstirilor, M. Kogălniceanu îi împarte în două categorii: *lăieșii* și *vătrașii*. Lăieșii particularilor, ca și cei domnești, umblau prin țară, cu obligația de a plăti stăpânilor o sumă de bani. Însă când stăpânul deschidea vreun șantier de construcții, îi folosea pe robi ca salahori. Cât despre vătrași, care locuiau în așezări stabile, deja în epoca în care scrie Kogălniceanu ei erau asimilați populației locale, uitându-și limba și neputând fi deosebiți de țăranii români²³. După serviciile pe care le făceau, ȧiganii vătrași erau de două feluri: ȧiganii *căsași* sau *de curte* și ȧiganii *de ogor* sau *de câmp*. ȧiganii căsași slujeau la curtea boierească, îndeplinind diverse munci. Cea mai mare parte din ȧiganii căsași o formau meșteșugarii: fierari, potcovari, lăcătuși, zidari etc. Ei aveau o situație mai bună decât ceilalți ȧigani. ȧiganii de ogor erau folosiți la muncile agricole; între ȧiganii particulari aceștia erau cei mai mulți și cei mai exploatați²⁴.

Aceasta era structura populației țigănești din Moldova și ȧara Românească în prima parte a secolului al XIX-lea, cu puțin timp înainte de dezrobire. Ea nu este completă, întrucât au mai existat și alte categorii de ȧigani, care nu figurează în schema lui M. Kogălniceanu, dar pe care le găsim la autorii din secolul al XVIII-lea sau de la începutul secolului al XIX-lea, ori în studiile de etnografie țigănească de mai târziu. De fapt, categoriile de ȧigani au suferit de-a lungul timpului prefaceri. Chiar Kogălniceanu observa că îndeletnicirea rudarilor sau aurarilor, foarte rentabilă cândva, atunci era în declin, indiciu al începutului unei transformări ocupaționale la această categorie de ȧigani care se va reprofila pe confecționarea și comercializarea obiectelor de folosință casnică din lemn, așa cum găsim populația de rudari în toate studiile de etnografie care i-au fost consacrate în secolul nostru. A existat o dinamică ocupațională la ȧigani, în acord cu transformările economice de ansamblu pe care le-a cunoscut societatea românească de-a lungul evului mediu și apoi în epoca modernă. ȧiganii au trebuit să se adapteze noilor situații. Evoluțiile în timp au mers, indiscutabil, în direcția sedentarizării treptate a acestei populații. Dar procesul de sedentarizare și schimbările de ocupații nu au condus la spargerea vechii diviziuni interne a populației țigănești.

3. ROBIA ÎN VECHIUL REGIM ROMÂNESC

Robia a fost o parte componentă a sistemului social al ȧărilor române, de la începuturile lor și până la mijlocul secolului al XIX-lea²⁵.

²³ *Ibidem*, p. 575.

²⁴ G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 62–65.

²⁵ Lucrări speciale despre instituția robiei în ȧările române: I. Peretz, *Robia* (curs litografiat), București, 1934; B. Th. Scurtulencu, *Situația juridico-economică a țiganilor în principatele române* (teză pentru doctorat), Iași, [1938]; N. Grigoraș, *Robia în Moldova (De la întemeierea statului până la mijlocul secolului al XVIII-lea)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A. D. Xenopol» Iași”, IV, 1967, p. 31–79 (I); V, 1968, p. 43–85 (II). Vezi și V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în ȧara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, București, 1957, p. 143–164.

Termenii „rob“ — „robie“²⁶ sunt amintiți ca atare relativ târziu. De robie se vorbește prima dată într-un act din 30 septembrie 1445, prin care domnul Moldovei Ștefan II dăruiește episcopului de Roman un tătar „din tătarii noștri de la Neamț“. Aici se precizează că episcopul poate dispune liber de el; în cazul în care ar fi fost eliberat, robul urma „să trăiască acolo slobod, după legea românească, iar nimeni să nu îndrăznească să-i amintească de robie (*a po holopstvo*) și să nu-l poată lua“²⁷. În 1470 este atestat prima dată termenul „rob“, într-un document dat de Ștefan cel Mare „tătarului și robului (*holop*) nostru“ Oană, fugar în Polonia²⁸. Documentele slavone foloseau pentru rob termenul de *holop*. După 1600, în documentele scrise în limba română apare termenul *rob*, care la început era folosit în paralel cu termenul de origine slavă, pentru ca apoi să îl înlocuiască cu totul. S-a folosit totuși foarte mult și termenul *șerb*, *șarbă*, în locul celui de *holop*. Până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, însă, termenul *rob* (cu variantele sale) nu a fost folosit decât rar în Moldova, iar în documentele muntene nici nu-l întâlnim. Robii sunt indicați aproape exclusiv prin originea lor etnică: „țigani“ sau „tătari“ (aceștia din urmă numai în Moldova). În limbajul cancelariilor medievale românești, „țigan“, iar în Moldova și „tătar“, au avut tot timpul, pe lângă semnificația etnică, și o valoare socială, desemnând robul²⁹.

În organizarea socială a țărilor române, robii formau o categorie aparte. Între neliberi ei se aflau pe treapta cea mai de jos. Ceea ce le definește condiția socială este nu lipsa libertății personale, pentru că în societatea feudală neliberi erau și țăranii șerbi (numiți rumâni în Țara Românească, vecini în Moldova, iobagi în Transilvania), ci faptul că ei nu aveau personalitate juridică. Robul era întru totul proprietatea stăpânului său, figura între bunurile mișcătoare ale acestuia. Stăpânul putea dispune de robul său după bunul plac. Îl pune la muncă, îl putea vinde sau schimba pe alt bun, îl folosea la plata unei datorii sau îl zălogea, îl lăsa moștenire. Și bunurile robului (acestea constau mai ales în vite) se aflau la discreția stăpânului. Stăpânii abuzau permanent de drepturile lor, încât robii puteau fi oricând pedepsiți cu bătaia sau închisoarea, fără ca autoritățile de stat să intervină. Stăpânul nu avea însă dreptul de viață și de moarte asupra robului. Singura lui obligație era aceea de a-i îmbrăca și hrăni pe robii care munceau la curte. Pentru cei care umblau prin țară ca să-și agonisească traiul, plătind stăpânului o anumită sumă de bani, acesta din urmă nu avea nici această grijă³⁰.

A existat în țările române un drept al robilor. El este amintit în documentul moldovenesc din 1470, în care Ștefan cel Mare îi eliberează din robie pe Oană, rob tătar fugit în Polonia, și pe copiii acestuia. Domnul îi scutește de obligațiile care decurgeau din condiția de rob: „să nu plătească niciodată nimic după dreptul robilor și al tătarilor (*holopskîm(i) i tatarskîm(i) pravom(i)*)“, ei urmând să trăiască în țară „așa cum stau și trăiesc în țara noastră toți românii după legea românească (*voloskîm(i) zakonomi*)“³¹.

²⁶ Pentru această problemă, vezi I. R. Mircea, *Termenii rob, șerb și holop în documentele slave și române*, în „Studii și cercetări științifice“, Iași, I, 1950, p. 856–873.

²⁷ DRH, A, I, p. 367.

²⁸ DRH, A, II, p. 239–241.

²⁹ I. R. Mircea, *op. cit.*, p. 860–862.

³⁰ N. Grigoraș, *op. cit.* (I), p. 67–70; *Istoria dreptului românesc*, I, București, 1980, p. 486–489.

³¹ DRH, A, II, p. 239–241.

Legea românească și dreptul robilor erau diferite. Robii aveau un statut juridic particular, diferit de cel al populației românești. Dreptul robilor consta într-un număr de norme care se refereau în primul rând la obligațiile pe care le aveau robii față de stăpâni și stat, la pedepsele de care erau pasibili când nu le-ar fi îndeplinit sau când s-ar fi făcut vinovați de orice infracțiuni, precum și instanțele care trebuiau să-i judece. De asemenea, existau și norme care reglementau raporturile dintre robi și persoanele libere, precum și instanțele care vegheau la respectarea lor³². Dreptul robilor este vechi, de dinainte de întemeierea țării.

Robia, în toate componentele sale, ținea de dreptul consuetudinar. Mult timp nu au existat legi scrise cu privire la robi. Mai târziu, când în Țara Românească și Moldova a început să se facă apel la legiurile bizantine, au fost preluate și dispozițiile acestora privitoare la sclavi. Numărul mare al textelor cu caracter juridic grecești și slavone referitoare la robi folosite în cele două țări³³ este un indiciu al preocupării de a încadra situația de fapt în canoanele dreptului bizantin. Legiurile tipărite în limba română la mijlocul secolului al XVII-lea — *Pravila de la Govora* din 1640 (în Țara Românească) și cele două coduri de legi: *Cartea românească de învățătură* a lui Vasile Lupu din 1646 (în Moldova) și *Îndreptarea legii* a lui Matei Basarab din 1652 (în Țara Românească) — înregistrează normele de drept în privința robilor, de proveniență bizantină, dar și unele ținând de cutumă, folosite până atunci³⁴. În practică însă, statutul robului ținea în mod exclusiv de cutumă. Documentele privitoare la robi emise de cancelaria domnească sau de alte instituții ale statului, inclusiv actele cu conținut judiciar, întotdeauna fac referiri la cutuma țării (obiceiul pământului), iar nu la dreptul scris de inspirație bizantină.

Obligațiile țăganilor erau fixate de tradiție. Documentele de cancelarie ne permit să cunoaștem mai bine, firească, obligațiile pe care țăganii domnești le aveau față de stat, modul lor de organizare, scutirile și celelalte privilegii de care se bucurau diferitele categorii de țăgani domnești. Robii particulari, în principiu, erau scutiți de obligații față de stat. Vedem că în secolul al XV-lea, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, s-a interzis dregătorilor domnești să-i împovăreze pe robii particulari cu vreo slujbă domnească³⁵. Domnii se refereau la asemenea dispoziții ori de câte ori confirmau vechile danii de robi sau la cererea stăpânilor. Uneori, însă, domnia în căutare de noi venituri a urmărit să impună măcar parțial pe țăganii particulari la același regim de obligații pe care îl aveau țăganii domnești. Cel puțin din prima jumătate a secolului al XVII-lea, dacă nu chiar din a doua jumătate a secolului anterior, vedem cum robii mănăstirilor și boierilor sunt obligați și ei la unele taxe și munci în favoarea statului. În Moldova îi găsim plătind bir încă de la sfârșitul deceniului trei al secolului al XVII-lea. Ulterior ei au fost impuși și la alte obligații: să plătească desetine de stupi și gorștine de mascuri

³² N. Grigoraș, *op. cit.* (II), p. 43.

³³ Vechea legislație privitoare la robi folosită în țările române, la I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, vol. II, partea I, București, 1928, p. 187–440.

³⁴ Conținutul lor, *ibidem*, p. 315–440; *idem*, *Robia*, p. 83–119.

³⁵ *DRH*, A, I, p. 23 (31 octombrie 1402, Moldova); *DRH*, B, I, p. 201–202 (5 martie 1458, Țara Românească).

(dacă aveau asemenea bunuri), să dea cai de olac și să facă podvoade (dacă aveau cai), să plătească mucarorul*, să presteze anumite munci către stat etc.³⁶ Aceste obligații mărunte erau numeroase și difereau de la epocă la epocă. Locuitorii liberi și ȧiganii domnești le îndeplineau necondiționat, în timp ce ȧiganii particulari numai excepțional. Iar când ele se aplicau și acestora, robii unor mănăstiri sau ai unor boieri puteau fi scutiți prin act dat de la domnie. Aceste obligații suplimentare apăsau greu nu numai asupra robilor, ci și asupra stăpânilor lor, care de fapt răspundeau pentru îndeplinirea obligațiilor robilor lor. Există multe situații documentare când agravarea exploatării a fost cauza fugii robilor ȧigani pe altă moșie sau chiar în altă țară. Cea mai radicală măsură de acest fel a fost introducerea ȧigănăritului, în Moldova, la începutul secolului al XVIII-lea. El a fost introdus de Nicolae Mavrocordat, probabil în 1711, ca impozit excepțional, „pentru nevoia țării“, și a fost desființat în 1714. Mihail Racoviță l-a aplicat la rândul său în 1725, dar a renunțat la el datorită intervenției boierilor și mănăstirilor. Au existat însă și mai târziu tentative de a-l reintroduce. ȧigănăritul a fost un impozit pus pe ȧiganii boierești și mănăstirești. Boierii și mănăstirile trebuiau să plătească doi galbeni de fiecare ȧigan³⁷. A fost de fapt o extindere la toți ȧiganii a dajdiei pe care o plăteau ȧiganii domnești.

Pentru supravegherea ȧiganilor domnești au existat dregători speciali. S-a creat în timp o rețea de slujbași domnești, organizată ierarhic și teritorial, care se ocupa de toate aspectele care priveau relațiile dintre ȧigani și stat și cele dintre ȧigani și locuitorii țării. Dările pe care ȧiganii le datorau domniei erau strânse de dregători speciali³⁸.

Pricinile ivite între ȧigani, cu excepția omuciderilor, erau judecate de șefii lor: juzi, vătăfi, volubăși. Stăpânul și slujbașii săi în cazul ȧiganilor boierești și mănăstirești, și dregătorii de ȧigani în cazul ȧiganilor domnești puteau să aplice robilor pedepse și să-i globească (amendeze). Omuciderile și orice litigiu ivit între ȧigani și ceilalți locuitori erau de competența autorităților judiciare ale statului. Robii falsificatori de bani și cei care comiteau crime ieșite din comun erau judecați chiar de Sfatul țării. Robii nu aveau dreptul de a se apăra în justiție și, în același timp, ei nu puteau fi făcuți răspunzători în justiție pentru daunele provocate persoanelor libere, care trebuiau suportate de stăpâni. Aceștia însă puteau renunța la robii vinovați în favoarea părții lezate, în contul despăgubirii cerute. Dacă un rob omora un rob al altei persoane, de regulă ucigașul, deși era condamnat la moarte, nu era executat, ci dat în schimbul celui omorât. Decizia de anulare a pedepsei capitale se lua de către domn, cu aprobarea familiei celui ucis. Stăpânii de robi nu aveau dreptul să-și pedepsească robii cu moartea. În general, orice persoană liberă care omora robi, cu premeditare, era pasibilă de pedeapsa capitală. Asemenea procese se judecau de către instanța judecătorească supremă a țării pre-

* Desetina de stupi, gorștina de mascuri (porci) și mucarorul erau dări (taxe) pe care populația supusă sarcinilor fiscale le datora statului. Caii de olac erau caii pe care satele situate pe marile drumuri erau obligate să îi pună la dispoziția oamenilor domnești pentru ca aceștia să-și poată continua cursa cu viteză maximă. Podvoada sau cărătura era obligația de transport datorată domniei. Explicarea acestor obligații în *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, București, 1988, sub voce.

³⁶ N. Grigoraș, *op. cit.* (I), p. 70–76.

³⁷ Vezi G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 69–71; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 73–74.

³⁸ Vezi mai jos p. 61–62.

zidată de domn. Nu se cunosc, însă, situații în care boierului care și-a ucis robul să i se fi aplicat această pedeapsă. Atunci când un stăpân omora robul altcuiva, primul oferea păgubitelui un rob în locul celui ucis³⁹.

În general, legea era blândă cu ȧiganii. Pravila lui Vasile Lupu prevedea: „ȧiganul sau ȧiganka lui, sau copilul, de va fura o dată, sau de dooă ori, sau și de trei ori, găină, gânscă sau alt lucru micșor, să să iarte; iară de va fi alt lucru mai mare furat, să se certe ca și fie ce fur.”⁴⁰ Explicația rezidă, desigur, nu numai în lipsa de personalitate juridică a robului, ci și în marele număr de infracțiuni care va fi existat în rândul acestei categorii sociale marginale, pedepsele privative de libertate sau chiar capitale la care erau supuși robii nefiind în interesul stăpânilor feudali. Munca prestată de rob era destinată, în primă sau ultimă instanță, stăpânului.

Robii se puteau căsători, însă cu acceptul stăpânului⁴¹. În cazul căsătoriei între ȧigani care aparțineau unor stăpâni diferiți, era nevoie de aprobarea ambilor stăpâni. În mod obișnuit, se făcea în prealabil o reglementare de plăți între aceștia; fie că un stăpân cumpăra de la celălalt pe ȧiganul care urma ca prin căsătorie să vină pe moșia sa, fie că se făcea un schimb compensator, stăpânul dând pentru ȧiganul pe care-l obținea un alt rob, de o valoare egală. Erau frecvente căsătoriile fără voia stăpânilor. Mai ales cele în care erau implicați un ȧigan domnesc și un ȧigan boieresc sau mănăstiresc sunt amintite în documentele epocii. În aceste situații, dacă nu se ajungea la o înțelegere, proprietarii îi despărțeau cu forța pe cei doi ȧigani, iar copiii rezultați din această legătură erau împărțiți între proprietari, fără a se ține seama de asentimentul părinților⁴².

Astfel de situații erau frecvente. În secolul al XVIII-lea obiceiul din vechime este modificat. Rezolvarea cazurilor de căsătorie între ȧigani aparținând unor stăpâni diferiți nu mai este lăsată la libera voință a stăpânilor. Se decretează indisolubilitatea căsătoriei, indiferent în ce condiții s-ar fi făcut ea. „Așezământul” lui Constantin Mavrocordat din martie 1743, în Moldova, interzice stăpânilor să-i despartă pe soții ȧigani care aparțineau unor proprietari diferiți. În astfel de situații nu se permite stăpânilor decât fie să-și împartă copiii rezultați din această legătură, fie să procedeze la schimb compensator pentru ȧigan (ȧigancă) și copiii ce reveneau părții respective⁴³.

Aceasta este prima intervenție asupra obiceiului vechi privitor la robie. Ea se datorează lui Constantin Mavrocordat, domnitorul fanariot care, în spiritul secolului luminilor, a introdus, atât în Moldova, cât și în ȧara Românească, un șir de reforme menite să asigure modernizarea socială, administrativă și fiscală a principatelor. Cea mai importantă dintre ele a fost cea care a desființat rumânia (1746, în ȧara Româ-

³⁹ N. Grigoraș, *op. cit.* (II), p. 43–52; *Istoria dreptului românesc, loc. cit.*

⁴⁰ *Carte românească de învățătură. Ediție critică*, București, 1961, p. 68.

⁴¹ Problema căsătoriei robilor la B. Th. Scurtulencu, *op. cit.*, p. 19–26; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 70–75; Gh. T. Ionescu, *O anaforă din domnia lui Constantin Hangerli privind un interesant caz de eliberare de robie prin căsătorie*, în „Analele Universității București”, seria Științe sociale, Istorie, XVII, 1968, p. 155–168.

⁴² N. Grigoraș, *op. cit.* (I), p. 45–46.

⁴³ Gh. I. Brătianu, *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat 1746–1946*, în „Analele Academiei Române”, *Memoriile Secțiunii Istorice*, s. III, t. XXIX (1946–1947), p. 450.

nească) și vecinia (1749, în Moldova), redând țăranilor libertatea personală. Privitor la statutul robului, modificările făcute atunci s-au limitat la problema căsătoriei.

Această reglementare s-a aplicat în ambele principate. Legi ulterioare au precizat strict modul în care proprietarii trebuiau să-și reglementeze transferul de robi. *Sobornicescul hrisev* din 1785, în Moldova, a fixat pentru aceasta un preț fix: 50 lei pentru țigancă și 70 lei pentru țigan. Însă cel care stăpânea un meșteșug trebuia să fie plătit mai bine, întrucât la prețul pentru suflet se adăuga prețul „pentru meșteșugul țiganului sau a <1> țigăncii“. Totodată, copiii nu mai puteau fi luați de la părinții lor. Partea de copii care teoretic revenea unui stăpân trebuia răscumpărată de stăpânul care păstra sălașul. Copiii peste 16 ani erau plătiți ca adulții, iar cei sub această vârstă la jumătate din preț⁴⁴. În această epocă s-a stabilit principiul ca sălașul să rămână întreg, robii țigani căpătând dreptul de a nu li se despărți familia, adică de a nu fi dăruiți sau vânduți copiii separat de părinți sau frații separat⁴⁵.

Noutatea esențială cu care se vine în secolul al XVIII-lea este, însă, cea care privește căsătoriile mixte (țigan cu româncă sau român cu țigancă). Până acum, regula era că soțul liber, prin căsătoria cu robul, intra în condiția socială a acestuia, ca și copiii născuți din această legătură. Același „așezământ“ al lui Constantin Mavrocordat stabilește că românul (sau româncă) ce se însoțește cu țigan nu mai poate fi transformat în rob. Partea liberă își păstrează în continuare starea socială de dinaintea căsătoriei, în timp ce robul rămâne rob. Copiii care se vor naște vor fi liberi⁴⁶. Se pare că în epoca imediat anterioară adoptării acestei măsuri căsătoriile mixte erau destul de frecvente. Pentru boieri ele erau un mijloc de a-și spori numărul robilor. Pentru stat ele însemnau însă o pierdere, țăranul transformat în rob particular fiind scutit de bir și de celelalte obligații publice. De aceea, credem că renunțarea la cutuma care permitea înrobirea românilor s-a făcut și din considerente fiscale. În Țara Românească măsura a fost respectată. În Moldova, însă, opoziția boierilor la această inovație a dus la restrângerea treptată a ariei sale de aplicare și în final la abandonarea ei. În 1766 legea a interzis aceste căsătorii, oprindu-i pe preoți să cunune în astfel de situații. Dacă s-a produs căsătoria, soții trebuiau să fie despărțiți. Copiii, însă, rămâneau „în partea moldoveniei“, adică liberi⁴⁷. *Sobornicescul hrisev* din 1785 interzice cu desăvârșire căsătoriile între moldovean și țigan și declară nevalabile aceste căsătorii. Copiii născuți din asemenea căsătorii sunt considerați țigani. Aceasta a însemnat întoarcerea la „obiceiul ce s-au urmat din vechi“, adică anularea reformei. În Moldova fenomenul de înrobire prin căsătorie a fost prezent până târziu. În Țara Românească, *Pravilniceasca Condiță* din 1780 prevedea că țăganii care se căsătoreau cu o femeie slobodă erau despărțiți de îndată, și copiii care se nășteau din această legătură deveneau slobози⁴⁸. În ultimele decenii de existență a robiei, Regulamentele organice din cele două principate, introduse în 1831–1832, aveau în ce privește căsătoria robilor un conținut similar. Ele

⁴⁴ T. Codrescu, *Uricariul*, I, ed. a II-a, Iași, 1871, p. 320–327.

⁴⁵ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 64–66.

⁴⁶ Gh. I. Brătianu, *loc. cit.*.

⁴⁷ I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, IV, *Hrisoavele domnești*, București, 1931, p. 47–54.

⁴⁸ B. Th. Scurtulencu, *op. cit.*, p. 25–26.

interziceau căsătoriile între oamenii liberi și robi. Omul liber care se căsătorea fără știință cu o țigancă putea să-și răscumpere libertatea; la fel, româncă măritată cu un țigan. Cel care cu știință lua o țigancă era obligat să verse la Casa milelor prețul țigăncii. Copiii din aceste căsătorii erau liberi⁴⁹.

A existat și fenomenul invers, de dezrobire. În anumite situații — pentru slujbe deosebite, în timpul vieții stăpânului, sau după moartea acestuia, prin prevedere testamentară — stăpânul îl putea „ierța“ de robie pe robul său, care astfel dobândea libertatea personală și intra în rândul românilor. Ca oameni liberi, acești țigani puteau deveni proprietari de pământ sau, în orașe, puteau deține proprietăți imobiliare. Nu de puține ori ei ajungeau în situația de a se vinde unui boier sau unei mănăstiri, pentru a scăpa de o pedeapsă, pentru a-și plăti datoriile sau pentru a nu pieri de foame⁵⁰. Chiar dacă documentele medievale furnizează destule exemple de țigani liberi, eliberarea din robie se făcea cu totul excepțional. Abia către mijlocul secolului al XIX-lea, în condițiile înfiripării unei noi atitudini față de robie și ale mișcării abolitioniste care începe să se manifeste în societatea românească, gesturile de acest fel devin ceva obișnuit. Unul dintre domnii Moldovei, Ștefan Răzvan, a fost la origine rob țigan⁵¹. Dintr-un text provenind de la Mihai Viteazul⁵² aflăm că Răzvan era fiul unei roabe domnești din Țara Românească. A ajuns boier, a fost trimis în misiune la Constantinopol, a fost hatman în oștile căzăcești și polone, iar mai apoi a ocupat pentru puțin timp tronul Moldovei (aprilie–august 1595). Ascensiunea lui Ștefan Răzvan este revelatoare pentru mobilitatea socială care exista în societatea românească, unde unii robi puteau obține libertatea și, în cazuri excepționale, puteau accede la condiția nobiliară și la demnități. La sfârșitul secolului al XVIII-lea au fost aduse reglementări privind modul în care stăpânii puteau proceda la eliberarea robilor lor — așa cum face în Moldova *Sobornicescul hrisev* din 1785. În Țara Românească se practica și eliberarea prin căsătorie. Robul căsătorit cu o slobodă cu știrea și cu voia stăpânului, fie și numai verbală, devenea liber și nu i se desfăcea căsătoria, copiii rămânând și ei oameni liberi⁵³.

Elementele de noutate în ce privește robia care au apărut în secolul al XVIII-lea au privit aproape exclusiv domeniul căsătoriei și consecințele sociale ale acesteia. Culegerile de legi ale domnilor fanarioți de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea — *Pravilniceasca Condică* a lui Alexandru Ipsilanti (1780) și *Legiuirea Caragea* (1818) în Țara Românească, codul întocmit de Andronache Donici (1814) și *Condica civilă a Principatului Moldovei* (cunoscută și sub denumirea de *Codul Callimach*, 1817) în Moldova — cuprind capitole speciale privitoare la robi⁵⁴. Influențate de legile occidentale, în tratarea robiei ele încearcă să introducă unele elemente ale dreptului natural. *Codul Callimach* vorbește despre robie ca fiind „împotriva

⁴⁹ *Ibidem.*, p. 24–25.

⁵⁰ Despre țiganii liberi, vezi G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 43–44, 59–62; N. Grigoraș, *op. cit.* (I), p. 36–38, 76–77; (II), p. 76–80.

⁵¹ Vezi A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, III, Iași, 1890, p. 194, 216–218, 481.

⁵² N. Iorga, *Originea lui Ștefan Răzvan*, în „Analele Academiei Române“, *Memoriile Secțiunii Istorice*, s. III, t. XI (1930), p. 157–163.

⁵³ Vezi Gh. T. Ionescu, *op. cit.*, p. 162–166.

⁵⁴ Aceste texte la I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român, IV, Hrisoavele domnești*, p. 169–216.

firescului drit al omului“, dar instituția este justificată prin aceea că a fost urmată din vechime. Codul încearcă să definească robia într-o concepție modernă⁵⁵. Dar în esența ei robia nu a suferit modificări. Statul nu a intervenit în raporturile stăpân-rob. De altfel, robia ca instituție nu putea fi reformată. Ea a rămas ca atare până la sfârșit. Nici îngrădirea nomadismului și statornicirea ȝiganilor care umblau prin țară nu a fost o preocupare în această epocă. În acord cu veacul luminilor, începe însă să se manifeste un nou spirit, care, chiar dacă nu pune sub semnul întrebării instituția robiei, tinde să vadă în rob o ființă omenească. Argumentația mitropolitului și episcopilor moldoveni în 1766, când s-a interzis să se mai procedeze la despărțirea familiei de ȝigani, este revelatoare pentru acest nou spirit: „că de se numesc ei ȝigani, dar a lui Dumnezeu zidire sunt, fiind un lucru foarte fără de cale a se împărți ei ca niște dobitoace“⁵⁶. De aceasta se leagă și faptul că acum s-au manifestat, din partea unor fețe bisericești luminate, și unele inițiative legate de creștinarea unor grupuri de nomazi.

4. SITUAȚIA SOCIAL-JURIDICĂ A ȚIGANILOR ÎN TRANSILVANIA

În legătură cu statutul socio-juridic pe care l-au avut ȝiganii în cursul evului mediu în Transilvania⁵⁷ — provincia românească intracarpatică aflată în componența regatului medieval al Ungariei, devenită la mijlocul secolului al XVI-lea principat autonom, pentru ca la sfârșitul secolului al XVII-lea să intre în stăpânirea Imperiului habsburgic —, trebuie să remarcăm de la început faptul că multă vreme acesta a fost marcat de modul în care ȝiganii au apărut aici și de puternicele particularisme regionale care s-au menținut până târziu.

Am văzut că cea dintâi mărturie scrisă despre prezența ȝiganilor în Transilvania, provenind din cancelaria Țării Românești, se referă la Țara Făgărașului, unde în jurul anului 1400 un boier stăpânea mai multe sate și 17 ȝigani de cort⁵⁸. Această regiune din vecinătatea imediată a Țării Românești s-a aflat mult timp, cu titlu de feud, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și până la sfârșitul secolului al XV-lea, în stăpânirea domnului muntean. Datorită acestei apartenențe și datorită vechilor rânduieli românești perpetuate aici, instituțiile sociale din Făgăraș au fost în această perioadă identice cu cele din Țara Românească. Aici ȝiganii erau robi ai boierilor făgărașeni. Domnii munteni confirmă în secolul al XV-lea stăpânirea boierilor făgărașeni asupra ȝiganilor pe care-i aveau⁵⁹. Robia ȝiganilor se menține în Făgăraș și după ce această țară reintră în componența voievodatului (și apoi principatului) Transil-

⁵⁵ „[...] robul nu se socotește întru toate ca un lucru, ci încât faptele, legăturile, driturile și îndatoririle lui privesc către alții, iar nu către stăpânul său, se socotește el ca o persoană; drept aceea este robul supus pământestilor legi și se apără de către ele.“ Cf. *Istoria dreptului românesc*, II/1, București, 1984, p. 244.

⁵⁶ I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român, IV, Hrisoavele domnești*, p. 49.

⁵⁷ Există o lucrare specială pe această temă, care trebuie folosită însă cu prudență: A. Gebora, *Situația juridică a ȝiganilor în Ardeal* (teză de doctorat), București, 1932.

⁵⁸ Vezi mai sus p. 22 cu n. 29.

⁵⁹ În 1441 boierului Stanciu Moenescul din Voila i se confirmă stăpânirea asupra ȝiganilor săi Manea, Pascu, Cazac și Micul (*DRH*, B, I, p. 160–162), iar în 1476, într-un act de la Basarab cel Tânăr, vedem că boierul Șerban din Șinca stăpânea ȝiganii Radul, Lalu, Curchea, Mujea și Costea (*ibidem*, p. 253–256).

vaniei, ca o moștenire din perioada stăpânirii românești. Documentele transilvănene atestă acest regim social aparte, diferit de al restului țării, pe care l-a avut Făgărașul până târziu, la sfârșitul secolului al XVII-lea, la instaurarea stăpânirii habsburgice⁶⁰. Spre a da un exemplu, în anul 1556, regina Isabella confirmă posesiunile boierilor din Recea, între care figurau și mai multe familii de țigani. Actul este confirmat ulterior, în 1689, de principele Transilvaniei Mihail Apafi⁶¹.

Există indicii că și în regiunile transilvănene care s-au aflat în evul mediu, temporar, sub ascultarea domnilor Moldovei a existat robia țăganilor. Vedem, de exemplu, că Petru Rareș a cumpărat de la birăul Bistriței, pentru 50 de zloți ungurești și un cal, o familie de țigani compusă din soț, soție și 6 copii⁶². Se cunosc cazuri când boierii moldoveni cumpără robi din Transilvania⁶³.

Se pare că și țăganii cetății Bran au avut statutul de robi. Ei sunt amintiți prima dată abia în 1500, când regele Ungariei, Vladislav II, ordonă voievodului Transilvaniei să-i oprească pe slujbașii săi de a reține sau de a judeca pe țăganii (*certi Egiptii seu Cigani*) care *ab antiquo* aparțineau cetății Bran, drept pe care îl avea doar castelanul⁶⁴. Dintr-o listă de socoteli a cetății, datând din 1504, aflăm că obligațiile țăganilor față de castelan constau într-o dare anuală în bani și în anumite servicii. Se pare că țăganii au devenit supuși ai Brașovului în 1498, odată cu donarea cetății Bran de către regele Vladislav II. Ei au devenit astfel iobagi ai orașului. Drepturile pe care castelanul de Bran le avusese asupra lor au trecut la oraș⁶⁵. Cum se explică faptul că cetatea Bran posedă țigani, caz unic în Transilvania și în celelalte țări românești? Cetatea Bran, construită în 1377, a fost cedată de către regele Sigismund de Luxemburg domnului Țării Românești, Mircea cel Bătrân, probabil în 1406. A rămas în posesiunea Țării Românești până în 1419. Atenția pe care domnul muntean a acordat-o cetății — care controla principalul drum ce ducea spre Transilvania, cu rol strategic și comercial însemnat — s-a putut manifesta și printr-o donație (sau donații) de țigani. Aceștia au fost cu siguranță robi domnești arondați cetății și puși sub stăpânirea directă a castelanului. Numărul de 1500 de țigani, câți avea Branul la începutul secolului al XVI-lea, este neobișnuit de mare. Când cetatea și domeniul ei au fost donate Brașovului, robii țăgani au ajuns în stăpânirea acestui oraș. Statutul social pe care îl au țăganii în noua stăpânire, cel de iobagi, este în acord cu sistemul social din Transilvania; dar situația lor *de facto*, dependența și regimul de obligații, nu suferă nici o schimbare în comparație cu epoca stăpânirii românești asupra Branului.

Condiția de robi a avut-o o mică parte dintre țăganii din Transilvania medievală. Cei mai mulți au fost un fel de „iobagi regali“. Ei depindeau direct de rege. Regele era cel care acorda diferitelor grupuri de țigani libertatea de a trăi în țară și singurele obligații pe care ei le aveau erau cele față de Coroană; trebuiau să plătească anumite

⁶⁰ Vezi D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI–XVII*, în idem, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București, 1991, p. 22–27, 149.

⁶¹ I. Pușcariu, *Fragmente istorice despre boierii din Țara Făgărașului*, Sibiu, 1907, p. 416–422.

⁶² *Documente privind istoria României*, A, veac XVI, I, București, 1953, p. 409.

⁶³ Vezi N. Grigoraș, *op. cit.* (I), p. 37.

⁶⁴ Hurmuzaki, XV/1, p. 152.

⁶⁵ Maja Philippi, *op. cit.*, p. 142–143.

taxe și să presteze anumite munci în folosul statului. Primul act privitor la țigani emis de cancelaria regală este o diplomă din 1422, prin care regele Sigismund acordă voievodului Ladislau privilegiul de a circula liber prin țară împreună cu ceata sa de țigani⁶⁶. În epoca lui Sigismund se pare că s-a fixat statutul juridic pe care l-au avut multă vreme țăgarii în regatul Ungariei și apoi în principatul Transilvaniei. Ei s-au aflat sub tutela Coroanei. În regatul medieval al Ungariei, cu puține excepții, țăgarii nu aparțineau vreunui stăpân feudal laic sau bisericesc. Primirea și așezarea lor pe moșiile particulare se făcea doar cu aprobarea regelui. Vedem astfel că în 1476 regele Matia Corvinul acordă orașului Sibiu permisiunea de a-i folosi pe țăgarii așezați la marginea orașului la muncile de care acesta avea nevoie⁶⁷.

Statutul țăgarilor a fost unul cu totul distinct de al restului populației. De fapt țăgarii au fost una din autonomiile etnice existente în regat în acea epocă. Semnificativ este faptul că ei nu au fost puși sub jurisdicția autorităților administrative, ci se aflau sub jurisdicția exclusivă a șefilor lor, care se numeau voievozi. Teoretic autoritățile administrative nu aveau putere asupra țăgarilor. Ei depindeau direct de rege. În actul din 1476 Matia Corvinul ordonă voievozilor și vicevoievozilor Transilvaniei să nu îndrăznească să încerce să-i ia sub jurisdicția lor pe țăgarii așezați la Sibiu și să-i lase sub jurisdicția orașului⁶⁸. Diplomele care au fost acordate țăgarilor arată întotdeauna această situație de excepție. Libertatea de a umbla prin țară, de a poposi pe pământurile aparținând Coroanei, autonomia internă a cetelor de țigani, regimul de obligații față de stat (mai mici decât cele ale populației sedentare), absența obligațiilor militare, toleranța autorității centrale față de neapartenența țăgarilor la religia creștină — toate acestea, înregistrate sau nu în diplomele de care am vorbit, alcătuiau un sistem larg de privilegii, care a funcționat în regatul medieval ungar până la desființarea acestuia odată cu ocuparea Budei de către otomani (1541), și chiar după această dată în cadrul principatului autonom al Transilvaniei.

În secolul al XVI-lea s-a creat în Transilvania un voievodat al țăgarilor, o dregătorie în frunte cu un nobil având titlul de voievod; acesta avea atribuții fiscale, judiciare și administrative și gestiona toate problemele ținând de raporturile țăgarilor cu statul⁶⁹. Țăgarii aduceau statului venituri. În perioada principatului, fiecare țigan de cort trebuia să plătească un cens de 1 florin (50 denari la Sângeorz și 50 denari la Sânmihai), la sediul comitatului în care își avea locul de așezare; banii erau încasați de un slujbaș al voievodului țăgarilor⁷⁰. În aceeași epocă un iobag plătea un cens de 2 florini pe an. Condițiile concrete ale acelei perioade au îngăduit nomadismul țăgarilor, iar ca meșteșugari, îndeosebi ca fierari, ei și-au găsit un loc în economia rurală a timpului. Regalitatea a avut interese de ordin fiscal în existența acestei categorii socio-etnice, și de aici preocuparea pentru ca statutul lor de „iobagi regali“ să fie menținut.

⁶⁶ Hurmuzaki, I/2, p. 527.

⁶⁷ A. Gebora, *op. cit.*, p. 13–14.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Vezi mai jos p. 62–63.

⁷⁰ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I, București, 1967, p. 415.

De aceste privilegii se bucurau diferitele grupuri de țigani nomazi. O parte dintre țiganii din Transilvania cu timpul s-au sedentarizat, așezându-se pe unele moșii nobiliare, în satele de iobagi, sau la marginea satelor libere și a orașelor. În ambele cazuri țiganii respectivi își pierdeau privilegiile, dacă nu dintr-o dată, într-un interval de timp relativ scurt. Cei așezați pe moșiile nobiliare deveneau iobagi sau jeleri, iar cei stabiliți în orașe și în satele săsești își păstrau libertatea personală, trăind la marginea așezării ca locuitori de rangul doi. Procesul de asimilare lingvistică și culturală a avut loc mai cu seamă în cazul țăganilor sedentarizați în satele iobăgești, și mult mai puțin în orașe și în satele săsești.

5. LOCUL ȚIGANILOR ÎN ECONOMIA ȚĂRILOR ROMÂNE

Ne punem întrebarea ce loc au ocupat țăganii în economia țărilor române în evul mediu.

Autorul unui studiu care se ocupă special de această problemă, P. N. Panaitescu, aprecia că „istoria țăganilor în Țara Românească și în Moldova aparține istoriei economice a acestor două țări”⁷¹. El arată că țăganii au căpătat un rol important în economia românească după ce epoca de prosperitate economică din secolele XIV–XV — în care țăările române au participat din plin, ca țări de tranzit, la marele comerț care lega Europa centrală de Marea Neagră și Orient — s-a încheiat, prin ocuparea de către otomani a porturilor românești de la Dunăre și mare (1484, 1540). Transformările economice produse au dus la apariția în principate a latifundiilor. Aceste mari proprietăți aveau nevoie de meșteșugari de toate felurile. Cum meșteșugari români nu erau, iar meșteșugarii străini — care veniseră în țară odată cu marele comerț din secolele anterioare, cu rostul de a deservi rutele și caravanele comerciale — dispăruseră odată cu decăderea acestui comerț, țăganii erau bineveniți. Ei erau din vechime meșteșugari, posedând în plus capacitatea de adaptare rapidă la nevoile economice ale țării. Autorul leagă însuși statutul de rob pe care l-au avut țăganii de interesul boierilor de a-și asigura această prețioasă forță de muncă, împiedicând fuga. Marea proprietate este arătată a fi fost cauza robiei⁷².

Această teorie este discutabilă din multe puncte de vedere. Este, însă, în afara oricăror dubii funcția de meșteșugari pe care au îndeplinit-o țăganii în evul mediu românesc, îndeosebi în principate. La fel ca în întreaga arie a Europei centro-orientale, orășenimea și meșteșugarii au fost covârșitor la origine un element etnic străin. În Țara Românească și Moldova, istoria celor mai vechi orașe este legată de comunitățile de meșteșugari și negustori germani care s-au stabilit la sud și est de Carpați la sfârșitul secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea. Societatea românească, agricolă prin excelență, a avut nevoie de meșteșugarii străini. Au existat desigur și meșteșugari români. Ceva mai târziu, chiar în centrele populate inițial cu alogeni, marea majoritate a meșteșugarilor și negustorilor au fost români. La sate, în cadrul gospodăriei țărănești s-a practicat tot timpul o gamă destul de largă de meșteșuguri, iar în unele regiuni

⁷¹ P. N. Panaitescu, *Le Rôle économique*, p. 936.

⁷² *Ibidem*, p. 938–940.

existau sate specializate într-un anumit meșteșug. Țigani veniți din sudul Dunării s-au adăugat meșteșugarilor existenți în țară. Ei erau specializați ori s-au specializat cu timpul în anumite meșteșuguri, care nu puteau fi acoperite de meșteșugarii rurali români. Au umplut astfel un gol și și-au găsit un rost în noua lor patrie. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, un observator al realităților din Moldova și Țara Românească remarcă faptul că aici „toate artele mecanice sunt în mâinile Țiganilor sau ale străinilor din țările apropiate”⁷³.

Informația documentară permite o mai bună cunoaștere a ocupațiilor Țiganilor mai ales pentru secolul al XVIII-lea și prima parte a secolului al XIX-lea. Pentru primele secole ale prezenței Țiganilor în țările române informația de acest fel este săracă. Putem bănuși că în timp s-a produs o anumită evoluție în acest domeniu, o adaptare a diferitelor grupuri de Țigani la situația care a existat într-o epocă sau alta și, în ultimă instanță, o accentuare a diferențierii ocupaționale între acestea. În general, însă, cetele de Țigani și-au conservat mult timp îndeletnicirea specifică, uneori până aproape de zilele noastre. Ca o caracteristică generală, la Țigani meșteșugul se moștenește din generație în generație. În plus, meșteșugul nu trecea de la un neam (categorie) de Țigani la altul, ci se limita la neamul respectiv. S-a vorbit, de aceea, de împărțirea Țiganilor în „bresle naturale”⁷⁴.

Meșteșugul lor preferat era fierăria. În tot evul mediu românesc vedem că prelucrarea fierului este o ocupație rezervată aproape exclusiv lor. Cea mai veche referință literară la Țigani de la noi, o scriere a lui Christian Schesaeus, *Ruinae Pannonicae*, publicată în 1571, face aluzie la această îndeletnicire a lor⁷⁵. Străinii care au cunoscut direct realitățile de la noi, le atribuie constant meseria de fierari, cum face de exemplu Charles de Peyssonnel în 1765⁷⁶. Confecționarea — în beneficiul moșiiilor, al țăranilor sau al statului — a uneltelor de fier, a potcoavelor, cuielei, chiar a armurilor, a fost una din ocupațiile de căpetenie ale Țiganilor. Au existat categorii de Țigani specializate în acest meșteșug. Lăieșii, care colindau țara în lung și în lat, aveau până la începutul secolului al XIX-lea exclusiv această ocupație. Dar și ursarii confecționau obiecte mărunte din fier (cuțite, topoare și securi, broaște etc.). Robii fierari erau indispensabili oricărei gospodării feudale. Numărul lor era destul de mare⁷⁷.

Țigani fierari își practicau meseria fie în atelierele de la curtea sau de pe moșia stăpânului, fie în orașe, în ateliere care le aparțineau. Cei mai mulți, însă, practicau meseria itinerant, cu unelte rudimentare. Cetele de Țigani fierari — fie domnești, fie boierești sau mănăstirești — străbăteau țara cu meșteșugul lor. Ceata, sau mai degrabă câte un sălaș, poposea pentru o perioadă într-un sat și efectua, contra produse sau bani,

⁷³ I. St. Raicewich, *Bemerkungen über die Moldau und Wallachey in Rücksicht auf Geschichte, Naturproducte und Politik*. Aus dem Italienischen, Wien, 1789, p. 126.

⁷⁴ I. Chelcea, *Țigani din România. Monografie etnografică*, București, 1944, p. 102.

⁷⁵ Cf. Șt. Bezdechi, *Christian Schesaeus despre români*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, IV (1926–1927), p. 448.

⁷⁶ „Dans la Valaquie la forge est l'unique occupation des Bohémiens” (Ch. de Peyssonnel, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*, Paris, 1765, p. 111).

⁷⁷ N. Grigoraș, *op. cit.* (II), p. 67.

toate muncile în fier care i se comandau și își vindea produsele de fier pe care le confecționa în acel loc. Țiganii reveneau cu regularitate în satul respectiv, încât cu timpul unii s-au așezat la marginea satului, unde și-au instalat atelierul și și-au construit la început un adăpost, apoi o locuință de felul celor pe care le aveau țaranii. Sedentarizarea în sate a familiei (familiilor) de țigani fierari s-a produs însă abia la începutul secolului al XIX-lea, când era tot mai mare nevoie de meșteșugul lor și când autoritățile au încurajat acest proces. O cercetare cu caracter etnografic făcută în prima parte a secolului nostru constata că în Vechiul Regat nu exista gospodărie țărănească fără obiecte de fier confecționate de țigani⁷⁸. Datorită acestui monopol, în satele românești „țigan“ a ajuns să însemne „fierar“.

Existau apoi și țiganii lăcătuși, săbieri, cuțitari, căldărari sau arāmari, zlātari. Dintre meșteșugurile practicate de robii țigani mai sunt amintite: sităria, pietrăria, cărămidăria, fabricarea lingurilor și a șeilor, olăria, morăritul. Mai erau apoi țigani robi ciubotari, curelari, bucătari, cârciumari etc.⁷⁹ Țiganii erau folosiți și la scoaterea sării din ocne, și anume la Ocnele Mari, cea mai mare salină din Țara Românească. Aici, din timpul domniei lui Mircea cel Bătrân și până către mijlocul secolului al XVIII-lea, operațiunea de tăiere a sării a fost făcută exclusiv de ciocănași robi țigani ai mănăstirilor Cozia și Govora. Ulterior, lor li s-au adăugat lucrători recrutați din rândul țărănilor. Robii celor două mănăstiri au lucrat aici până în epoca dezrobirii. Pentru munca lor ei primeau șimbrie, asemenea lucrătorilor liberi⁸⁰. Existau și alte ocupații care cădeau în sarcina robilor.

Țiganii meșteșugari erau prezenți și în orașe. Unii trăiau la curtea stăpânului sau în țigănia mănăstirii, alții, chiar robi fiind, aveau aici o gospodărie proprie și își câștigau existența practicând un anumit meșteșug. În orașele muntene și moldovene a existat o anumită diviziune a muncii între țigani și meșteșugarii români sau de altă origine organizați în bresle. În viața orașelor transilvănene țiganii aveau un rol bine precizat. Din registrele fiscale ale Brașovului din secolul al XVI-lea, de exemplu, aflăm că țiganii erau obligați la anumite servicii față de oraș, ca repararea porților orașului și a podurilor, fabricarea de arme, inclusiv tunuri, îngrijirea străzilor, măturarea pieței, curățirea canalelor și a latrinelor. Ei dădeau orașului gropari, hingheri, călăi⁸¹. La Sibiu țiganii așezați la marginea orașului executau diferite lucrări și servicii comandate de oraș și duceau scrisori la destinație. Dintr-un ordin al regelui Matia Corvinul din 1487, vedem că țiganii de aici erau obligați să facă anumite lucrări pentru apărarea orașului⁸². În unele orașe transilvănene s-a ajuns, cu timpul, ca activitățile țăganilor să-i afecteze pe meșteșugarii organizați în bresle. La Brașov în 1685–1686 s-a interzis țăganilor de a ține oi și li s-a luat dreptul de a face comerț. Singurele activități

⁷⁸ M. Block, *Die materielle Kultur der rumänischen Zigeuner. Versuch einer monographischen Darstellung*, bearb. und hrsg. von J. S. Hohmann, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1991, p. 131.

⁷⁹ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 68–69.

⁸⁰ Aurora Ilieș, *Știri în legătură cu exploatarea sării în Țara Românească până în veacul al XVIII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie“, I, 1956, p. 180 și urm.

⁸¹ Maja Philippi, *op. cit.*, p. 143–145.

⁸² A. Gebora, *op. cit.*, p. 13–14.

permise erau comerțul cu cai, confecționarea cuielelor și micile reparații⁸³. Astfel de măsuri de protecție împotriva ȝiganilor meseriași nu au fost însă luate peste tot. În 1689 Dieta Transilvaniei a introdus un nou impozit pentru ȝiganii meseriași, mai precis pentru ȝiganii fierari care lucrau cu unelte lor și pentru ȝiganii aurari. Ei trebuiau să plătească 50 denari de persoană (în cazul aurarilor această sumă se adăuga unei taxe speciale pe care ei o plăteau)⁸⁴.

Robii meseriași erau foarte căutați de domni, boieri și mănăstiri. Fiindcă ȝiganii aveau o predispoziție naturală spre meserii, unii dintre stăpâni îi dădeau chiar la ucenicie pe lângă meșteri mai buni. ȝiganii nu practicau doar meșteșugurile care erau considerate a fi un fel de monopol al lor. În epoca ultimă a robiei, boierii îi foloseau pe robii inclusiv la meseriile noi de care aveau nevoie. Tinerii ȝigani deprindeau meseria pe lângă un meșter, pe domeniu sau la oraș. Ei deveneau meșterii cei mai ieftini, oricând la dispoziția proprietarului lor. De asemenea, în unele manufacturi particulare din Moldova și Țara Românească forța de muncă era asigurată tot de ȝigani. În secolul al XIX-lea vedem că activitatea robilor meșteșugari de la orașe este reglementată și ei sunt înregimentați în breslele deja existente. Meșteșugarii ȝigani au ocupat un loc bine precizat în economia principatelor. Indiscutabil, ei au fost un factor de bogăție pentru țară.

Îndeletnicirile agricole ale ȝiganilor sunt în mod sigur mai noi și ele nu au avut niciodată un rol însemnat. S-a susținut că în cadrul moșiilor boierești, alături de robii de la curte, încă din secolul al XV-lea a existat o categorie de robii agricoli, folosiți la munca câmpului și creșterea vitelor⁸⁵. S-a dovedit însă că singurul argument invocat în acest sens — un document din 1480, unde apare satul „Golești toți cu ȝiganii” (16 sălașe)⁸⁶ — nu îndreptățește o astfel de concluzie⁸⁷. Odată cu apariția, în secolul al XVI-lea, a marilor domenii feudale specializate în producția de grâne destinate Istanbulului, s-a trecut la folosirea, într-o formă sau alta, și a robilor ȝigani în acest tip de activitate, mai ales acolo unde lipsa brațelor de muncă era acută. Miron Costin afirmă că locuitorii bogați (boierii) din Țara de Jos lucrau pământul cu „ȝiganii cumpărați”⁸⁸. În Transilvania, Giovanandrea Gromo arăta în 1564 că secuiei se slujesc de ȝigani ca să lucreze pământul⁸⁹. În general, pe moșiile unde existau ȝigani, aceștia au constituit o forță de muncă auxiliară. Nici robii ȝigani de pe moșiile boierești și mănăstirești din principate, nici iobagii ȝigani de pe moșiile nobiliare din Transilvania nu au fost agricultori în sensul medieval al cuvântului, adică deținătorii unei suprafețe de pământ pe care să o cultive într-un anumit regim de obligații față de stăpân și față de stat. Cultivatori autonomi au fost exclusiv țărani. Până la asimilarea lor *de facto* cu țărani, petrecută târziu, pentru cei mai mulți abia în prima parte a secolului al XIX-lea,

⁸³ *Ibidem*, p. 29.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, p. 152–153.

⁸⁶ *DRH*, B, I, p. 275.

⁸⁷ D. C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV–XV*, București, 1973, p. 259–260.

⁸⁸ Miron Costin, *Istoria în versuri polone despre Moldova și Țara Românească (1684)*, trad. P. P. Panaitescu, București, 1929, p. 108.

⁸⁹ *Călători străini despre țările române*, II, p. 322.

țigani erau folosiți de regulă doar la anumite munci agricole, cele care nu necesitau o pricepere deosebită. În Țara Românească și Moldova boierii și mănăstirile nu și-au pus problema unei utilizări raționale și profitabile economic a robilor lor decât în epoca dezrobirii. Abia atunci robii, obligați să se sedentarizeze, au fost nevoiți să îmbrățișeze îndeletnicirea agricolă. Anterior, în cazul celor mai mulți țigani, exploatarea s-a făcut îndeosebi prin dajdia pe care ei trebuiau s-o plătească stăpânului, țiganii câștigându-și existența pe cont propriu, umblând prin țară cu meșteșugurile lor.

În țările române robii alcătuiau mâna de lucru cea mai ieftină și cea mai sigură, fiind legați prin statutul lor juridic de moșia și de persoana proprietarului. Robii au constituit pentru stăpânii lor o sursă de venit. De aceea ei erau foarte căutați. Până la jumătatea secolului al XVIII-lea a existat o adevărată goană a clasei boierești pentru obținerea de robi. Boierii cumpărau robi ori de câte ori li se oferea prilejul⁹⁰. Însemnătatea funcției lor economice rezultă și din prețurile mari la care erau tranzacționați. Prețul se explică însă mai mult prin prestigiul pe care în societatea românească medievală îl asigura deținerea unui număr mare de robi.

Dacă robii particulari aduceau stăpânului venituri prin muncile pe care le prestau sau prin dajdia pe care o plăteau, robii domnești plăteau statului bir și erau supuși și altor obligații. Cum numărul lor era destul de ridicat, ei aduceau domniei venituri însemnate. În 1810, venitul pe care îl obținea statul de la cele 3 427 familii de țigani domnești recensate în Țara Românească se ridica la 700 000 taleri, 3 000 dramuri de aur și numeroase dări în natură⁹¹. În Moldova, în 1810 domnia avea în proprietate 1 878 familii de țigani. Înainte de ocupația rusească din 1806, ele aduceau un venit anual de 25 000 lei. În 1810, după experiența de mai mulți ani a închirierii țăganilor către particulari, care au licitat până la 125 000 lei, au fost fixate pentru ei obligații a căror valoare totală era egală cu această din urmă sumă⁹².

Un grup aparte de țigani îl formau aurarii. Ei se îndeletniceau cu culesul aurului din nisipul unor râuri bogate în aluviuni și diluviuni aurifere. Tehnica întrebuintată de ei consta în spălarea nisipurilor aurifere, de unde numele de spălători de aur ce se dădea acestor țigani în Transilvania (în actele oficiale în limba latină *aurilotores*, iar în cele în limba germană *Goldwäscher*). În Moldova și Țara Românească ei erau numiți *aurari* și *rudari*⁹³. Îndeletnicirea a fost învățată, cu siguranță, de la români. Chiar dacă

⁹⁰ N. Grigoraș, *op. cit.* (I), p. 62.

⁹¹ T. G. Bulat, *Dregătoria armășii și țăganii la sfârșitul veacului al XVIII*, în „Arhivele Basarabiei“, VIII, 1936, nr. 1, p. 6 și urm.

⁹² Idem, *Țiganii domnești, din Moldova, la 1810*, în „Arhivele Basarabiei“, V, 1933, nr. 2, p. 1–6. Veniturile totale ale statului în 1810 au fost de 2 411 464,48 lei (idem, *Veniturile și cheltuielile Țărilor Românești între 1810–12*, în „Arhivele Basarabiei“, VI, 1934, p. 135–136), ceea ce înseamnă că țăganii domnești contribuiau la ele cu 5,18%.

⁹³ Pentru aurari și îndeletnicirea lor, vezi îndeosebi C. Șerban, *Contribuțiuni la istoria meșteșugarilor din Țara Românească: țăganii rudari în secolele XVII–XVIII*, în „Studii. Revistă de istorie“, XII, 1959, nr. 2, p. 131–147; M. Acker, *Vechile spălătorii de aur din jurul Sebeșului*, în „Apulum“, V, 1965, p. 647–658; C. Feneșan, *Date privind exploatarea aurului în Banat la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai“, Series Historia, Fasciculus 1, 1967, p. 55–64. Vezi și H. Wilsdorf, *Zigeuner auf den karpathobalkanischen Bergrävern — montan-ethnographische Aspekte*, în „Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde Dresden“, 41, 1984, p. 138–173; I. Chelcea, *op. cit.*, p. 143–149.

aurari au fost prin excelență țigani, au existat și români care se îndeletniceau cu spălatul aurului. În Transilvania, constrânși de nevoi, în anii cu recolte agricole slabe, unii țărani din vecinătatea locurilor cu resurse aurifere practicau ocazional și această ocupație.

Totalitatea aurului obținut în Moldova, cea mai mare parte a celui obținut în Țara Românească (în județele Vâlcea și Argeș existau și băieși aurari români) și o parte deloc neglijabilă din aurul Transilvaniei era rodul muncii acestei populații. Conform unor date din 1813, în acel an s-au cules din râurile Transilvaniei 8–10 măji* de aur, iar în 1837, 7–8 măji⁹⁴. În Transilvania erau două centre ale spălătorii de aur: în ținutul aurifer al Munților Apuseni și în zona orașului Sebeș. În 1781 în principatul Transilvaniei erau înregistrate 1 291 familii de țigani spălători de aur⁹⁵. În Banat în 1774 erau înregistrate 84½ familii care se îndeletniceau cu spălatul aurului, adică 244 persoane, iar în 1801 erau conșcriși în toată provincia 413 spălători care activau în 38 de sate⁹⁶. În Moldova și Țara Românească acești țigani formau câte o breaslă fiscală aparte, a aurarilor sau rudarilor. Erau toți țigani domnești, de ordinul câtorva sute în fiecare țară, și aduceau domniei venituri însemnate⁹⁷. În 1810 în Țara Românească sunt înregistrați la vistierie 100 băieși români aurari și 400 țigani aurari⁹⁸.

Autoritățile au arătat față de țigani aurari un interes special. Veniturile provenite de la aceștia erau însemnate și constau pe de o parte din taxa pe care ei o plăteau, iar pe de altă parte din aurul pe care erau obligați să-l predea fiscoi la prețul oficial. Statul, interesat în existența acestui grup profesional, i-a protejat și le-a asigurat un regim privilegiat, ei fiind scutiți de orice alte sarcini publice, uneori și de unele obligații pe care în mod normal trebuia să le aibă față de proprietarul pe a cărui moșie stăteau. În Transilvania țigani aurari erau organizați, între 1747–1832, într-un voievodat propriu și separați de ceilalți țigani. În Țara Românească și Moldova exista câte un dregător care se ocupa special de aurari. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, atât autoritățile habsburgice în Transilvania și Banat, cât și autoritățile muntene și moldovene au luat măsuri care au reglementat activitatea spălătorilor de aur și le-au fixat mai riguros statutul și obligațiile față de stat, precum și scutirile de care se bucurau.

Modul de viață al acestor țigani era unul nomad. Culesul aurului se putea practica doar în sezonul cald. Mai ales perioada ploilor și a inundațiilor era propice acestei îndeletniciri. Spălătorii locuiau în corturi. Toamna și iarna se strămutau cu corturile de regulă la câmpie sau în alt loc prielnic, unde desfășurau alte activități care le asigurau existența, cum era confecționarea și comercializarea vaselor și a altor obiecte din lemn. Spălatul aurului nu a fost însă întotdeauna o ocupație rentabilă. Rapoartele din epocă arată mizeria în care trăiau acești țigani. În ciuda aparențelor, nici venitul pe care ei îl

* 1 măjă = 56 kg.

⁹⁴ M. Acker, *op. cit.*, p. 656.

⁹⁵ Vezi mai jos p. 74 cu n. 160.

⁹⁶ C. Feneșan, *op. cit.*, p. 59–61.

⁹⁷ Vezi C. Șerban, *op. cit.*, p. 131–137.

⁹⁸ T. G. Bulat, *Dregătoria armășii și țiganii*, p. 6.

aduceau fiscului nu era întotdeauna mare. În cursul secolului al XIX-lea ocupația decade până aproape de dispariție, pe măsura sărăcirii zăcămintelor și a sedentarizării Țiganilor care o practicau.

6. MODUL DE VIAȚĂ. NOMADISM ȘI SEDENTARIZARE. MARGINALITATEA

Țiganii au avut în evul mediu pe teritoriul României un tip de habitat și o organizare socială proprii, diferite de ale populației românești. Ceea ce îi particulariza era în primul rând nomadismul. În general, de la primele atestări din secolul al XIV-lea și până târziu, ei sunt pomeniți ca locuind în „sălașe“. Mănăstirea Vodița (apoi Tismana) avea 40 de sălașe de Țigani, mănăstirea Cozia 300 de sălașe etc. Azi în lucrările de istorie, în mod obișnuit, termenul este tradus prin „familie“. Înțelesul lui în evul mediu era însă cel de „cort“. În limba latină Țiganii trăitori în sălașe sunt redați prin *Ciganus tentoriatus* (Țigan de cort), ceea ce exprimă clar înțelesul în epocă al termenului. Înțelesul de adăpost improvizat și mobil există și astăzi în unele regiuni ale țării. Cuvântul este de origine turcică, se găsește în limbile slave vecine și în maghiară și este o moștenire de la popoarele de stepă, care aveau acest tip de locuință. Sălașele de Țigani din documentele medievale românești erau corturi care grupau una sau chiar mai multe familii de Țigani⁹⁹. Locuirea în aceste adăposturi mobile era în legătură cu nomadismul Țiganilor. În primele secole ale prezenței în țările române cvasitotalitatea Țiganilor ducea o viață nomadă. Condiția de rob și apartenența la un stăpân — fie că era domnia, fie că era o mănăstire sau un boier — nu au fost piedici în perpetuarea acestui mod de viață.

Ocupațiile pe care le practicau Țiganii au făcut posibilă prelungirea modului de viață nomad. Țiganii nu erau agricultori. Până târziu documentele de cancelarie care se referă la ocupațiile robilor și relatările călătorilor străini în țările române fac o distincție clară între locuitorii cei mulți ai țării și Țigani în ce privește ocupația. Uneori ocupațiile celor două populații sunt văzute chiar antagonice: țăranii fac agricultură (cultivă ogoarele și cresc animale), iar Țiganii practică anumite meserii. Folosirea robilor Țigani la munca pământului și, prin aceasta, trecerea la locuirea în așezări stabile, datează dintr-o epocă mai nouă. Chiar și în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea Țiganii vătrași, fie cei de ogor, fie cei de curte, erau încă puțini nu numai în ansamblul acestei populații, ci chiar și între robii celor mai mulți boieri și a celor mai multe mănăstiri. Acolo unde avem condici cu robii de pe o moșie, de cele mai multe ori rezultă o astfel de situație. O bună parte a robilor particulari erau lăsați să se „hrănească“ prin țară „cu meșteșugul“ lor. În schimbul acestei libertăți ei plăteau stăpânului o sumă de bani, dajdia¹⁰⁰. Până târziu, în epoca dezrobirii, cei mai mulți dintre Țigani erau exploatați de către mănăstiri și boieri în acest fel.

Cât despre robii domnești, cu excepția unora, puțini la număr, care slujeau la curtea domnească, aproape toți hoinăreau prin țară în căutarea surselor de existență,

⁹⁹ I. R. Mircea, *op. cit.*, p. 863–864.

¹⁰⁰ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 72–73.

practicându-și îndeletnicirile și meșteșugurile. Țiganii nomazi, fie că erau domnești, mănăstirești sau boierești, colindau țara în cete cuprinzând un număr mai mic sau mai mare de corturi, ducându-și cu ei tot avutul. Își instalau corturile la marginea așezării, unde își practicau o vreme meșteșugurile, sau, în cazul aurarilor sau rudarilor și al lingurarilor — care lucrau în locuri izolate —, pe malul unor râuri sau în păduri. Caii și asinii pășteau în jurul taberei țigănești. Dacă meșteșugarii fierari, potcovari, căldărari, lăcătuși etc. erau într-o permanentă mișcare, dintr-o așezare în alta, unde găseau comenzi pentru meseriile lor, țiganii din aceste ultime categorii practicau o migrație sezonieră, vara lucrând și trăind la munte sau în pădure, iar pentru iarnă coborând la câmpie, pe o moșie dispusă să-i primească.

Dar nomadismul țăganilor în evul mediu românesc nu trebuie înțeles în sensul strict al termenului. Țiganii cărora le spunem „nomazi“ iarna stăteau pe moșia stăpânului — cetele de țigani domnești puteau poposi, cu acceptul de rigoare, și pe moșiile mănăstirești sau boierești —, iar vara umblau prin țară pentru a-și câștiga existența. Ei parcurgeau în general aceleași trasee. Pe aurari îi vedem având locuri precise unde culegeau aurul, la care reveneau anual. Statutul social și regimul de obligații pe care le-au avut țăganii au făcut posibilă această migrație sezonieră. Robii particulari reveneau pe moșia stăpânului pentru a-și plăti dajdia către acesta. Birul țăganilor domnești era strâns de șefii lor și predat slujbașilor statului însărcinați special cu supravegherea acestor robi. De asemenea, robii particulari, dar și cetele de robi domnești, puteau fi chemați de stăpân pentru anumite situații sau slujbe. În Transilvania, de două ori pe an, la Sângeorz și la Sânmihai, cetele de țigani se prezentau la sediul comitatului pentru a-și plăti censul.

A existat deci un nomadism limitat și controlat. El contrasta, desigur, cu caracterul sedentar al societății românești, dar nu avea un caracter distructiv și primejdios. Acest mod de viață al majorității țăganilor era controlat de autoritatea publică și reglementat în multe privințe. Un conflict între modul de viață sedentar al populației băștinașe și nomadismul țăganilor nu a existat. În evul mediu țările române erau puțin populate. Până în secolul al XIX-lea, pe pământurile neocupate au fost înființate în permanență așezări noi, uneori în cadrul unei politici de stat. A existat, deci, loc și pentru nomadismul țăganilor. Nu a existat la noi nici presiunea demografică și nici lipsa de pământ din țările Europei centrale și de vest, care au făcut ca aici modul de viață al țăganilor să nu fie tolerat.

Evident că evoluțiile din habitatul țăganilor au mers în direcția sedentarizării lor. Ocupațiile domestice și agricole pe care au fost nevoiți să le îmbrățișeze cu timpul cei mai mulți țigani i-au legat de o așezare stabilă și de o locuință fixă. Pe lângă unele curți boierești și mănăstirești au apărut așezări de robi țigani, unde trăiau servitorii și meșteșugarii stăpânului sau chiar lucrători agricoli. Ele erau numite „țigăanii“. Ceva mai târziu au fost create chiar așezări agricole formate din robi țigani. Îndeosebi marile mănăstiri au dus o astfel de politică de valorificare a domeniului prin munca robilor. Aici existau în secolele XVIII–XIX, dar putem bănuși că într-o anumită măsură și mai înainte, așezări de țigani și se știe că cea mai mare concentrare de țigani a existat

tocmai pe pământurile mănăstirilor. Dar și boierii au creat pe moșiile lor astfel de așezări.

Modul de viață al ȝiganilor era diferit de al populației românești. Organizarea lor era, de asemenea, una specifică. Regimul de obligații față de stăpân și stat era diferit de cel al țăranilor liberi sau al celor aserviți. Distincțiile între cele două societăți, cea rurală românească și cea a ȝiganilor, au fost multă vreme mari. Țăranii și ȝiganii intrau în anumite raporturi economice, dar constituiau două comunități care funcționau pe baza unor reguli diferite. Multă vreme separația între ele a fost netă.

În societatea medievală românească ȝiganii aveau un statut inferior. Pentru condiția lor socială, ei erau considerați ca trăind în afara societății. Țiganii erau tratați cu cel mai mare dispreț. Acesta transpare din documentele epocii. Un călător englez scria despre acest lucru la începutul secolului al XIX-lea: „Cu toate că ȝiganii alcătuiesc o parte atât de însemnată a comunității, ei sunt priviți cu cel mai mare dispreț de către ceilalți locuitori care, într-adevăr, se poartă cu ei puțin mai bine decât cu animalele; și epitetul insultător de «hoț» sau oricare altul echivalent ar putea fi tolerat mai ușor decât acela de «ȝigan».”¹⁰¹ Mai devreme cu două secole, Laurentius Toppeltinus arăta că lumea îi evită pe ȝigani, iar atunci când îi întâlnește nu-i salută și nu le arată nici un fel de respect¹⁰². În orice caz, contactele cu ei erau restrânse. Semnificativ este faptul că atunci când s-a făcut, pe cale naturală sau forțată, sedentarizarea unui grup de ȝigani într-o localitate românească (în Transilvania și în localități maghiare, secuiești și săsești), ei erau acceptați doar la marginea așezării. În țările extracarpatice, deși erau creștini, ȝiganii nu erau înmormântați la un loc cu ceilalți locuitori, ci într-un cimitir separat¹⁰³. Cum rezultă din izvoare, ȝiganii erau suspectați îndeosebi pentru furtușagurile pe care le practicau. Colindarea prin țară cu meșteșugul avea și această latură. De asemenea, rândurile cerșetorilor, vagabonzilor etc. erau alimentate în parte de ȝigani¹⁰⁴. Chiar dacă în Țara Românească și Moldova împotriva ȝiganilor nu au fost promovate măsuri de felul și de amploarea celor din țările central și vest-europene, sau chiar din Transilvania, constatăm că uneori, pe plan local, autoritățile se ocupă de unele grupuri de ȝigani. Vedem cum, atunci când apăreau primele semne ale epidemiei de ciumă în București, în mod obișnuit prima măsură care se lua, prin ordin domnesc, era scoaterea ȝiganilor din oraș¹⁰⁵. Țiganii erau suspectați că prin modul lor de viață itinerant și prin condițiile mizere în care trăiau contribuie la răspândirea molimei.

Cu timpul, distanța între populația agricolă și ȝigani a început să se reducă. Evoluția istorică a făcut ca dependența țăranilor să se agraveze. Din secolul al XVI-lea, în țările române țăranii aserviți (iobagi, vecini, rumâni) au fost legați de pământ. Ei nu se puteau strămuta în altă parte fără acceptul stăpânului moșiei, iar feudalul dispunea de ei după voința sa, până la vânzarea lor individuală, rupți de familie. În această

¹⁰¹ W. Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia*, London, 1820, p. 175.

¹⁰² L. Toppeltinus, *op. cit.*, p. 59–60.

¹⁰³ D. Dan, *Țiganii din Bucovina*, Cernăuți, 1892, p. 17.

¹⁰⁴ Nicolaus Olahus în 1536 face descrierea unei cete de ȝigani, stabilită lângă Șimand (în partea de vest a României de azi), care trăia exclusiv din cerșit (*Călători străini despre țările române*, I, p. 499–450).

¹⁰⁵ Astfel de măsuri la V. A. Urechia, *Istoria românilor*, București, VI, 1893, p. 761 (din anii 1794, 1795 și 1796); X/1, 1900, p. 949–950 (din anul 1813).

privityă țărănimea aservită a fost adusă într-o stare apropiată de cea a robiei. Evident că șerbia și robia, amândouă stări de dependență, nu erau identice. Spre deosebire de rob, care îl sluja pe stăpân la orice treabă, împreună cu femeia și copiii, în toate zilele, obligațiile rumânului sau vecinului față de stăpânul feudal erau, conform cutumei și legilor, mult mai reduse și însemnau un număr de zile pe an: la munca pământului, la care se adăugau cărături, pază și alte munci și daturi în natură. În plus, familia lui era scutită de aceste munci. Regimul de obligații al țăranului aservit s-a agravat continuu până la mijlocul secolului al XVIII-lea, însă sub acest aspect a existat tot timpul o distincție între el și rob. Dar, povara fiscală — birul și alte obligații față de stat, tot mai multe — a făcut ca în realitate situația rumânilor și vecinilor să ajungă la fel de grea ca a robilor. Aceștia din urmă aveau obligații mai mari față de stăpân, dar în schimb nu erau supuși obligațiilor fiscale. În secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea țărani aserviți au ajuns să fie considerați proprietatea deplină a stăpânului, care îi folosea la toate muncile, îi putea vinde, despărțind pe părinți de copii, întocmai ca pe robi¹⁰⁶. Într-o oarecare măsură robia și șerbia au ajuns să se confunde, astfel încât atunci când, la mijlocul secolului al XVIII-lea, în principate este reglementat statutul țăranului, prin acordarea libertății personale, legea s-a simțit obligată să facă distincția între vecini și robi. Actul de desființare a veciniei în Moldova, dat în 1749 de Constantin Mavrocordat, stabilea că vecinii nu sunt robi, „fiindcă numai ȝiganii au acea robie, carii cu femeile și cu copiii lor slujesc pe toate zilele stăpânilor săi. Iară vecinii numai partea bărbătească slujesc, scoțând la lucru numai un om dintr-o casă, măcar câți feciori va avea omul asemenea slujesc ca și lăturașii; iară partea femeiască nu slujește; nici au acea supunere ca robii, că vecin va să zică sătean megieș fără de moșie”¹⁰⁷.

În același timp, procesul de sedentarizare pe care l-au cunoscut unii ȝigani și legarea lor de îndeletnicirea agricolă i-au apropiat de țărani. Mai ales mănăstirile își exploatau moșiile apelând la munca robilor ȝigani. Acești robi au evoluat, ca regim de obligații, spre ceea ce erau țărani aserviți: ei plăteau dijmă și făceau zile de clacă. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea mai multe mănăstiri au reglementat obligațiile în muncă ale robilor lor. În unele locuri acestea au fost fixate la 3 zile pe săptămână, iar în altele, din trei săptămâni, ȝiganii trebuiau să presteze o săptămână de muncă. În alte locuri obligațiile erau mai puține; uneori cuantumul clăcii a fost stabilit la 24 zile pe an, așa cum era și pentru rumâni¹⁰⁸. Sedentarizarea a condus, în timp, la pierderea caracterului etnic al unei părți a populației ȝigănești de la noi. Trăind în vecinătatea țăranilor români, eventual practicând și ocupații identice cu ale acestora, rupându-se de modul lor tradițional de viață și fiind într-un număr mic în ansamblul populației, într-o evoluție de câteva generații, ȝiganii și-au pierdut multe din caracteristicile culturale, în primul rând limba, dar nu numai aceasta. M. Kogălniceanu afirmă la 1837 că vătrașii, robii particulari care aveau locuințe fixe, doar cu numele mai sunt ȝigani; căci ei și-au uitat cu totul limba și și-au pierdut moravurile și

¹⁰⁶ *Instituții feudale*, p. 411.

¹⁰⁷ Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 415.

¹⁰⁸ Olga Cicanci, *op. cit.*, p. 160–162.

obiceiurile țigănești, pe care le mai conservau doar nomazii. Ei nu mai puteau fi deosebiți de români¹⁰⁹. La 1800 termenul „țigan“ avea o semnificație în primul rând socială, și abia în al doilea rând una etnică. Evident că robii asimilați populației majoritare erau țigani numai în sensul social de „robi“. Ei erau deja românizați. Când la mijlocul secolului al XIX-lea s-a înfăptuit în principate dezrobirea țăganilor, unii dintre cei care au beneficiat de această măsură — numărul lor nu poate fi însă estimat — își pierduseră deja caracteristicile etnice inițiale, sau cel puțin pe cele fundamentale (limba și obiceiurile), și erau românizați. După dezrobire, integrarea lor în societatea românească s-a produs rapid.

Modificările de ordin social, în cazul țăranilor, și de habitat, în cazul unora din țăgani particularilor, au favorizat contactele între indivizii aparținând celor două populații și au făcut ca vechea barieră socială care despărțea pe țigani de țărani în parte să cadă. În acest context a apărut fenomenul căsătoriilor între țigani și români. În secolele XVII–XVIII aceste căsătorii mixte nu erau rare. Pentru stăpânii feudali a fost o modalitate de a-și spori numărul robilor. Înrobirea prin intermediul căsătoriei se pare că a fost un procedeu des uzitat, mai ales pe moșiile mănăstirești. În asemenea situații oamenii liberi dădeau scrisori la mâna egumenilor că acceptă de bună voie noua situație, că vor munci la fel cu ceilalți robi, că nu vor umbla niciodată să-și recapete situația juridică anterioară, făcând apel la justiție. De asemenea, rămăneau robi și copiii proveniți din aceste căsătorii¹¹⁰.

Fenomenul de intrare a unui număr de țărani în rândul robilor depășește însă cadrul căsătoriilor mixte. Sistemul de privilegii fiscale ce exista în țările noastre — prin care inclusiv robii particulari erau scutiți de sarcinile publice — și goana boierilor și mai ales a mănăstirilor după forță de muncă scutită de sarcini fiscale, au dus la situații în care, cu ocazia cataografiilor pe care statul le organiza periodic pentru a cunoaște numărul contribuabililor, unii proprietari declarau drept „țigani“ și pe unii din țăranii pe care-i aveau pe moșie. Pe această cale, acești supuși intrau în rândul persoanelor scutite de obligații față de stat. Ceea ce era, evident, nu numai în favoarea stăpânului feudal, ci și a persoanelor în cauză. Autoritățile austriece remarcă la începutul stăpânirii lor în Bucovina că pe moșiile mănăstirilor trăia o categorie de „țigani“ cu case curate, îmbrăcați bine etc. care erau de fapt țărani, trecuți în condici ca robi pentru a nu plăti bir¹¹¹. Numărul românilor în această situație desigur că nu era mare, dar trebuie să avem în vedere și această situație, când cataografiile înregistrează între „țigani“ și pe unii români.

Este în afara oricăror dubii că în secolul al XVIII-lea au existat indivizi și familii de români care au intrat în rândul robilor. Ne întrebăm câți dintre robii lipsiți de trăsături țigănești de care vorbea M. Kogălniceanu nu erau de fapt țărani români trecuți, prin căsătorie sau prin astfel de practici fiscale evazioniste, în categoria robilor

¹⁰⁹ M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 575.

¹¹⁰ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 52–53.

¹¹¹ R. Fr. Kaindl, *Das Unterthanswesen in der Bukowina. Ein Beitrag zur Geschichte des Bauernstandes und seiner Befreiung*, Wien, 1899 (extras din „Archiv für Österreichische Geschichte“, LXXXVI), p. 39–40.

mănăstirești sau boierești. Totodată, constatăm faptul că, prin intermediul căsătoriilor, s-a produs un amestec etnic între robii țigani și țăranii români. Atunci când situațiile de acest fel au devenit relativ numeroase, autoritățile au intervenit, interzicând căsătoriile mixte. *Sobornicescul hrisov* din 1785 interzice căsătoria cu români și în cazul țăganilor eliberați din robie; doar la a doua generație ei puteau intra în raporturi de căsătorie cu românii¹¹².

Amestecul etnic s-a produs și prin intrarea țăganilor eliberați în rândul oamenilor liberi. Ei deveneau membri ai comunității sătești sau orășenești respective, erau considerați români și se asimilau rapid, sub toate aspectele. Aceasta este însă o latură minoră a contactelor etnice între țigani și români în evul mediu. Boierii recurgeau foarte rar la gestul eliberării din robie.

În cursul perioadei îndelungate de timp în care țăganii au fost robi, amestecul etnic între țigani și români nu a fost un fenomen de amploare. Distincția juridică și socială și modul de viață diferit au făcut ca doar excepțional să se ajungă la o astfel de relație¹¹³. Abia în secolul al XIX-lea, odată cu dezrobirea, a devenit posibil ca o parte dintre țigani — și anume aceia dintre foștii robi care și-au schimbat modul de viață, devenind țărani sau meșteșugari în comunitatea sătească sau la oraș — să se integreze deplin în comunitățile românești. S-a produs, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în secolul XX, un proces de românizare a unei părți relativ însemnate din populația de țigani din România. El a fost constatat de cercetările sociologice și este confirmat de statisticile demografice. Procesul de pierdere a identității etnice de către o parte a populației de țigani s-a petrecut în cuprinsul întregii țări, nu numai în principate. În zonele locuite preponderent de alte etnii, țăganii au adoptat limba vorbită acolo și uneori s-au asimilat populației respective. În Transilvania s-a produs, uneori chiar din evul mediu, dar într-o proporție mai mare în secolul al XIX-lea, maghiarizarea sau germanizarea unor grupuri de țigani. În Dobrogea au existat țigani care s-au integrat complet în comunitățile turce și tătare.

7. ORGANIZAREA SOCIALĂ. ȘEFII ȚIGANI

Țigani din țările medievale românești constituiau o lume aparte, diferită de societatea locală. Ei aveau o organizare proprie. Izvoarele scrise ale epocii, interesate aproape exclusiv de situația patrimonială și de obligațiile țăganilor față de stat, nu se preocupă de organizarea internă a acestei populații, încât informația cu un astfel de conținut este săracă. În schimb, cunoaștem modul în care erau organizate comunitățile de țigani nomazi în epoca modernă. Există în acest sens numeroase mărturii, care pot fi un indiciu pentru situația din epoca anterioară. Date interesante oferă și cercetările

¹¹² T. Codrescu, *loc. cit.*

¹¹³ Despre rudari — care refuză numele de țigani, considerându-se români, și care nu vorbesc altă limbă în afară de română, deosebindu-se de ceilalți țigani și prin obiceiuri și fire — s-a presupus că sunt rezultatul unui amestec între țigani și români, realizat cândva în cursul evului mediu (vezi I. Chelcea, *op. cit.*, p. 57–59). După părerea noastră, nu există argumente pentru a susține această ipoteză. E greu de explicat când și în ce împrejurări s-ar fi putut produce un astfel de amestec.

cu caracter etnologic. Cea mai amplă cercetare de acest fel a fost făcută în spațiul românesc de către Heinrich von Wlislocki, la sfârșitul secolului trecut. El a studiat sub multe aspecte pe ȧiganii corturari din Transilvania și scrierile sale sunt, poate, cele mai bogate în date despre organizarea socială a cetelor de ȧigani¹¹⁴. Metoda folosită de etnologul transilvănean este discutabilă și ne putem întreba în ce măsură datele de la sfârșitul secolului al XIX-lea sunt valabile și pentru secolele anterioare. În mod cert, însă, unele din rezultatele la care a ajuns sunt utile istoricului. ȧiganii nomazi au fost cei care au conservat cel mai bine, până aproape de vremea noastră, specificul populației de ȧigani. Datorită multor factori, începând cu însuși tipul lor de habitat, impactul societății feudale europene asupra ȧiganilor nomazi a fost mult mai mic decât în cazul celorlalți ȧigani. Modul de organizare al ȧiganilor nomazi a fost de o longevitate remarcabilă. Evoluțiile sociale petrecute în Europa de la apariția aici a ȧiganilor și până în epoca modernă, i-au afectat într-o foarte mică măsură pe nomazi.

Când vorbim de organizarea ȧiganilor în evul mediu avem în vedere cu prioritate această categorie de ȧigani. Până în epoca modernă majoritatea ȧiganilor erau nomazi. Sedentarizarea unei comunități ducea, într-un timp mai scurt sau mai lung, la disoluția acesteia.

Cercetarea cazului concret al organizării ȧiganilor din țările române în evul mediu este de natură să scoată în evidență atât elementele de specificitate și de continuitate în organizarea ȧiganilor, cât și impactul pe care societatea locală și factorul politic l-au avut asupra organizării ȧiganilor¹¹⁵.

ȧiganii trăiau în grupuri. Cel mai mic grup era familia. În documentele de cancelarie muntene și moldovene se folosește termenul de „sălaș”, iar în Transilvania se vorbește uneori de „cort”. Familia se compunea din ȧigan, ȧigancă și copiii lor. Tipul de familie la ȧigani nu diferea, deci, de cel al populației băștinașe.

Mai multe familii care trăiau în același loc alcătuiau o ceată. În Transilvania ea este numită de obicei companie. În general numărul familiilor care compuneau o ceată era mic. Din datele relativ numeroase pe care le avem din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea, rezultă că o ceată avea de obicei 30–40 de familii. Cetele erau alcătuite în general pe baze profesionale: aurari, ursari, lăutari, lingurari etc. În deplasarea prin țară pornea toată ceata. Ea avea o sumă de caracteristici care o deosebeau de alte cete.

În fruntea cetei de ȧigani stătea un șef propriu, care poartă numele de jude sau giude în ȧara Românească și Moldova și voievod în Transilvania. Șefii cetelor erau aleși de ȧigani, în cadrul unei adunări la care participa tot grupul și care se desfășura după un anumit ritual. Erău aleși dintre bărbații considerați a fi cei mai puternici și mai

¹¹⁴ Îndeosebi *Vom wandernden Zigeunervolke. Bilder aus dem Leben der Siebenbürger Zigeuner. Geschichtliches, Ethnologisches, Sprache und Poesie*, Hamburg, 1890, p. 49–82; *Die Stamm- und Familienverhältnisse der transilvanischen Zelt-Zigeuner*, în „Globus”, 53, Braunschweig, 1888, p. 183–189; *Beiträge zu den Stammesverhältnissen der siebenbürgischen Zigeuner*, în „Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn”, I, 1889, p. 336–338.

¹¹⁵ Date sumare despre organizarea ȧiganilor în țările române: N. Grigoraș, *op. cit.* (II), p. 52–58; G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 71–74; *Instituții feudale*, p. 412–413. Pentru Transilvania, vezi mai jos p. 62, n. 124.

înțelepți. Funcția era deținută pe viață, dar nu era ereditară. Aceste căpetenii constituiau însă un fel de aristocrație a țăganilor. Judele sau voievodul era șeful atotputernic al comunității respective de țăgani. El se bucura de o ascultare deplină din partea acesteia.

Care erau prerogativele șefului cetei aflăm din documentele epocii. Prima atribuție era aceea de a rezolva pricinile dintre cetași, șeful cetei având dreptul de judecată și de aplicare a pedepselor. Există câteva diplome date de regii ungari și principii transilvăneni în secolele XV–XVI unor cete de țăgani, în frunte cu voievodul, care ne dezvăluie acest aspect. În diploma din 1422 regele Sigismund acordă (de fapt confirmă) voievodului Ladislau *facultas judicandi* asupra supușilor săi țăgani (*Ciganos sibi subjectos*)¹¹⁶. Justiția asupra țăganilor revenea în totalitate șefilor lor. Aceasta, evident, atunci când era vorba de litigii în interiorul comunității. În acest caz autoritățile administrative locale nu aveau nici un fel de prerogative. În rescriptul din 1476 al regelui Matia Corvinul în legătură cu țăganii de la marginea orașului Sibiu, voievodului și vicevoievodului Transilvaniei le este interzis în mod expres să se ocupe de împărțirea dreptății între țăgani¹¹⁷. Însă când țăganii se aflau în litigiu cu cineva din afara cetei, cazul era de competența justiției statului. În Țara Românească și Moldova avem mărturii despre autonomia judiciară a cetelor de țăgani abia de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, atunci când, preocupată de a stopa reducerea numărului de țăgani pe care îi avea în stăpânire, domnia confirmă diferitelor cete privilegiiile de care ele se bucurau din vechime, dar care le fuseseră încălcate. Hrisovul din 25 martie 1793 privitor la țăganii lingurari și ursari din Moldova, dat de Mihail Suțu, reînnoiește dreptul ca rezolvarea problemelor ivite în interiorul cetei să fie de competența exclusivă a căpeteniilor lor: „orice pricină de judecăți și de împlinile (executări ale hotărârilor judecătorești — n.V.A.) vor fi între dâșii cu oricine, numai epistații și vornicii lor să le caute cu dreptate după vechiul lor obicei, iar ispravnicii sau alți dregători să nu se amestece cât de puțin, fără numai când s-a întâmpla moarte de om.” Autoritățile interveneau doar atunci când țăganii aveau litigii cu alți locuitori ai țării¹¹⁸. Acesta este aspectul cel mai important al autonomiei de care se bucurau comunitățile de țăgani nomazi, în Transilvania și în Ungaria medievală, ca și în Țara Românească și Moldova. Judecata pe care voievozii, juzii și bulibașii o făceau în fața comunității urma, evident, normele nescrise ale acestei populații.

Cea de-a doua atribuție importantă care revenea șefului țigan era strângerea taxelor pe care comunitatea în ansamblu sau țăganii în parte le datorau statului, autorităților locale sau, în unele cazuri, stăpânului feudal pe a cărui moșie se aflau. Pentru aceasta, căpetenia era scutită de dajdie și de celelalte obligații. Judele sau voievodul îndeplinea în acest fel rolul de intermediar între comunitate și autorități.

Vedem, deci, că ceata țăgănească avea autonomie internă. În această privință nu au existat diferențe semnificative între cele trei țări române.

¹¹⁶ Hurmuzaki, I/2, p. 527.

¹¹⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VII, p. 113.

¹¹⁸ T. Codrescu, *op. cit.*, p. 286–287. Aceste privilegii sunt reînnoite în 1804 (G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 327–331).

Aceasta a fost comunitatea țigănească. Excepțional, pentru o vreme, puteau să viețuiască împreună două sau mai multe cete înrudite sau cu aceeași ocupație. Dar o comunitate țigănească originară superioară cetei nu a existat. Nu a existat de la început o organizație proprie a țăganilor care să-i cuprindă pe toți țăganii care trăiau într-o zonă geografică mai mare sau la nivelul întregii țări. Astfel de organizații au apărut mai târziu. Ele au fost create de stat, din considerente fiscale și pentru a avea un control mai eficient asupra țăganilor. În Țara Românească și Moldova mai multe cete de țăgani dintr-o anumită regiune și cu aceeași profesie au fost puse sub ascultarea unui vâtaf de țăgani. Ele alcătuiau o vătășie. Vătaful de țăgani era și el țăgan. Din secolul al XVIII-lea el începe să fie numit bulucbașă sau bulibașă. Vătaful sau bulibașa era șef peste juzii dintr-o anumită regiune și aparținând aceleiași neam. El era numit de către domn, așa cum arată un act din 1753, dat lui Iancul, bulucbaș peste juzii de țăgani lingurari domnești din Țara de Jos a Moldovei. Aici sunt amintite și atribuțiile acestui șef: să aibă în grijă pe toți juzii cu cetele lor, împreună cu juzii să-i caute și să-i aducă la ceata lor pe țăganii răzleți prin alte cete, fie domnești, fie boierești sau mănăstirești¹¹⁹. Vătaful sau bulibașa încasa dajdia, judeca diferendele între cete sau între țăgani proveniți din cete diferite, și uneori chiar neînțelegerile dintre membrii aceleiași cete. El era cel care reprezenta pe țăganii respectivi în fața dregătorilor de țăgani și a autorităților administrative. Vătafii și bulibașii erau scutiți de dajdie și de alte obligații față de stat.

Aceste organizații au fost creații ale statului. Ele au fost constituite pe baze teritoriale și ocupaționale și nu aveau de-a face cu organizarea socială originară a țăganilor. În acest caz ar fi trebuit, poate, să existe o organizare tribală a țăganilor. În țările române nu avem însă nici un fel de indicii de acest fel. De altfel, pentru țăganologi este o problemă încă nerezolvată în ce măsură a existat o organizare tribală a țăganilor.

În paralel, în Țara Românească și Moldova a fost creată o rețea de slujbași ai statului pentru a-i supraveghea pe țăganii domnești dintr-o anumită regiune sau pe toți țăganii de un anumit neam din toată țara sau dintr-o parte a ei. În primul document care îi atestă, în 1458, în Țara Românească, ei poartă numele de cnezi de țăgani¹²⁰. Ulterior acești slujbași se numesc vâtafi de țăgani sau vornici de țăgani. La începutul secolului al XIX-lea în Țara Românească li se spune zapcii și erau în număr de patru: unul în județele de peste Olt, doi în părțile de dincoace de Olt și altul numai pentru aurari¹²¹. Atribuțiile lor erau în primul rând fiscale. Pentru îndeplinirea acestora, ei colaborau cu bulibașii și cu juzii țăganilor. Ei nu se subordonau autorităților administrative, pentru că țăganii nu intrau în competența acestora. A existat deci o dublare a autorității la nivelul grupurilor de țăgani. Pe lângă șefii țăgani, proveniți din rândul comunităților țigănești, autoritățile puneau dregători însărcinați cu exercitarea autorității statului asupra acestei populații. Aceștia nu erau țăgani. Unii erau boieri de oarecare rang. Ei îndeplineau o slujbă plătită cu o anumită cotă din taxele luate de la țăgani. Pentru că în

¹¹⁹ G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 72–73.

¹²⁰ DRH, B, I, p. 201–202.

¹²¹ T. G. Bulat, *Dregătoria armășii și țăganii*, p. 7.

epocă același nume de vătaf era dat atât șefilor țigani cât și slujbașilor statului în-sărcinați cu problemele țăganilor, pot apărea confuzii.

În Transilvania a existat în secolul al XVII-lea un voievodat al țăganilor din Țara Făgărașului. În fruntea acestei dregătorii principele ardelean (cel care avea în stăpânire domeniul Făgărașului) numea un boier făgărășan. Așa cum apare într-un act din 1679, când funcția a fost acordată lui Șerban Comșuț, voievodul avea atribuțiile de a rându-i și mâna la muncă pe țăgani din domeniul, de a strânge dările și celelalte contribuții, de a-i amenda pentru infracțiuni¹²².

Supravegherea tuturor țăganilor domnești din țară era de competența unui înalt dregător. În Țara Românească această funcție revenea marelui armaș, iar în Moldova, din secolul al XVII-lea, hatmanului, din care cauză țăgani domnești s-au numit și „țigani hătmănești“. În secolul al XIX-lea, în Moldova, dregătorul însărcinat cu supraviețuirea superioară a țăganilor avea titlul de nazâr sau epistat asupra țăganilor domnești¹²³.

În Transilvania, în secolul al XVI-lea, în perioada principatului autonom, s-a instituit funcția de voievod al țăganilor din toată țara¹²⁴. El era numit de principe din rândul nobilimii principatului. Prima știre, succintă, o avem din anul 1541, când căpitanul general al Transilvaniei, Balthazar de Bornemisza, conferă lui Mathias Nagy și lui Thomas de Aiud (Enyed) voievodatul țăganilor din întreaga Transilvanie¹²⁵. Din 1557 ni s-a păstrat diploma prin care regina Isabella acordă voievodatul țăganilor lui Gáspár Nagy și lui Francisc Balásfi, doi nobili apropiați Curții. Acest document, împreună cu alte două datând tot din 1557 privitoare la voievodatul țăganilor din Transilvania ne îngăduie cunoașterea atribuțiilor voievozilor. Ei exercitau autoritatea asupra tuturor țăganilor din țară, iar voievozii cetelor de țigani li se supuneau. Ei trebuiau să încaseze taxele pe care țăgani le datorau statului. De asemenea, ei aplicau amenzile. Cei doi voievozi se bucurau de libertate deplină în exercitarea atribuțiilor lor. Conducătorilor orașelor, târgurilor și satelor li se poruncește să le dea tot concursul, cei care le-ar pune piedici în acest sens urmând să fie supuși, în regim de urgență, judecății curții regale¹²⁶. În 1588 Dieta Transilvaniei a decis desființarea acestei demnități, datorită abuzurilor care au fost făcute de către deținătorii ei, abuzuri supărătoare și pentru nobilimea stăpânitoare de țigani. Odată cu demnitatea a fost desființată și taxa pe care țăgani o plăteau acestui șef al lor. Totodată, s-a hotărât ca stăpânii țăganilor să fie liberi să ia sau să nu ia dări de la iobagii lor țigani, iar în cazul în care au mai mulți astfel de iobagi să pună în fruntea lor un voievod¹²⁷. Mai târziu voievodatul țăganilor a fost restabilit. În secolul al XVII-lea Dieta Transilvaniei s-a ocupat în mai multe rânduri de această dregătorie, a cărei funcționare a fost riguros reglementată, ca

¹²² D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I, București, 1986, p. 110.

¹²³ *Instituții feudale*, p. 412–413.

¹²⁴ Vezi H. M. G. Grellmann, *op. cit.*, p. 138–147; A. Gebora, *op. cit.*, p. 17–18, 28; D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I, p. 415, 418, 421–422; *idem*, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I, p. 109–110.

¹²⁵ A. Gebora, *op. cit.*, p. 17.

¹²⁶ Mezey B. et al., *op. cit.*, p. 78–79.

¹²⁷ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, *loc. cit.*

și de problema ȝiganilor în ansamblu¹²⁸. Ultimul voievod a fost Peter Vallon, numit de principele Gheorghe Rákóczi I.

Voievodul ȝiganilor pe țară se ocupa cu toate problemele care priveau raporturile lor cu statul. Atribuțiile sale erau predominant fiscale, dar și judiciare și administrative. Avem de a face, în fapt, cu o delegare de autoritate din partea suveranului în chestiunea ȝiganilor. El era de fapt un dregător însărcinat cu administrarea ȝiganilor dintr-un teritoriu, în cazul nostru din principatul Transilvaniei. Existau astfel de voievozi și în părțile Ungariei neocupate de otomani și aflate sub stăpânirea Imperiului habsburgic. În total erau patru astfel de voievozi; unul avea reședința la Satu Mare. Această inovație o întâlnim nu numai în Transilvania și în Ungaria, ci și în Polonia secolelor XVII–XVIII, unde șefii ȝiganilor, aleși de autorități dintre nobili, purtau titlul de „rege”¹²⁹. Acești voievozi ai ȝiganilor nu trebuie confundați cu șefii ȝigani care purtau numele de voievod.

ȝiganii particularilor nu aveau toți această organizare. Știm că existau cete de nomazi (lăieși, lingurari, rudari etc.) aparținând particularilor, conduse de juzi proprii. Putem deci presupune că ele vor fi fost organizate la fel ca cetele de ȝigani domnești. O parte dintre ȝigani erau însă sedentarizați. Și aici a existat o perioadă o anumită viață comunitară, cu o organizare autonomă. Mai cu seamă pe moșiile mănăstirești au existat comunități numeroase de robi. Supravegherea ȝiganilor boierești și mănăstirești cădea în sarcina unui slujbaş al stăpânului, numit de regulă jude de ȝigani. Aici ingerințele dregătorilor domnești nu existau. În Transilvania, în secolul al XVII-lea găsim voievozi ai ȝiganilor chiar pe unele domenii feudale¹³⁰. Este vorba, desigur, de șefii ȝiganilor așezați pe aceste domenii, ca meșteșugari și agricultori. Familii de ȝigani desprinse de ceata lor sau poate chiar o întreagă ceată au prestat munci pe unele domenii. La început nu a existat o relație de dependență juridică a ȝiganilor față de stăpânul feudal, ei fiind iobagi regali, angajarea lor în folosul unui particular făcându-se cu permisiunea suveranului, așa cum am văzut că a fost situația la Sibiu în 1486. Cu timpul, însă, acești ȝigani au devenit iobagi ai stăpânului respectiv. Pentru că și după ce au trecut în noua condiție socială, ȝiganii au rămas un grup socio-ocupational aparte, relația cu ei era mediată de șeful lor, voievodul. Așa se explică de ce în Transilvania și unii dintre ȝiganii sedentarizați au avut voievozi.

După cum se poate remarca, toată terminologia șefilor ȝigani din spațiul românesc este de împrumut. Căpeteniile ȝiganilor poartă nume preluate de la alte popoare, iar nu nume indiene. „Jude” și „vâtaf” aparțineau vocabularului administrativ românesc din evul mediu. „Voievod” este un cuvânt de origine slavă, pe care l-au folosit însă și românii și ungurii. ȝiganii au preluat acest termen în sud-estul Europei, probabil că în teritoriul românesc. În Transilvania și în Ungaria căpetenia ȝiganilor l-a purtat încă de la început. ȝiganii care au ajuns în Europa centrală și de vest nu l-au folosit. În Țara Românească și Moldova șefii ȝigani nu s-au numit niciodată voievozi. „Bulucbașă” sau

¹²⁸ Mezey B. et al., *op. cit.*, p. 71–74.

¹²⁹ J. Ficowski, *Wieviel Trauen und Wege. Zigeuner in Polen*, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1992, p. 21–34.

¹³⁰ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I, p. 109.

„bulibașă“ este un termen turcesc. Întrucât în țările române el era rezervat strict șefului țigan, presupunem că termenul a venit din Imperiul otoman, odată cu grupurile de țigani care l-au folosit prima dată la noi, și aceasta târziu, în secolul al XVIII-lea. Această terminologie de împrumut acoperă însă o organizare specifică a țăganilor, pe care, cu unele diferențe, o întâlnim mai peste tot în țările europene în care țăganii au fost prezenți în evul mediu. Puterea politică a recunoscut organizarea autonomă a țăganilor, indiferent de statutul social pe care ei l-au avut.

În istoriografia noastră a fost exprimată opinia că organizarea țăganilor de la noi prezintă indicii ale organizării românilor în perioada de cristalizare a statelor românești¹³¹. Desigur că țăganii au luat mult de la popoarele lângă care au trăit, inclusiv de la români. Când e vorba însă de organizarea pe care au avut-o țăganii în principatele române, ea nu s-a deosebit esențial de cea întâlnită la țăganii din Transilvania, Ungaria, Polonia sau din alte state. Țiganii nu au avut nimic de-a face cu organizarea politică a românilor în perioada de dinaintea formării principatelor. Când țăganii au venit la nordul Dunării, acestea aveau deja o istorie. Țiganii au venit aici cu un mod propriu de organizare, pe care puterea politică l-a tolerat, încadrându-l însă în sistemul administrativ-fiscal al țării.

8. SITUAȚIA ȚIGANILOR ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ȘI ÎN CELELALTE ȚĂRI EUROPENE — O PARALELĂ

Am văzut în subcapitolele anterioare care au fost statutul juridic și condiția economică și socială a țăganilor în țările române în evul mediu. Ne punem întrebarea în ce măsură aceste realități se potrivesc cu ceea ce a fost istoria țăganilor în celelalte țări ale Europei în aceeași perioadă. Avem în vedere aici robia țăganilor, nomadismul celei mai mari părți a lor, funcția economică îndeplinită, raporturile cu autohtonii, evoluțiile sociale cunoscute de țăgani etc. — trăsături care caracterizează istoria de mai multe secole a acestei populații în spațiul românesc și care se regăsesc sau nu în alte țări europene.

Din secolul al XIV-lea începând și până în prima parte a secolului al XV-lea țăganii plecați din Bizanț s-au răspândit în toate direcțiile, ajungând în aproape toate țările Europei. Grupurile de țăgani au ajuns să trăiască în țări diferite și să înceapă fiecare o istorie proprie. Odată cu plecarea lor din Balcani de fapt nu mai avem de-a face cu una, ci cu mai multe istorii ale țăganilor, pe țări și eventual pe spații geografice ceva mai mari. Ceea ce unește toate aceste istorii este extraordinarul spirit de conservare a identității culturale și refuzul obstinat al adaptării la valorile civilizației europene și al asimilării. Credem că doar sub acest aspect putem vorbi de o istorie (unică) a țăganilor în epoca medievală și modernă.

¹³¹ „Țiganii arată, prin organizarea lor actuală, care era cea a românilor în secolul XIII: căpeteniile lor, vovoezii, poartă părul lung, papucii de purpură, au sub autoritatea lor juzi; numele alese de principii români au fost adoptate de robii lor: Vlad, Dan, Radu. Ei păstrează chiar și unele particularități de limbă arhaică.“ (N. Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, ed. R. Constantinescu, București, 1985, p. 128).

De la început precizăm că statutul de robie particularizează de departe istoria ȝiganilor din România în istoria generală a acestei populații.

Sclavia a existat în evul mediu în toată Europa, mai ales în țările din vecinătatea bazinului Mediteranei și al Mării Negre, dar și la alte popoare. Actele juridice din aceste țări și istoria comerțului mediteranean sunt pline de date privind această realitate socială. Ea a ținut însă, în general, de evul mediu timpuriu. În Imperiul bizantin, unde în ce privește sclavia a existat continuitate din antichitate, instituția a ajuns să aibă un rol minor, casnic, și s-a mers spre stingerea ei¹³². În Ungaria medievală instituția sclaviei, care privea unele populații de origine orientală și de religie necreștină stabilite aici, dispare în secolul al XIII-lea¹³³. În Rusia, unde în timpul statului kievean robia era o instituție relativ însemnată numeric și riguros reglementată, în secolele XIV–XV se petrece procesul de eliberare a holopilor și de transformare a lor în țărani șerbi¹³⁴. În secolul al XV-lea vedem că sclavii casnici aproape că dispar în țările din sudul Europei (Italia, Franța, Spania), unde anterior ei au fost o prezență. Comerțul cu sclavi proveniți din estul bazinului mediteranean și din bazinul Mării Negre nu se mai practică în țările creștine¹³⁵. În toate aceste țări, precum și în alte țări europene, atât timp cât a existat, sclavia medievală a avut un caracter casnic și utilizarea sclavilor în producție a fost extrem de limitată. Sclavia a depins în bună măsură de războaiele epocii, cu capturile de sclavi necreștini, de piraterie și de comerțul cu sclavi din bazinul mediteranean. În țările române vedem că tocmai acum, în epoca în care sclavia medievală dispare în Occident și în Rusia, se instituie sclavia populației de origine indiană care pătrunde din direcția Peninsulei Balcanice. În țările din centrul și vestul Europei țiganii nu au cunoscut sclavia.

De ce această diferență de statut social-juridic? Cauza existenței robiei în țările române nu a fost, așa cum s-a spus, „dependența strânsă a principatelor române de Orient, unde robia era și mai răspândită”¹³⁶. Timp de secole, istoria principatelor a fost legată, într-adevăr, de Imperiul otoman. Însă, chiar dacă în Imperiul otoman au existat robi¹³⁷, într-o situație asemănătoare robilor țigani de la noi, regimul social din țările române nu are nimic de-a face cu Orientul. Feudalismul românesc a fost unul european, cu particularități comune ariei sud-est europene. În nici un caz nu poate fi vorba în cazul robiei ȝiganilor de preluarea unei instituții orientale. Aceasta cu atât mai mult cu cât robia exista în principate înainte de contactele cu Imperiul otoman.

Cum am văzut, apariția robiei în țările române se explică prin modul în care românii de la sud și est de Carpați s-au substituit stăpânirii tătare care s-a exercitat aici după 1241. Crearea statelor românești a fost rezultatul unor lupte în care s-a aplicat

¹³² Vezi Helga Köpstein, *op. cit.*

¹³³ Vezi Al. Gonța, *op. cit.*, p. 307–311, cu trimiterele din note.

¹³⁴ B. D. Grekov, *op. cit.*, p. 141–163 și 560–577.

¹³⁵ Pentru această problemă vezi Ch. Verlinden, *L'Esclavage dans l'Europe médiévale*, I–II, Brugge–Gent, 1955–1977.

¹³⁶ *Istoria României*, red. responsabil M. Roller, București, 1947, p. 385.

¹³⁷ Vezi H. Inalcik, *Servile Labor in the Ottoman Empire*, în *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*, ed. by A. Ascher, T. Halasi-Kun and B. K. Király, Brooklin N.Y., 1979, p. 25–52.

regula, generală atunci în estul Europei, a luării în robie a prizonierilor. Țigani sosii din sudul Dunării, prin numărul lor au conferit greutate instituției robiei. Aceasta a făcut parte din sistemul social al țărilor române, a suferit unele modificări în cursul timpului, pentru ca la mijlocul secolului al XIX-lea să fie desființată.

Amintim faptul că robia țăganilor a fost prezentă și în alte țări din sud-estul Europei. Nici în Imperiul bizantin, nici în Imperiul otoman țăgani nu erau oameni liberi¹³⁸. Ei se aflau într-o condiție asemănătoare cu cea pe care o aveau robii domnești în țările române. Regimul de obligații și statutul juridic pe care îl aveau țăgani din Corfu în secolul al XV-lea, în timpul stăpânirii venețiene — așa cum apar într-un decret din 1470¹³⁹ — însemnau, formal, un regim de șerbie. El era însă foarte apropiat de ceea ce era robia în țările române. Despre țăgani din Corfu există atestări începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea, înainte ca insula să încapă în mâinile venețienilor (1386), și cu siguranță că țăgani au sosit aici mai devreme. A fost vorba, foarte probabil, de sclavi ai statului din perioada bizantină, pe care Veneția i-a organizat într-un feud (*feudum acinganorum*). Condiția pe care o au în 1470 este de fapt o prelungire a statutului lor din perioada bizantină. Robia țăganilor a existat cu siguranță și în statele medievale Bulgaria și Serbia. Datorită împrejurărilor de istorie politică, informațiile documentare directe în acest sens lipsesc, dar putem presupune că statutul pe care l-au avut țăgani în aceste țări a fost apropiat de cel din țările române. Prin dispariția statelor creștine de la sudul Dunării, țările române au rămas singurele în Europa în care țăgani erau robi.

Când primii țăgani și-au făcut apariția în țările române, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, datorită împrejurărilor politice (luptele cu tătarii și cu otomanii) aici era încă vie confruntarea între creștini și necreștini, populația sedentară românească și nomazii străini. Datorită trăsăturilor lor, modului lor de viață și organizării în cete, țăgani au fost văzuți ca dușmani și făcuți robi.

Contactul popoarelor din Europa centrală și de vest cu țăgani a avut un alt caracter. Aici țăgani n-au fost identificați cu dușmanii. În timpul primului raid al țăganilor în țările occidentale, petrecut în anii 1416–1419, a existat chiar interes și toleranță față de aceștia¹⁴⁰. În consecință, nu s-a pus problema robirii lor. Motivul principal pentru care aceste țări nu au luat măsura robirii țăganilor nomazi a fost însă faptul că la începutul secolului al XV-lea, când vin țăgani, structurile sociale ale Occidentului medieval erau bine cristalizate, din ele lipsind sclavia, chiar cu caracter patriarhal, care, ce e drept, existase aici până la începutul mileniului II. Doar în țările mediteraneene ea a fost menținută o vreme, dar la un nivel practic insignifiant.

Dacă nu a existat sclavie, în schimb, atunci când popoarele de aici și-au dat seama că cetele de țăgani nomazi își câștigau existența din ghicit, vrăjitorie, furt etc., împotriva noilor veniți au fost luate măsuri. Istoria țăganilor în țările Europei centrale și de vest a fost, până în secolul al XVIII-lea, un șir nesfârșit de prigoniri, expulzări, deportări, pogromuri etc. Din partea populației a existat tot timpul ostilitate față

¹³⁸ Vezi mai sus p. 33 cu n. 9.

¹³⁹ G. Soulis, *op. cit.*, p. 164–165; A. Fraser, *op. cit.*, p. 50–51.

¹⁴⁰ Vezi F. de Vaux de Foletier, *op. cit.*, p. 42 și urm.

de țigani, iar autoritățile publice au dus în multe locuri o politică deschis antițigăneas-că¹⁴¹. Situația pe care o relevă documentele Ragusei (Dubrovnik) este cu totul singu-lară. În secolul al XV-lea țiganii care practicau aici diferite meserii sau comerțul erau tratați de raguzani de la egal la egal. Nu existau nici prejudecăți și nici măsuri de persecuție împotriva lor¹⁴². Aceasta a fost însă o excepție. În Occident țiganii nu și-au găsit un loc în societate, au rămas întotdeauna în afara ei, ca un element străin. Aici nu a existat situația din țările române, unde țiganii au fost acceptați în organizarea socială, ca o clasă servilă și inferioară, și au ocupat un anumit loc, chiar marginal, în economie. În consecință, chiar dacă exista dispreț față de țigani, care reprezentau treapta cea mai de jos a societății, măsuri împotriva lor de felul celor din Occident nu au fost luate nicidecum în țările române.

De ce această diferență de tratament? Răspunsul se află, credem, în stadiul diferit de dezvoltare în care s-au aflat țările române și Europa centrală și de vest. În țările române caracterul cvasiagrar al economiei și numărul mic al meșteșugarilor autohtoni sau veniți din țările vecine au făcut ca țiganii fierari sau cei stăpânind alt meșteșug să-și găsească un loc, să fie căutați atât de proprietarii marilor moșii cât și de populația țărănească. Iar raritatea populației a permis nomadismul (limitat și controlat) al grupu-rilor de țigani în căutarea unei surse de venit prin țară. În Europa centrală și de vest situația era însă complet alta. În sistemul economic și social al țărilor de aici nu era loc pentru nesedentari. Meșteșugurile erau riguros organizate în bresle, care aveau un ca-racter închis, producția avea caracter de monopol și era cartelată. Accesul unor mește-șugari străini era total exclus. Țiganii cu meseriile lor și cu produsele rudimentare pe care le confecționau nu au avut loc în acest sistem. În consecință, în Occident țiganii nu au fost meșteșugari; ei au trebuit să se îndrepte spre ocupații cu totul marginale, cum au fost creșterea cailor, practicarea muzicii, ori să se îndeletnicească cu ghicitul în cărți, falsificarea de bani, hoția ș.a. Deja la jumătatea secolului al XV-lea ei erau văzuți ca o povară pentru populația sedentară. Li se interzicea așezarea în orașe sau în sate, erau alungați, se luau alte măsuri împotriva lor. Pentru occidentali țiganii erau un popor nedorit și au fost tratați ca atare¹⁴³.

Procesul de sedentarizare a țăganilor petrecut în Moldova și Țara Românească în cazul unei părți a robilor aparținând mănăstirilor și boierilor, dar și în Transilvania, își găsește corespondent și în alte părți. Deja în secolul al XIV-lea existau în satele bizan-tine țigani sedentari, căsătoriți cu femei grecoace și mai mult sau puțin creștinați, deci despărțiți definitiv de comunitățile lor inițiale¹⁴⁴. În a doua parte a secolului al XIV-lea

¹⁴¹ Pentru măsurile și politicile antițigănești din țările occidentale în evul mediu și la începutul epocii moderne, vezi A. Colocci, *op. cit.*, p. 67–107; J. P. Clébert, *op. cit.*, p. 83 și urm.; F. de Vaux de Foletier, *op. cit.*, p. 58 și urm.; M. Hasenberger, *Die Zigeuner in Europa mit besonderer Berücksichtigung des mittel- und südosteuropäischen Raumes. Ein historischer Abriß über die Reaktionen zwischen Wirtsvölker und Zigeuner* (teză de doctorat), Wien, 1983, p. 22 și urm.; R. Stangl, *Die Verfolgung der Zigeuner im deutschsprachigen Raum Mitteleuropas von ihren Anfängen bis heute* (lucrare de diplomă), Wien, 1986, p. 18 și urm.; J. S. Hohmann, *Verfolgte ohne Heimat. Geschichte der Zigeuner in Deutschland*, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1990, p. 17–26; A. Fraser, *op. cit.*, p. 85–190.

¹⁴² Dj. Petrović, *op. cit.*

¹⁴³ R. Stangl, *op. cit.*, p. 16–17.

¹⁴⁴ Ilse Rochow, K.-P. Matschke, *op. cit.*, p. 253.

și prima jumătate a secolului următor, în mai multe descrieri este arătată existența țiganilor sedentarizați în Pelopones, în partea vestică a Greciei continentale și în insulele ionice¹⁴⁵.

În Moldova și Țara Românească amploarea procesului de sedentarizare a fost mai mare decât în țările vecine. În secolele XVIII–XIX imensa majoritate a țiganilor a fost legată de agricultură, astfel încât în momentul dezrobirii doar unele grupe de țigani, aparținând mai cu seamă statului, mai practicau nomadismul. Procesul de sedentarizare a fost unul natural, dar a avut urmări mai importante decât politica de asimilare forțată practică în Ungaria, Transilvania și Banat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de împărăteasa Maria Terezia și de împăratul Iosif II¹⁴⁶. La aceasta a contribuit și caracterul mai deschis al societății românești, unde, în ciuda robiei, barierele sociale au putut fi depășite mai ușor. Așa cum au existat țigani care s-au eliberat de robie și au devenit oameni liberi, au existat și români din rândul țăranimii aservite care, prin căsătorie cu țigani, au intrat în categoria robilor.

9. POLITICA DE SEDENTARIZARE ȘI ASIMILARE A ȚIGANILOR PROMOVATĂ DE AUTORITĂȚILE HABSBURGICE ÎN TRANSILVANIA

A doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost pentru țiganii din Transilvania epoca primei mari încercări de sedentarizare a lor. Odată cu marile mutații politice din bazinul Dunării mijlocii, petrecute la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, Imperiul habsburgic s-a înstăpânit și asupra Transilvaniei (în 1688) și Banatului (1718). În aceste provincii românești, ca de altfel și în Ungaria și celelalte teritorii aflate anterior, timp de 1–2 secole, sub stăpânirea directă sau în dependență de Imperiul otoman, stăpânirea habsburgică a însemnat o modernizare socială și instituțională. Dincolo de conservarea unor particularisme provinciale, s-au produs mari prefaceri, în acord cu cerințele timpului și cu interesele Casei de Habsburg de a spori capacitatea fiscală și militară a imperiului. Îndeosebi domniile împărătesei Maria Terezia (1740–1780) și a fiului său, împăratul Iosif II (1780–1790), au însemnat o intervenție importantă a statului în organizarea socială. A fost epoca despotismului luminat. Reformismul dirijat al Habsburgilor a vizat toate componentele organizării sociale. Reglementarea statutului țăranimii aservite, modernizarea instituțiilor, toleranța confesională, politica mercantilă și populaționistă sunt câteva dintre aspectele politicii reformiste habsburgice.

Țiganii, care în țările și provinciile din jumătatea de răsărit a Imperiului habsburgic erau într-un număr relativ însemnat, au rămas multă vreme în afara transformărilor economico-sociale cunoscute de imperiu. Ei și-au perpetuat modul de viață din perioada anterioară. Îndeosebi în cuprinsul regatului Ungariei (de care țineau și regiunile de vest ale României actuale) și al marelui principat al Transilvaniei (cum era

¹⁴⁵ G. Soulis, *op. cit.*, p. 151 și urm.

¹⁴⁶ Vezi subcap. urm.

noua titulatură a provinciei intracarpatică) erau concentrați mulți țigani. Într-un tabel cu numărul de familii pe categorii de contribuabili la 1772¹⁴⁷, în marele principat al Transilvaniei sunt înregistrate 3 769 familii de țigani stabili și 3 949 familii de țigani nomazi, deci în total 7 718 familii de țigani, care, luând în calcul 5 persoane de familie, dau un număr de 38 590 țigani. Raportând numărul familiilor de țigani la totalul celor 302 986 familii câte avea atunci Transilvania, rezultă că ȋiganii reprezentau 2,55% din populația provinciei. Cu ocazia conscripției populației din marele principat al Transilvaniei din 1776¹⁴⁸ sunt înregistrate 3 562 familii de țigani stabili și 3 867 familii de țigani nomazi, deci în total 7 429 familii de țigani. Raportându-le la cele 271 852 familii existente în Transilvania, ajungem la o pondere a țiganilor în ansamblul populației țării de 2,73%. În Banat, conform cifrelor pe care la dă Francesco Grisellini în 1780, în districtele camerale existau 5 272 țigani, iar în districtele militare din sud-estul provinciei cca 2 800, ceea ce înseamnă că în întregul Banat trăiau cca 8 072 țigani. Districtele camerale aveau atunci o populație de 317 928 locuitori, iar populația totală a Banatului era de cca 450 000 locuitori¹⁴⁹. Aceasta înseamnă că în ansamblul populației țiganii aveau o pondere de 1,6%. Dincolo de diferențele în ce privește statutul pe care îl aveau țiganii într-un loc sau altul, veniturile pe care ei le aduceau statului erau în general reduse; în orice caz, mult mai puține decât cele pe care le furniza un țăran iobag sau un meșteșugar. Ei nu furnizau nici soldați. În schimb, țiganii creau probleme autorităților prin modul de viață nomad al multora dintre ei și prin infrafracțiunile pe care le comiteau. Acestea au fost împrejurările în care stăpânirea habsburgică și-a pus problema încadrării acestei populații în structura socială a țării.

În secolele anterioare și chiar în prima parte a secolului al XVIII-lea, până la Maria Terezia, autoritățile nu s-au preocupat în mod serios de sedentarizarea țiganilor. Este adevărat că în cursul timpului unii țigani s-au așezat la periferia orașelor sau pe unele moșii nobiliare. Sedentarizarea nu a privit, însă, decât o parte a populației țigănești și, în plus, în cele mai multe cazuri, ea nu a însemnat și integrarea deplină în viața economico-socială a comunităților respective. Nici față de acești țigani, relativ așezați, și nici față de cei care, în virtutea unor privilegii care le-au fost acordate în vechime, nomadizau prin țară, nu a existat din partea autorităților vreo intenție de integrare. Interesul față de țigani era unul strict fiscal. Așa se face că odată cu instaurarea stăpânirii habsburgice în Transilvania și în celelalte provincii românești de peste munți, țiganii apar relativ des în actele cu un astfel de conținut: conscripții fiscale la nivelul principatului Transilvaniei și respectiv al regatului Ungariei, unde țiganii sunt trecuți în rubrici separate, conscripții fiscale la nivelul comitatelor și al altor unități administrative, sau al orașelor — care toate îi înregistrează pe țigani cu obligațiile

¹⁴⁷ A. Răduțiu, *Populația Transilvaniei în ajunul călătoriei din anul 1773 a lui Iosif al II-lea*, în vol. Sabin Manuilă. *Studii de demografie. Studii privind societatea românească între secolele XVI–XX*, Cluj-Napoca, 1995, p. 76–77.

¹⁴⁸ C. Feneșan, *Izvoare de demografie istorică*, I (Secolul al XVIII-lea. Transilvania), București, 1986, tabelul XI.

¹⁴⁹ Fr. Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, trad. C. Feneșan, Timișoara, 1984, p. 157–158.

lor —, sau chiar cuantumul dării plătite de țigani, îndeosebi de spălătorii de aur din principat sau de cei din Banat.

După mijlocul secolului al XVIII-lea este depășit acest interes strict fiscal față de țigani. În timpul domniilor împărătesei Maria Terezia și a fiului ei, împăratul Iosif II, s-a încercat o reglementare globală și generală a problemei țăganilor. Au fost adoptate succesiv mai multe măsuri în legătură cu țăganii; acestea au avut un caracter gradual, ceea ce indică o politică elaborată a Curții vieneze față de această populație¹⁵⁰. Maria Terezia a dat patru decrete privitoare la sedentarizarea și asimilarea țăganilor¹⁵¹. În 1758 ea a decretat legarea de un loc a țăganilor, care trebuiau să fie impuși la impozite față de stat și obligații față de stăpânul feudal; ei nu puteau deține cai și căruțe, iar pentru părăsirea satului aveau nevoie de autorizație specială. În 1761, printr-un decret, numele de „țigani“ a fost înlocuit cu cel de „țărani noi“ (*neo-rustici*, *Neubauer*) sau „unguri noi“ (*uj magyarok*); tot prin acest act, tinerii țigani de peste 16 ani puteau fi supuși la serviciul militar. Prin decretul din 1767 este desființată jurisdicția voievo-
dului asupra țăganilor, ei fiind supuși sistemului administrativ obișnuit; este interzisă folosirea limbii țăgănești, ca și portul și ocupațiile specifice ale țăganilor. În 1773 sunt interzise căsătoriile între țigani, iar căsătoriile mixte (cu nețigani) sunt reglementate strict. Copiii țigani de peste 5 ani urmează să fie ridicați și încredințați unor familii nețigane. Aceste decrete și ordine ale Mariei Terezia i-au vizat pe țăganii din regatul Ungariei, în componența căruia se aflau atunci și regiunile din vestul României de azi. Ele au fost reluate de autoritățile administrative la nivelul comitatelor. Măsurile împărătesei nu se refereau și la principatul Transilvaniei.

Împăratul Iosif II, care a continuat politica față de țigani promovată de mama sa, a extins aceste măsuri la Transilvania. La 12 septembrie 1782 el a dat un ordin privitor la țăganii din principatul Transilvania, *De Regulatione Zingarorum*¹⁵². Acesta cerea următoarele: copiii țigani să fie dați la școală; să nu mai umble goi; copiii de sexe diferite să doarmă separat; țăganii să frecventeze biserica duminică și în zilele de sărbătoare; să asculte de sfaturile preoților; în ce privește mâncarea, îmbrăcămintea și limba, țăganii să urmeze obiceiul locului; să nu mai poarte mantale în care ar putea ascunde lucrurile furate; nici un țigan să nu mai dețină cai, cu excepția spălătorilor de aur; iar aceștia nu au voie să-i comercializeze; autoritățile satești să nu permită țăganilor să trândăvească; țăganii sunt obligați să se ocupe de agricultură; unde e posibil, domnii de pământ care primesc țigani pe moșia lor să le asigure o bucată de pământ; cel care refuză să lucreze pământul este pedepsit; li se permite să se ocupe de muzică doar atunci când nu este de lucru la câmp.

¹⁵⁰ Politica față de țigani a celor doi împărați la: M. H. G. Grellmann, *op. cit.*, p. 143–151; I. H. Schwicker, *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*, Wien und Teschen, 1883, p. 53 și urm.; Tomka M., *A cigányok története*, în *Cigányok, honnét jöttek — merre tartanak?*, Válogatta és szerkesztette Szegő L., Budapest, 1983, p. 46–49; Mezey B. et al., *op. cit.*, p. 14–19; R. Stangl, *op. cit.*, p. 32–35; Gy. Szabó, *Die Roma in Ungarn. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte einer Minderheit in Ost- und Mitteleuropa*, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1991, p. 69–75; A. Fraser, *op. cit.*, p. 157–159.

¹⁵¹ Vezi I. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 53–56.

¹⁵² M. H. G. Grellmann, *op. cit.*, p. 147–150.

La 9 octombrie 1783 Iosif II a publicat o *Hauptregulatio*, o ordonanță cuprinzătoare în 59 de puncte, care reglementează statutul ȝiganilor din Ungaria și Transilvania în toate componentele sale¹⁵³. Este actul care sintetizează toate măsurile anterioare referitoare la ȝiganii din monarhia habsburgică. Reglementarea făcută de împăratul reformator merge însă mai departe. Avem aici un tablou cuprinzător al programului Habsburgilor în privința ȝiganilor din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Cele mai importante puncte ale acestui ordin sunt:

- se interzice ȝiganilor să mai locuiască în corturi;
- ȝiganii, care mai înainte se supuneau voievodului lor, de acum înainte se supun judeului sătesc;
- copiii ȝigani de la 4 ani în sus urmează ca, cel puțin tot la al doilea an, să fie repartizați în așezările vecine;
- nomadismul este interzis; ȝiganii deja sedentarizați au voie să meargă la târg sau în altă parte numai în cazuri de necesitate și cu autorizație specială;
- se interzice ȝiganilor să dețină cai cu scopul de a-i vinde; ȝiganii iobagi pot avea cai, dar numai pentru a-i folosi la muncile agricole, și nu pentru a face comerț cu ei;
- ȝiganii sunt obligați să adopte îmbrăcăminte și limba locuitorilor în ale căror sate se stabilesc;
- folosirea limbii ȝigănești se pedepsește cu 24 de lovituri de băță;
- aceeași pedeapsă se aplică celor care mănâncă mortăciuni;
- se interzice ȝiganilor să-și schimbe numele;
- casele ȝiganilor trebuie să fie numerotate;
- se interzic căsătoriile între ȝigani;
- autoritățile judiciare locale înaintează lunar rapoarte asupra modului de viață al ȝiganilor din district;
- numărul ȝiganilor muzicanți se limitează cât mai mult posibil;
- cerșitul este interzis;
- copiii ȝigani trebuie să meargă la școală, sub răspunderea preotului;
- pentru fixarea ȝiganilor și legarea lor de ocupația agricolă urmează ca domniile de pământ să le pună la dispoziție o bucată de pământ;
- cei care își vor părăsi locuințele sau slujbele vor fi tratați ca vagabonzi și readuși la locurile lor.

Decretele și instrucțiunile împăraților aparținând Casei de Habsburg, ca și măsurile luate pe plan local, în același spirit, vedem că se încheagă într-o adevărată politică, bine elaborată, căreia nu i-a scăpat nici un element al problemei acestei populații. O estimare a rezultatelor pe care le-a avut în epocă această politică este greu de făcut. În condițiile autonomiei și particularismelor provinciale mari care existau atunci în imperiu, decretul au fost aplicate de regulă parțial sau chiar deloc. Doar în unele locuri autoritățile locale au tratat cu toată seriozitatea aceste instrucțiuni. Se apreciază că doar în Burgenland, regiunea de la granița de apus a Ungariei de atunci, măsurile luate de autoritățile comitatense s-au încadrat, câtuși de cât, exigențelor de-

¹⁵³ Textul a fost republicat în Mezey B. et al., *op. cit.*, p. 85–94. Vezi I. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 56–58.

cretelor imperiale. Este însă neîndoiebnic faptul că o parte a populației țigănești a fost sedentarizată și legată de ocupațiile agricole. Izvoarele de epocă remarcă existența categoriei rurale a „noilor țărani“, „noilor unguri“ (în Ungaria) sau a „noilor bănățeni“ (în Banat). Conscriptia țiganilor din regatul Ungariei (cu Croația-Slavonia) — care nu se referă și la Transilvania propriu-zisă —, întocmită în anii 1780–1783¹⁵⁴, surprinde tocmai acest moment al punerii în practică a politicii habsburgice privitoare la țigani. Sunt înregistrați în 1780: 43 609 țigani, în 1781: 38 312 țigani, în 1782: 43 772 țigani și în 1783: 30 241 țigani. Faptul că în 1783 sunt înregistrați cu 13 531 mai puțini țigani decât în anul precedent se datorează neînregistrării ca țigani a „noilor țărani“ sedentarizați. Această evoluție a cifrelor reflectă procesul de sedentarizare a țiganilor. Situația numerică a țiganilor în comitate și în orașe pe care o înregistrează conscripția arată amploarea măsurilor în această direcție luate la nivelul unităților administrative. În unele comitate numărul țiganilor a scăzut, în altele a crescut. Pentru a ne referi la câteva din comitatele locuite majoritar de români: în Bihor numărul țiganilor a scăzut în intervalul 1780–1783 de la 2 289 la 1 906; în Caraș într-un singur an (1782–1783) a scăzut cu 1 008 persoane; în comitatul Arad numărul țiganilor a crescut de la 1 135 la 1 255; în Maramureș numărul țiganilor conscriși evoluează în intervalul 1780–1782 de la 446 la 903 și respectiv 717. Dincolo de fenomenul de migrație dintr-o parte în alta a țării pe care l-au cunoscut țiganii și în această perioadă, datele conscripției reflectă modul în care au fost aplicate măsurile tereziene și iosefine. Rezultă de aici că procesul de sedentarizare nu a fost de mare amploare. Iar în epoca imediat următoare unele „succese“ se vor pierde, unii dintre „noi țărani“ întorcându-se la vechiul lor mod de viață.

Conscripția din 1780–1783 este un tablou cuprinzător al populației de țigani. Ea înregistrează toate acele elemente care interesau politica față de țigani a Curții de la Viena. În consecință, dincolo de datele demografice generale, statistica redă numeric: țiganii care locuiesc în case și cei care locuiesc în colibe; țiganii cu domiciliu stabil și cei care nu au domiciliu stabil; dintre cei sedentarizați, cei care dețin o sesie sau părți de sesie; cei care poartă îmbrăcăminte obișnuită (asemenea localnicilor) și cei care poartă hainele lor tradiționale; împărțirea ocupațională a țiganilor: muzicanți, fierari, alți meșteșugari, cerșetori; cei care se supun sau nu justiției locale; cei care mănâncă sau nu mortăciuni; cei care se ocupă sau nu de comerțul cu cai; obligațiile fiscale totale ale țiganilor. O atenție specială este acordată copiilor de țigani. Conscripția înregistrează, pe sexe, numărul copiilor țigani care locuiesc împreună cu părinții lor și pe cei care au fost luați de la părinți și încredințați altor persoane, pe cei care merg la școală și meseriile pentru care se pregătesc.

Având în vedere datele conscripției țiganilor din Ungaria din 1780–1783 și cele din alte documente oficiale de epocă sau mărturiile contemporanilor, putem aprecia că politica față de țigani a celor doi împărați nu a dus la rezultatul scontat. O explicație ar fi perioada de timp prea scurtă în care a fost promovată la cel mai înalt nivel această politică. După moartea lui Iosif II țiganii nu au mai constituit o preocupare pentru

¹⁵⁴ I. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 62–69.

curtea imperială. Cele trei decenii de politică în privința ȝiganilor nu au putut schimba destinul unei populații relativ numeroase, cu o individualitate puternică. Cauzele succesului extrem de limitat rezidă, credem, în principal în faptul că societatea nu era pregătită atunci pentru încadrarea deplină a populației de țigani. Nici nobilul și nici populația locală nu erau interesați în sedentarizarea și asimilarea țiganilor. Nobilul pentru că trebuia să pună la dispoziția celor sedentarizați pământ și să plătească instrucția școlară a copiilor acestora. Țăranii pentru că parcelele de pământ pe care le aveau în folosință în general cu greu puteau să le asigure existența, iar aducerea de țigani pe moșie ar fi creat o presiune în acest sens¹⁵⁵. La fel ca și în cazul altor reforme ale celor doi împărați (mai ales ale lui Iosif II), politica imperială față de țigani s-a izbit de ostilitatea stărilor privilegiate, îndeosebi a nobilimii. Dovadă este și faptul că după moartea lui Iosif II s-a și renunțat la politica acestuia față de țigani, așa cum au fost abandonate și alte măsuri introduse de împăratul reformator. Pentru multă vreme, la nivel central, legislația nu s-a mai ocupat de țigani.

O altă explicație ține de caracteristicile proprii populației de țigani. Contemporanii au remarcat greutățile pe care le-au întâmpinat cei care au încercat să pună în aplicare măsurile imperiale. Acolo unde au fost primiți pe moșia unui nobil, strădania de a-i obișnui cu munca agricolă și cu viața ordonată de regulă nu a dat rezultate: țiganii refuzau să ocupe casele care li s-au pus la dispoziție și preferau să locuiască în colibe; nu sufereau să poarte haine ca ceilalți săteni etc.¹⁵⁶ Politica habsburgică urmărea mai mult decât sedentarizarea și includerea țiganilor într-un mod de viață agricol. Ea urmărea asimilarea, ștergerea identității acestei populații. Măsurile împotriva țiganilor nu au fost concepute, desigur, ca măsuri cu caracter etnic și rasial; țiganii au fost tratați ca o minoritate asocială care trebuia să dispară. Poate că acest lucru a făcut ca țiganii să dea dovadă de incorigibilitate, refuzând să se conformeze stingerii identității lor. Succesele politicii de stat au fost limitate și într-o oarecare măsură de scurtă durată. După 1790 unii dintre țiganii sedentarizați au părăsit casele și satele în care fuseseră instalați și s-au întors la corturile sau la bordeiele lor și chiar la viața nomadă. Copiii care fuseseră ridicați s-au întors la părinții lor. Căsătoriile între țigani au continuat să se facă, chiar și acolo unde interdicția s-a menținut, evident fără forme legale¹⁵⁷. În Banat politica de sedentarizare a țiganilor a avut succes mai mare decât în alte părți. În această provincie, care în cursul secolelor XVIII–XIX a fost cea mai reprezentativă pentru politica populaționistă habsburgică, autoritățile au fost foarte preocupate de aplicarea măsurilor preconizate de decretele și ordinele imperiale. Deși până la Maria Terezia în Banat cvasitotalitatea țiganilor erau nomazi, deja în epoca iosefină cei mai mulți din țiganii care trăiau în provincie erau sedentarizați. Ei sunt în documentele vremii așa-numiții *Neubanater* (bănățeni noi). În funcție de etnia localității unde se așează, acești țigani își însușesc româna, germana, sârba sau maghiara ca limbă maternă. La Timișoara sunt conserise, în 1784, 50 familii de țigani, din care 30 „germane“. Din totalul țiganilor, 36 se ocupau cu meseria de muzicanți; din aceștia 30 erau

¹⁵⁵ Vezi R. Stangl, *op. cit.*, f. 34–35.

¹⁵⁶ I. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 59–61.

¹⁵⁷ A. Fraser, *op. cit.*, p. 159–160.

„germani“¹⁵⁸. În Banat doar spălătorii de aur își mai conservă pentru o vreme modul de viață nomad, dar libertatea lor de mișcare este tot mai mult îngrădită. De la începutul secolului al XIX-lea țiganii din această categorie sunt și ei sedentarizați, cei mai mulți în districtele militare, adică în satele de munte din sud-estul provinciei.

În Transilvania reglementarea iosefină din 1783 nu a fost decât parțial urmată. Aici statutul țăganilor intra în atribuțiile Dietei principatului. Preocupările în acest sens sunt mai vechi. Deja în 1747 Dieta a hotărât aducerea țăganilor fugiți la stăpânii lor feudali și fixarea lor într-un loc anume. În 1791 Dieta reînnoiește aceste măsuri¹⁵⁹. Din punct de vedere fiscal existau în Transilvania trei categorii de țigani:

1) *Țiganii fiscali spălători de aur*. Ei se îndeletniceau, în baza unei autorizații, cu culesul aurului din nisipul unor râuri. Activitatea lor era supravegheată de oficiile montanistice și ei se aflau sub jurisdicția acestora. Îndeletnicirea lor era sezonieră și acești țigani erau nomazi. În 1781 au fost înregistrate 1 291 familii de spălători de aur. Câștigurile pe care ei le aduceau statului erau relativ însemnate.

2) *Țiganii fiscali taxaliști*, numiți astfel întrucât plăteau erariului o taxă anuală. Ei duceau o viață nomadă. Erau organizați în cete conduse de voievozii lor. În 1781 numărau 1 239 de corturi; existau atunci 26 voievozi. Taxa camerală era de 933 florini 8½ creițari.

3) *Țiganii care țineau de marii proprietari de pământ și de orașe*. Ei erau iobagi sau jeleri pe moșiile nobiliare, unde se îndeletniceau mai ales cu meșteșugurile, sau se aflau în relații de servitute față de orașe, executând anumite munci pentru acestea. La conscripția din 1781 au fost înregistrați 12 686 capi de familie împreună cu soțiile lor, adică 35 539 persoane în această condiție. 8 598 familii aveau domiciliu stabil, iar 4 088 erau nomade; 10 947 erau iobagi, iar 1 739 jeleri.

Situația acestor categorii de țigani din Transilvania, cu toate datele pe care le-am trecut mai sus, se află expusă într-un raport elaborat în anul 1794 și intitulat *Opinio. De domiciliatione et de regulatione Zingarorum*¹⁶⁰. Acesta trece în revistă întreaga legislație transilvăneană privitoare la țigani, începând cu anul 1747, și, în spiritul acesteia și al politicii imperiale, se ocupă de modalitățile cele mai potrivite de sedentarizare și asimilare a țăganilor. Cum structura populației țigănești în Transilvania era diferită de cea din Ungaria, și soluțiile asupra cărora se oprește acest material, chiar dacă esențial sunt aceleași, sunt adecvate realităților din provincia intracarpatică. Presiunile în direcția sedentarizării țăganilor, în primul rând a celor taxaliști, au fost mai mari în Transilvania, ceea ce explică de ce s-au produs și în această epocă, la fel ca în secolele anterioare, dar cum vom întâlni și în secolul al XIX-lea, migrații de grupuri de țigani corturari dinspre Transilvania spre pusta ungară, mai propice modului de viață nomad¹⁶¹.

¹⁵⁸ I. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 61.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 70.

¹⁶⁰ f.l., f.a., 17 f. în folio. Materialul a fost republicat în „Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn“, III, 1893–1894, p. 55–56, 114–116, 168–170, 210–212, 221–223. Vezi și A. Gebora, *op. cit.*, p. 52–60.

¹⁶¹ I. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 70.

Cu măsurile tereziene și iosefine începe procesul de sedentarizare a ȝiganilor în Transilvania, Banat și în vestul României de azi, ca și în Ungaria și Slovacia. Chiar dacă trebuie să acceptăm că și în perioada anterioară au existat cazuri de sedentarizare și asimilare a ȝiganilor, acestea au fost izolate și nu au determinat o schimbare majoră în modul de viață al majorității acestei populații. Abia din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea putem vorbi de un proces de amploare în acest sens, care privește ansamblul populației țigănești. Acum țiganii au căpătat permisiunea să-și ridice locuințe stabile și să stăpânească pământ, drepturi pe care nu le-au avut în perioada anterioară. Pe parcursul câtorva decenii, cea mai mare parte a țiganilor se sedentarizează. Ei se așează în sate, ca agricultori sau ca meșteșugari (mai ales fierari). Statutul lor se schimbă fundamental. Din membri ai unui grup socio-etnic tolerat, ei devin locuitori ai țării, cu un statut social și fiscal identic cu al celorlalți oameni din localitatea unde s-au așezat. Astfel, ei sunt integrați vieții sociale, chiar dacă păstrează, ca indivizi sau ca subgrup, anumite trăsături proprii. Asimilarea lingvistică și etnică nu s-a produs în mod obligatoriu și, atunci când s-a realizat, a fost rezultatul unei evoluții de 2–3 generații. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea țiganii nomazi devin minoritari. Ponderea lor în ansamblul populației țigănești scade de la o generație la alta. Desigur că nu se poate spune că acest proces este o creație a legislației privitoare la țigani din timpul Mariei Terezia și al lui Iosif II. El este, în primul rând, rezultatul evoluției naturale a societății din această parte a Europei, care, odată cu reformele de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, oferea tot mai puține condiții pentru practicarea unui mod de viață nomad. Politica de asimilare a țiganilor promovată de cei doi monarhi se înscrie în această tendință. Ea a avut darul de a potența un proces natural și de a-l dirija în sensul populaționismului habsburgic.

1. ȚIGANII ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

În prima parte a secolului al XIX-lea în principatele române ȣiganii și-au perpetuat statutul și modul de viață pe care le-au avut încă de la începutul prezenței lor pe teritoriul românesc¹. Evoluțiile pe care le-a înregistrat în cursul secolelor societatea românească — evoluții în bună parte în acord cu procesele de ansamblu petrecute în aria central și est-europeană — au privit într-o foarte mică măsură categoria robilor țigani. Dacă statutul țăranimii și servajul au cunoscut în timp modificări importante, robia a rămas până către mijlocul secolului al XIX-lea o instituție practic nealterată.

Până târziu, în societatea românească nimeni nu și-a propus să acționeze pentru modificarea condiției sociale și a statutului juridic ale țiganilor în ansamblu. Robia era văzută ca o parte componentă a sistemului social al țării. Datorită împrejurărilor vremii, mai ales legăturii strânse cu Imperiul otoman, politica domnilor fanarioți (care începând din 1711 în Moldova și 1716 în Ȣara Românească și până în 1821 s-au aflat în fruntea principatelor) a fost departe de reformismul împăraților din Casa de Habsburg. După 1821, când principatele au obținut o autonomie mai mare față de puterea suzerană, societatea românească a făcut progrese semnificative în toate domeniile. S-a petrecut, mai ales din deceniul patru, un proces de modernizare instituțională și de dezvoltare economico-socială, care a eliminat multe din componentele Vechiului Regim și a deschis calea unei evoluții spre un tip de stat și de societate având multe din caracteristicile țărilor central și vest-europene. Ȣiganii au fost afectați însă prea puțin de această evoluție de ansamblu. Legea fundamentală a celor două principate — este vorba de Regulamentele organice (un fel de constituții) adoptate atât în Ȣara Româ-

¹ Situația țiganilor în principatele române în ultima etapă a robiei la: M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 569–584; G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 107–118; N. Djuvara, *Între Orient și Occident. Ȣările române la începutul epocii moderne (1800–1848)*, trad. de Maria Carpov, București, 1995, p. 265–278. Vezi și A. Poissonier, *Notice historique sur les Tsiganes ou esclaves Zingares de Moldavie et de Valachie*, Boucourest, 1854, p. 39–67 (reluată în *Les esclaves tsiganes dans les Principautés Danubiennes*, Paris, 1855, p. 45–64); E. Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*, Paris, 1855, p. 329–346.

nească, cât și în Moldova în anul 1831 — a menținut robia ȝiganilor. Regulamentele organice au însemnat de fapt începutul procesului de înnoire instituțională la noi. În acel moment, însă, robia nu era contestată în nici un fel la nivelul factorilor politici și era văzută ca una din instituțiile sociale ale țării. În perioada regimului regulamentar (anii 1831–1848) robia a avut acest statut recunoscut prin cele două acte fundamentale. Până la legile de dezrobire din deceniile cinci și șase, în principatele române robia a continuat să existe în cele trei forme ale sale: robi ai domniei (ai statului), ai mănăstirilor și ai boierilor.

Informația despre situația ȝiganilor în prima jumătate a secolului al XIX-lea este bogată. Spre deosebire de secolele anterioare, când despre ȝigani vorbesc aproape numai documentele oficiale cu caracter juridic și fiscal, acum sursele sunt mult mai variate, astfel încât avem un tablou destul de amănunțit al situației robilor ȝigani. Cu prudență, unele din datele pe care le avem acum pot fi chiar extrapolate pentru epoca anterioară cu o documentație istorică mai săracă. La această informație internă se adaugă mărturiile străinilor². Diplomații, savanții și artiștii din țările din vestul și centrul Europei care au străbătut principatele la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, nu au putut să nu remarce realitatea pitorească a populației ȝigănești de la noi. Într-o epocă în care exotismul era la modă, în paginile (uneori cărțile) pe care le consacrau principatelor, ei se opresc aproape obligatoriu asupra ȝiganilor. Remarcă trăsăturile specifice rasiale, lingvistice și culturale ale acestei populații. Descriu nomadismul și primitivismul lor, bordeiul, superstițiile, lenea și mizeria în care trăiau ȝiganii, pe ȝiganul lăutar etc. Sunt frapați de amestecul de pitoresc și de barbarie al ȝiganilor, care dau una din notele caracteristice ținuturilor de la Dunăre și Carpați. Se opresc de fiecare dată și asupra robiei, pe care o văd drept un vestigiu al unor vremuri de mult apuse.

Deși până la legile de dezrobire robia a rămas neschimbată ca instituție, au intervenit totuși unele noutăți în ce privește populația de robi.

În primul rând, prin evoluția socio-profesională pe care au cunoscut-o diferitele grupuri de ȝigani — evoluție determinată de decăderea unor ocupații și de apariția altora noi, reprofilarea pe unele meserii care aveau căutare —, prima jumătate a secolului al XIX-lea ne oferă o structură pe grupuri a populației ȝigănești în mod sensibil diferită de cea din secolele precedente. Ea este importantă pentru că, alături de unele transformări suferite în timp, mai ales odată cu sedentarizarea masivă din epoca dezrobirii, a funcționat până la cel de-al doilea război mondial, iar rudimente ale sale mai există și astăzi la populația de ȝigani din România. În limbajul epocii, categoriile de ȝigani erau numite „tagme”³. *Aurarii*, care aparțineau cu toții statului, suferă acum

² Vezi pentru acest subiect G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 96–106.

³ Surse de epocă despre categoriile de ȝigani: D. Fotino, *Istoriă generală a Daciei...*, trad. G. Sion, III, București, 1859, p. 238–239, 341; V. I. Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1831–1848. Répertoire et textes. Avec un supplément pour les années 1769–1830*, Bucarest, 1972, p. 268–273 (text din 1828, aparținând foarte probabil boierului moldovean Iordache Rosetti-Rosoveanu); *Analele parlamentare ale României*, I/1, București, 1890, p. 511–516 (Regulamentul pentru îmbunătățirea soartei ȝiganilor statului, din anul 1831, în Țara Românească); M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 572–578. Vezi și G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 31–35.

o prefacere ocupațională radicală. Datorită epuizării resurselor de nisip aurifer, ei sunt nevoiți să renunțe aproape cu toții la culesul aurului și să se îndeletnicească exclusiv cu lucrul lemnului. Acum se renunță la numele de aurari pentru cel de *rudari*. Termenul este întâlnit și în secolele anterioare, dar acum rămâne singurul pentru această categorie de țigani. În epoca emancipării lor, ei erau deja statorniciți, de cele mai multe ori în așezări proprii, în zonele de pădure de la munte, și locuiau în bordeie sau case. Când, începând din prima jumătate a secolului al XIX-lea, țăranii renunță la bordeie, durându-și case de zidărie, rudarii din anumite zone trec la confecționarea de cărămizi și chirpici, de unde denumirea de *cărămidari* care le este dată. *Lingurarii*, care se ocupau cu confecționarea de obiecte rudimentare din lemn (cuie de lemn, linguri, fuse, vase etc.), își aveau locuințele (case și bordeie) în apropierea pădurilor, de regulă departe de așezările țăranilor. Unii lingurari aparțineau statului, alții particularilor. *Ursarii*, care vara se îndeletniceau în continuare cu jucatul ursului prin orașe și sate, aveau ca ocupație de bază creșterea cătărilor și fabricarea ciururilor și a altor obiecte mărunte din fier. Erau cu toții nomazi și locuiau în corturi. Din tagma ursarilor făceau parte *zavragiii*, puțini la număr, care și-au părăsit meșteșugul de fierari și se angajau ca salahori. Și ei erau nomazi. Ursarii, și mai ales zavragiii, erau renumiți pentru furtișagurile lor. Erau robi ai statului. *Țiganii de laie* sau *lăieșii* erau specializați în fierărie și fabricarea căldărilor de aramă — de unde și numele de *căldărari* care este folosit tot mai mult pentru această categorie de țigani. Majoritatea se aflau în proprietatea boierilor. La începutul secolului al XIX-lea, cei mai mulți dintre ei erau nomazi. Organizați în cete conduse de juzi, vara ei străbăteau țara cu căruțele lor cu coviltir. Campau la marginea sau în vecinătatea satelor și orașelor și își câștigau existența punând la dispoziția localnicilor toată gama de obiecte de metal necesare gospodăriei țărănești. Iarna se retrăgeau în păduri, unde-și făceau bordeie. Între țăganii care colindau prin țară lăieșii erau cei mai numeroși, încât, pentru români, ca și pentru străinii care străbăteau principatele, imaginea standard a țăganului s-a confundat cu cea a lăieșului; erau considerați țăganii cei mai autentici. Unii dintre ei erau, totuși, așezați în sate încă înainte de dezrobire. Acum însă, în epoca dezrobirii, se face, sedentarizarea a aproape tuturor indivizilor din această categorie. Cei mai mulți s-au așezat la marginea satelor și orașelor și locuiau în case și bordeie. Ei erau fierarii așezărilor românești, meșteri buni la toate. Un grup aparte de țigani era cel al *netoșilor*. Erau numiți așa pentru modul lor de viață, care era deosebit de al celorlalți țigani. Netoșii nu aveau nici un meșteșug, trăiau în condiții animalice, nu aveau nici un fel de locuință, nici corturi și nici căruțe, rătăceau prin țară pe jos, în grupuri de 20–30 familii, trăind din hoții și jafuri, hrănindu-se uneori cu mortăciuni. Contemporanii sunt unanimi în a-i prezenta drept sălbatici, cruzi, fără nici o lege etc. Ei nu aveau nici stăpân. Erau veniți la sfârșitul secolului al XVIII-lea din Imperiul habsburgic. Chiar dacă numărul lor era mic, netoșii au constituit o problemă pentru autorități și pentru populație. La categoriile de țigani enumerate se adăugau *țiganii de vatră* sau *vătrașii*, care erau și cei mai mulți. Ei erau țigani boierești sau mănăstirești așezați în sate sau în orașe și legați de o ocupație agricolă (fie plugăria, fie vreun meșteșug legat de agricultură). Muncile domestice de la curțile boierești erau făcute de robi. Vătrașii își pierduseră multe din trăsăturile de

viață țigănești. Intraseră deja într-un proces de sedentarizare. Din rândul vătrașilor proveneau lăutarii, care formau un grup aparte. Lăutăria a fost multă vreme o profesie rezervată țăganilor. Mănăstirile și boierii aveau însă în proprietate și țigani nomazi, din grupa lăieșilor, care umblau prin țară cu meșteșugurile lor sau se angajau ca lucrători sezonieri la alți particulari. Cu condiția să-și achite obligațiile față de stăpân, ei aveau, asemenea locuitorilor liberi, libertatea de a colinda țara în vederea câștigării existenței.

Cum se vede și din această sumară trecere în revistă a categoriilor de țigani, o parte deloc neglijabilă dintre ei era deja sedentarizată încă înainte de epoca dezrobirii lor. La 1837 Mihail Kogălniceanu remarcă faptul că vătrașii aveau locuințe stabile, că și-au uitat cu totul limba, și-au pierdut moravurile și obiceiurile pe care le aveau confrății lor nomazi, astfel încât nu mai puteau fi deosebiți de moldoveni și de munteni⁴. Se pare că a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima parte a secolului al XIX-lea a fost epoca în care sedentarizarea țăganilor a căpătat caracter de masă. Cum până în epoca dezrobirii nu a existat o presiune în acest sens din partea oficialităților — cum am văzut că a fost situația în Imperiul habsburgic —, putem aprecia că în principatele române sedentarizarea țăganilor a fost un proces natural. Nomadismul a rămas însă în continuare important. El era, de regulă, un nomadism sezonier, practicat în anotimpul cald, când vremea permitea colindarea țării cu meșteșugul. În anumite zile din an și apoi iarna țăganii se întorceau la stăpânul lor pentru a-și plăti obligațiile în bani, eventual și în muncă, și pentru a se proceda la o nouă conscriere a lor și la rezolvarea problemelor comunitare de tot felul. În societatea românească a începutului de secol XIX, dată fiind în principal raritatea populației și faptul că pământul agricol prisosea, nomadismul țăganilor nu deranja. În consecință, multă vreme, nimeni nu și-a propus să-i sedentarezze. La noi colonizarea agricolă s-a făcut întotdeauna cu țărani din zonele de munte sau cu oameni veniți din afara țării, și niciodată nu s-a apelat la țăganii nomazi. Abia începând cu deceniul patru al secolului al XIX-lea, în condiții economice noi, când unii latifundiați trec la exploatarea extensivă a moșiilor lor, când s-au introdus noi terenuri în circuitul agricol, boierii, preocupați de a câștiga noi brațe de muncă, au început să-i fixeze în sate pe lăieșii pe care îi aveau în proprietate și să-i lege de plugărie. În aceste împrejurări a apărut la noi ideea sedentarizării țăganilor nomazi.

În epoca regulamentară exploatarea țăganilor a fost în general mai mare decât înainte. Acum, când principatele intrau într-o economie de tip capitalist, unii boieri s-au preocupat de transformarea robilor lor într-un capital profitabil. I-au folosit într-o măsură mai mare decât înainte la muncile agricole propriu-zise și i-au supus unui regim de muncă cu care aceștia nu erau obișnuiți. De asemenea, a devenit un lucru obișnuit ca un boier să angajeze sezonier, la lucrul viilor, la cosit, secerat sau la alte munci, țigani aparținând statului sau altor particulari⁵. Țiganii erau prezenți ca salahori pe șantierele de construcție. Paleta muncilor la care erau folosiți robii s-a diversificat. Unii proprietari îi foloseau în atelierele și manufacturile pe care le-au construit pe

⁴ M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 575.

⁵ Gh. Platon, *Domeniul feudal din Moldova în preajma Revoluției de la 1848*, Iași, 1973, p. 140–141.

moșiile lor⁶. În epocă exista opinia, larg răspândită, că țiganii ar fi foarte potriviți ca lucrători în fabrici. Ea pornea, probabil, de la talentul meșteșugăresc al țiganilor și de la repulsia lor cunoscută pentru munca la câmp. Utilitatea țiganilor era văzută mai mult prin prisma acestui tip de dezvoltare viitoare a țării⁷. În general, în această epocă în care dezvoltarea manufacturii și a industriei la noi era legată în mare măsură de utilizarea forței de muncă servile, țiganii păreau a fi cei mai potriviți pentru aceste activități. Semnificativ este faptul că proiectele și experimentările de tip socialist-utopic, după modelul lui Charles Fourier, care s-au făcut acum în principate, se adresau tocmai robilor țigani. Falansterul de la Scăieni, organizat de Teodor Diamant pe moșia boierului Emanoil Bălăceanu și care a funcționat o perioadă în anii 1835–1836, reunea în tovărășie tocmai pe țiganii dezrobiți de acest boier⁸. În memoriul pe care același T. Diamant l-a înaintat în mai 1841 Consiliului Administrativ al Moldovei, se propunea organizarea țiganilor de pe moșiile statului, care trebuiau eliberați, în colonii de muncă agricole-industriale, după model fourierist. Ca un prim pas, el propunea întemeierea pe o moșie luată în arendă pe 10 ani a unei colonii agricole-industriale model cu 200–300 de familii de țigani ai statului⁹.

Unii particulari și unele mănăstiri își arendau țiganii pe care îi aveau în stăpânire, pentru un număr de ani și pentru sume mari de bani. Chiar și statul a recurs la această soluție aducătoare de mari câștiguri, așa cum vedem că s-a făcut în Moldova la începutul secolului¹⁰. Acum țiganii devin o marfă în sensul deplin al cuvântului, fiind depășită relația patriarhală de mai înainte, care făcea ca vânzările de robi să se facă mai ales în cazuri de nevoie și printr-o relație directă cu cumpărătorul, existând totodată o oarecare grijă pentru păstrarea sălașului întreg. În deceniile din ajunul dezrobirii, în principate se practică un comerț cu robi deschis și pe scară largă. În orașe se organizează adevărate licitații de sute de robi, la care nici una din limitele impuse de cutumă sau chiar de lege nu mai sunt respectate. S-au produs scene cutremurătoare, care au scandalizat opinia publică și care cu siguranță că au avut un rol în formarea unei atitudini abolitioniste în societatea românească. Elias Regnault descrie în cartea sa din 1855 o astfel de scenă de vânzare de robi, desfășurată la București, scenă care a provocat o vie emoție în tot orașul¹¹. Opinia publică românească și străină a reacționat la aceste spectacole barbare. Chiar și unii factori politici străini au acționat în acest sens pe lângă autoritățile române.

Regimul exploatarei robilor nu trebuie însă exagerat. O mare parte a țiganilor continuau să trăiască la curțile boierești, practicându-și îndeletnicirile și modul de viață pe care le-au avut și în secolul anterior. Marii boieri țineau o mulțime de țigani: servitori, bucătari, brutari, fierari, vizitii, rânđași, croitori, ciubotari, cameriste, spălătorese, cusătorese ș.a.m.d. Unii boieri aveau chiar tarafuri de lăutari. Contemporanii sunt

⁶ *Ibidem*, p. 120.

⁷ Vezi M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 584.

⁸ Vezi I. Cojocaru, Z. Omea, *Falansterul de la Scăieni*, București, 1966.

⁹ T. Diamant, *Scrieri economice*, ed. Gr. Mladenatz, București, 1958, p. 107–121; vezi și I. Cojocaru, Z. Omea, *op. cit.*, p. 55.

¹⁰ Vezi T. G. Bulat, *Țiganii domnești*.

¹¹ E. Regnault, *op. cit.*, p. 341–342.

unanimi în a aprecia că acești robi de curte nu prea făceau mare lucru, dar în mentalitatea epocii numărul de robi era un indiciu al poziției sociale. Veniturile pe care robul (de curte sau cel care umbla cu meșteșugul prin țară) le aducea stăpânului erau de obicei mici. Țăranul clăcaș asigura stăpânului moșiei venituri mult mai importante. Robii nu erau întotdeauna rentabili din punct de vedere economic, și în epocă acesta a fost unul din argumentele folosite de adepții aboliționismului în încercarea lor de a-i convinge pe marii proprietari să renunțe la robi. În același timp, ȧiganii mănăstirilor și cei ai particularilor erau scutiți de orice obligații față de stat; singurele lor obligații erau cele față de stăpân. În ce-i privește pe ȧiganii statului, prin Regulamentul organic ei au fost incluși în rândul birmicilor și au fost impuși la plata capitației. Nivelul acesteia era mai mare decât sumele pe care le plăteau anterior, încât putem vorbi de o înrăutățire a situației ȧiganilor din această categorie. Dar, în același timp, obligațiile lor feudale nu existau.

Prima jumătate a secolului al XIX-lea a însemnat, deci, apariția unor elemente de noutate în ce privește robia. Vom vedea că statul intervine într-o manieră nemai-întâlnită până acum în reglementarea robiei și chiar în raporturile ȧigani-stăpâni, fără însă ca fundamentele instituției să fie afectate. În contrast cu dinamica pe care o cunoaște societatea românească în această epocă, robia rămâne aceeași instituție din Vechiul Regim. Robia se izolează în corpul societății românești și prin aceasta devine una din problemele majore ale timpului. Factorii politici ai principatelor vor soluționa această problemă prin adoptarea unui șir întreg de măsuri care au însemnat scoaterea diferitelor categorii de robi din vechea lor condiție socio-juridică și transformarea lor, din punct de vedere juridic, în oameni liberi.

Cu toată informația relativ bogată despre ȧigani, evaluarea numărului lor nu este deloc ușor de făcut. În această epocă în principatele române nu există recensăminte ale populației și nici conscripții riguroase de felul celor din Transilvania, ceea ce face ca numărul populației în ansamblu și mai cu seamă cel al ȧiganilor să fie dificil de stabilit. Cunoaștem cu exactitate doar numărul ȧiganilor aflați în proprietatea statului. Catagrafiile care se făceau la interval de șapte ani și celelalte evidențe fiscale îi cuprindeau pe aceștia, și doar în mod excepțional pe ȧiganii particulari, care erau scutiți de impozite. Pentru aceștia din urmă datele pe care le avem sunt mai mult aproximații făcute de un autor sau altul. Pe măsură ce ȧiganii particulari ajung, prin cumpărare, în proprietatea statului sau intră, în urma legilor de emancipare, în categoria clăcașilor sau patentarilor (meșteșugarilor), ei figurează în actele fiscale¹². Dar chiar și datele oficiale trebuie preluate cu atenție. Aceasta pentru că, în ce-i privește pe ȧigani, ele operează cu două serii de date: uneori este avută în vedere familia, oferindu-ni-se numărul familiilor de ȧigani, iar alteori sunt înregistrați contribuabilii (persoanele plătitoare de impozit). Spre deosebire de birmicii români, unde numărul contribuabililor coincidea cu cel

¹² De exemplu, în Ȧara Românească, în statistica din 1848 cu contribuabilii care au plătit impozitul către stat sunt înregistrați, pe categorii și cu un număr care diferă de la un trimestru la altul: 5 760–5 820 familii de dajnici ai statului ce au fost sub administrația Vorniceii temniței (adică foști robi ai statului), 10 243–10 377 familii de dezrobiți mănăstirești care plăteau capitația, și 630–651 familii de dezrobiți mănăstirești care plăteau patenta (*Analele parlamentare ale României*, XVI/1, p. 206–209, 2026–2041).

al familiilor, în cazul țiganilor existau mai mulți contribuabili decât familii, întrucât holtei și bărbații singuri erau înregistrați ca unități fiscale aparte. Necunoașterea acestei practici a autorităților poate crea confuzii atunci când ne ocupăm de demografia acestei populații¹³.

Pentru că nu există nici o cercetare în legătură cu numărul țiganilor din principate în epoca dezrobirii, amintim aici sursele de epocă cele mai calificate. În 1819 Dionisie Fotino indică pentru Țara Românească un număr de 23 300 familii de țigani¹⁴, ceea ce înseamnă aproape 120 000 suflete. În lucrarea sa despre țigani din 1837, M. Kogălniceanu aprecia populația de țigani din ambele principate la 200 000 suflete¹⁵. Un bun cunoscător al realităților românești, Félix Colson¹⁶, stabilea, pe baza datelor catagrafiei din 1838 și a estimărilor în privința țiganilor particulari, că în Moldova trăiau 3 851 familii de țigani ai statului și cca 120 000 țigani particulari, iar în Țara Românească 5 582 familii de țigani ai statului (deci 29 910 suflete) și 18 000 familii de țigani particulari (90 000 suflete). Aceasta înseamnă aproximativ 139 255 țigani în Moldova și 119 910 în Țara Românească. Populația totală a Moldovei era, după Colson, de 1 419 105 suflete, iar a Țării Românești de 2 402 027 suflete. Ar rezulta, deci, o pondere a țiganilor în ansamblul populației de 9,81% în Moldova și 5% în Țara Românească. Paul Bataillard aprecia în 1849 numărul țiganilor din principate la cca 250 000¹⁷. În 1857 J.-A. Vaillant dădea pentru principate o populație de 137 000 țigani în Moldova și 125 000 în Țara Românească¹⁸, iar A. Ubicini aprecia numărul lor la cca 250 000: 150 000 în Țara Românească și 100 000 în Moldova¹⁹. J. F. Neigebaur dă date doar pentru Țara Românească. Pe baza catagrafiei din 1844, el vorbește de 5 782 familii de țigani ai statului (adică 28 910 suflete), iar numărul țiganilor aparținând boierilor și mănăstirilor îl estimează la 150 000 (30 000 familii)²⁰.

Aceste cifre trebuie privite cu circumspecție, întrucât în cazul țiganilor particulari ele nu au la bază datele evidențelor fiscale, ci operează cu estimări. Abia odată cu emanciparea acestei categorii de țigani (care a fost și cea mai numeroasă) statisticile oficiale redau numărul țiganilor din țară.

În Țara Românească statistica întocmită de Ministerul de Finanțe în anul 1857 îi înregistrează pe toți țiganii emancipați, pe categorii de proveniență. Exista un număr de 33 267 familii de emancipați, din care: 6 241 ale statului, 12 081 ale mănăstirilor și

¹³ Astfel, statistica Țării Românești din anul 1837 înregistrează 8 288 țigani ai statului, 23 589 țigani mănăstirești și 33 746 țigani boierești (*ibidem*, IX/1, p. 1164–1165). În catagrafia țiganilor statului făcută în același an de Vornicia temnițelor figurează 5 672 familii (*ibidem*, IX/1, p. 1143–1144). Este vorba, evident, de aceeași populație, dar înregistrată în parametri diferiți.

¹⁴ D. Fotino, *op. cit.*, p. 186.

¹⁵ M. Kogălniceanu, *loc. cit.*

¹⁶ F. Colson, *De l'état présent et de l'avenir des principautés de Moldavie et de la Valachie*, Paris, 1839, p. 12–15.

¹⁷ P. Bataillard, *Nouvelles recherches sur l'apparition et la dispersion des Bohémiens en Europe*, Paris, 1849, p. 21.

¹⁸ J.-A. Vaillant, *Les Rômes. Histoire vraie des vrais Bohémiens*, Paris, 1857, p. 481.

¹⁹ A. Ubicini, *Provinces d'origine roumaine. Valachie, Moldavie, Bukovine, Transylvanie, Bessarabie*, Paris, 1856, p. 10–11.

²⁰ J. F. Neigebaur, *Beschreibung der Moldau und Walachei*, Breslau, 1854, p. 128–129.

14 945 ale particularilor²¹. Raportată această cifră la cele 466 152 familii (adică 2 330 760 suflete) câte existau, conform aceleiași statistici, în țară, înseamnă că robii emancipați reprezentau 7,13% din populația țării. În statistica fiscală a Țării Românești de la începutul anului 1859²², întocmită pe categorii fiscale, figurează 30 181 familii de dajnici dezrobiți, 1 851 holtei dezrobiți și 1 829 patentari dezrobiți; deci un total de 32 010 familii de dezrobiți. Numărul total al familiilor care trăiau atunci în Țara Românească, contribuabile sau privilegiate (fără sudii), era de 426 120. Dezrobiții reprezentau deci 7,51% din populația țării. Dacă înmulțim cifrele familiilor de dezrobiți din cele două statistici cu 5, cât se considera în epocă a fi indicele mediu al familiei, am obține un număr total de 166 335 și respectiv 160 050 țigani emancipați. Cifrele în mod normal ar trebui să fie ceva mai mici, întrucât în cazul dezrobiților se moștenește practica mai veche, când erau înregistrați ca unitate fiscală aparte și holteii. Ponderea dezrobiților în ansamblul populației țării a fost cu ceva mai mică decât cea pe care am calculat-o mai sus, dar oricum apropiată de 7%.

În Moldova, începând cu 1856, când au fost eliberați robii particulari, țiganii nu mai figurează în statistici, nici în cele fiscale și nici în cele etnice, ei fiind asimilați locuitorilor români. Nici pentru perioada anterioară nu au fost publicate până acum date statistice pentru toate categoriile de țigani, astfel încât nu cunoaștem numărul lor. Ținând cont și de estimările din epocă — despre care am văzut că în cazul Țării Românești au fost confirmate de statisticile oficiale —, putem bănuî că din populația de 1 463 927 suflete recensate în 1859 în Moldova²³, aproximativ 100 000 erau țiganii emancipați. Ponderea țăganilor în ansamblul populației Moldovei o estimăm tot la cca 7%.

Din toate aceste informații putem aprecia că în epoca dezrobirii, deci aproximativ în intervalul 1830–1860, numărul total al țăganilor în Țara Românească și Moldova se situa între 200 000 și 250 000 suflete. Prima cifră este pentru începutul intervalului, iar cea de-a doua pentru deceniul șase. Aproximativ 7% din populația totală a țării era formată din țigani.

Principatele române erau țara cu cei mai mulți țigani. După M. Kogălniceanu, 200 000 din cei 600 000 de țigani câți existau în Europa, trăiau în Moldova și Țara Românească²⁴. În general, în toate estimările asupra numărului de țigani din Europa, făcute la mijlocul și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se aprecia că aproape o treime dintre ei trăiau în România²⁵.

2. CURENTUL ABOLIȚIONIST

Odată cu schimbarea de regim politic produsă în anul 1821, când, prin renunțarea din partea Imperiului otoman la domniile fanarioți, Moldova și Țara Românească au

²¹ I. C. Filitti, *Populația Munteniei la 1857*, în „Analele economice și statistice”, XIV, 1931, nr. 9–12, p. 123.

²² „Annale statistice și economice”, I, 1860, fasc. I, p. 27.

²³ *Lucrările statistice făcute în anii 1859–1860*, Iași, 1861–1862, p. 29 și urm.

²⁴ M. Kogălniceanu, *loc. cit.*

²⁵ J.-A. Vaillant, *op. cit.*, p. 481–482 (262 000 din 837 000 țigani în Europa); G. Cora, *Die Zigeuner*, Turin, 1895, p. 97 (250 000 din 779 000 țigani în Europa).

revenit la domniile pământene, dobândind în același timp o autonomie mai mare față de puterea suzerană, principatele române au intrat într-o nouă epocă a istoriei lor. La ordinea zilei s-a aflat chestiunea introducerii unor reforme care să asigure modernizarea statului și a societății românești și înscrierea lor în lumea europeană.

A existat în acei ani, mai cu seamă în deceniul care a precedat revoluția de la 1848, un mare număr de programe și proiecte de reformă, creații ale diferitelor grupări și mișcări politice sau ale unor personalități. Preocupările de bază erau problema autonomiei și independenței principatelor, asigurarea unei modalități de înfăptuire a unirii lor într-un singur stat românesc, accesul la putere al unor categorii sociale mai largi, instaurarea unui regim politic liberal, libertatea economică, măsuri în favoarea țăranilor, transformarea proprietății funciare într-o proprietate de tip capitalist, formarea unei culturi naționale moderne²⁶. Situația țiganilor a interesat prea puțin această mișcare reformatoare. În cele mai multe programe de reformă ea nici nu apare, dovadă a faptului că, în general, desființarea robiei nu era considerată între prioritățile modernizării sociale. Caracterul moderat al mișcării reformatoare și faptul că promotorii ei au fost în general reprezentanți ai boierimii mici și mijlocii — sub raport politic nemulțumită de excluderea ei de la guvernare, dar interesată în păstrarea privilegiilor sociale, inclusiv a dreptului de a avea în stăpânire robi —, explică de ce condiția juridică și socială a unei părți relativ însemnate din populația țării a interesat atât de puțin. Proiectul de constituție al „cărvunurilor” din Moldova, din anul 1822, act reprezentativ pentru gândirea micii boierimi, se ocupă și de țigani, dar se limitează la a propune statornicirea lor²⁷. Ulterior, însă, în cadrul mișcării reformatoare și-a făcut apariția ideea emancipării țiganilor. Programul Conjurației confederative, organizată de comisul Leonte Radu în Moldova în anul 1839, prevedea dezrobirea țiganilor statului și ai mănăstirilor; ei trebuiau să fie priviți ca „români noi” și să fie așezați în rândul locuitorilor țării, cu aceleași drepturi ca și aceștia. În ce-i privește pe țiganii boierești, urma să se ia o măsură specială pentru ameliorarea stării lor²⁸. În Țara Românească, între reformele sociale și economice avute în vedere într-un memoriu redactat în 1841 de Dimitrie (Mitică) Filipescu, unul dintre ideologii mișcării de reformă, se numără și eliminarea „leprei sociale” care era robia. Această problemă trebuia rezolvată prin recunoașterea dreptului țiganilor de a se răscumpăra²⁹. În programele revoluției de la 1848 dezrobirea țiganilor figurează ca una din principalele revendicări sociale³⁰.

Ideea emancipării țiganilor și-a făcut loc destul de greu. Societatea românească era marcată profund de trecut. Puterea politică aparținea marii boierimi conservatoare,

²⁶ Pentru acest subiect vezi îndeosebi V. Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1976.

²⁷ I. C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*, în *Opere alese*, ed. Georgeta Penelea, București, 1985, p. 126.

²⁸ Hurmuzaki, Supl., I/6, p. 92.

²⁹ E. Vîrtosu, *Réformes sociales et économiques proposées par Mitică Filipescu en 1841 — Un mémoire inédit*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, VIII, 1970, nr. 1, p. 120, 114–115.

³⁰ Vezi subcap. urm.

proprietară de țigani. În ce privește Biserica, cel puțin la nivelul clerului înalt, atitudinea ei față de robie nu s-a schimbat. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea unii prelați luminați au purtat o grijă sporită pentru botezarea și păstoria diferitelor grupuri de țigani nomazi care până atunci rămăseseră în afara Bisericii. Dar robia ca instituție nu a fost contestată niciodată de către Biserică. Este adevărat că una din primele voci care s-a ridicat împotriva robiei a venit din rândurile oamenilor ei. Eufrosin Poteca, unul dintre intelectualii cu vederi democratice ai acelei perioade, încă în 1827, într-o cuvântare rostită în ziua de Paști în fața domnitorului Grigore Ghica, cu argumente luate din Biblie și din istoria Bisericii, cerea eliberarea robilor³¹. Într-o lucrare din 1842, el socotea că „robia e lucru vătămător și barbar”³². Condiția de mare proprietar de robi pe care a avut-o Biserica a făcut ca ea să încerce de fiecare dată să limiteze pierderile care i-au fost impuse prin legile de emancipare a țăganilor. Mănăstirile și-au asigurat în continuare forța de muncă pentru moșiile lor dintre foștii robi, uneori chiar în condiții deosebit de favorabile pentru ele. Atunci când statul a intervenit, limitând avantajele pe care ele le dobândeau pe seama dezrobiților, mănăstirile au protestat³³.

În deceniul patru a intrat în viața publică o generație de intelectuali care și-au făcut studiile în Apus, mai ales din Franța. Cei mai mulți proveneau din rândurile boierimii. Ei erau cucerii de idealurile liberale ale Apusului, pe care încercau să le cultive și în țară. Au jucat un rol important în modernizarea instituțională, culturală etc. a principatelor și în evoluțiile politice care au condus la realizarea statului național român, prin unirea în 1859 a Moldovei cu Țara Românească, precum și în crearea spiritului public care a făcut posibile transformările înnoitoare din societatea românească. Lor li s-au adăugat refugiații revoluționari francezi și de altă origine stabiliți în principate, prin intermediul cărora ideile revoluției franceze au căpătat tot mai mare audiență în societatea românească. Intelectualii străini de la noi au fost creatori de opinie publică, inclusiv în ceea ce privește atitudinea față de robie. Elvețianul Emile Kohly de Guggsberg, care a stat multă vreme în Moldova și care cunoștea bine realitățile principatelor, într-un memoriu tipărit la Iași, în 1841, cu titlul *Le Philodace. Aperçu sur l'éducation chez les Roumains, suivi de quelques remarques relatives à la prospérité des principautés*, arăta necesitatea desființării robiei. După el, „robia prezintă cea mai mare rușine pentru țară, pata cea mai neagră în fața străinilor”. Reformele în principate trebuie să înceapă cu desființarea robiei. El adresează o întrebare: „Veți îndrăzni vreodată să vă numărați printre neamurile civilizate, atât timp cât se va putea citi într-unul din jurnalele voastre: de vândut o țigancă tânără?”³⁴ Memoriul a

³¹ E. Poteca, *Predici și cuvântări*. Studiu introductiv și note de arhim. V. Micle, Mănăstirea Bistrița / Eparhia Râmnicului, 1993, p. 23–24, 50–56.

³² C. Dem. Teodorescu, *Viața și operele lui Eufrosin Poteca (cu câteva din scrierile i inedite)*, București, 1883, p. 68–69.

³³ De exemplu, în 1852 egumenii mănăstirilor închinat din Moldova au protestat împotriva legii care interzicea ca să le fie puși la dispoziție slujbași volnici din rândul dezrobiților clerului (slujbașii volnici erau o categorie fiscală; o parte din impozitul pe care ei îl plătea statului era cedată proprietarului de moșie); *Analele parlamentare ale României*, XVII/2, p. 173–174.

³⁴ Cf. G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 102.

făcut atunci o puternică impresie. Francezul Félix Colson a venit în 1839 cu propunerea ca toți țiganii să fie eliberați prin lege, prin acordarea unei despăgubiri proprietarului în valoare de 10–12 galbeni³⁵. Această modalitate va fi aplicată 16 ani mai târziu.

În această epocă românii sunt sensibili la problema sclaviei în colonii și în alte țări. Informațiile despre măsurile de abolire a sclaviei în coloniile engleze și franceze, despre situația sclavilor în sudul Statelor Unite și despre aboliționismul american sunt preluate de presa românească cu promptitudine. Este un subiect care interesează pe intelectualii care scriu aceste gazete. Indiscutabil că acest gen de informație a avut un rol în crearea unei opinii antisclavagiste la cititorii români. Acesta este, poate, cel dintâi indiciu al înfripării unei opinii aboliționiste la noi. Un studiu viitor pe aceste materiale de presă ar fi de natură să lămurească în ce măsură aboliționismul românesc a fost influențat de mișcarea similară, dar mult mai amplă, din Apus. Semnificativ în acest sens este faptul că primul roman american care a fost tradus în limba română este capodopera lui Harriet Beecher-Stowe. În 1853 ea a fost publicată în românește la Iași, în traducerea lui Theodor Codrescu, cu titlul *Coliba lui Moșu Toma sau Viața negrilor în sudul Statelor Unite din America*. Cartea s-a bucurat de o foarte largă răspândire, între prenumerați aflându-se boieri, militari, preoți, doamne și chiar țigani dezrobiți³⁶. În prefața cărții, M. Kogălniceanu a publicat un studiu (neîncheiat) despre sclavie de-a lungul istoriei, și el un indiciu al preocupărilor acelei vremi. În aceste împrejurări, când Occidentul se debarasa de sclavia negrilor, țările române rămăneau între puținele locuri ale lumii care se voia civilizată unde sclavia continua să existe. Or, procesul de modernizare socială și instituțională a principatelor se voia a fi făcut după modelul țărilor occidentale, în primul rând al Franței. A existat la *intelligentsia* română din epoca pașoptistă un sentiment de rușine pentru o realitate socială anacronică și barbară care se perpetua în țara lor, sentiment vizibil în scrierile timpului. Abolirea sclaviei în țările apusene a avut, indiscutabil, un rol în crearea la noi a unui curent de opinie aboliționist și în adoptarea legilor de dezrobire. În preambulul acestor legi se amintește de fiecare dată că robia a fost abolită deja în țările civilizate și astfel ea a rămas în principate un vestigiu al trecutului și al unei societăți barbare. Putem vorbi în acest sens chiar de o „presiune” externă pentru adoptarea legilor de dezrobire. Intelectualii români se considerau datori să facă un pas spre Europa.

La început, în anii '30, ideea emancipării țăganilor era îmbrățișată de un număr mic de persoane. M. Kogălniceanu pomeneste acest lucru în cartea sa despre țigani (apărută în 1837), despre care speră că „va sluji pentru moment acele voci care s-au ridicat pentru țigani, deși din nenorocire acest interes nu va fi decât trecător, căci așa sunt europenii”³⁷. Semnificativ este faptul că atunci când, în 1834, Ion Câmpineanu și-a slobozit din robie țiganii pe care-i moștenise de la părinți, gestul său a fost puțin înțeles de contemporani și mulți ani nu a fost urmat de unul similar. Însă cu timpul ideea emancipării țăganilor a căpătat audiență tot mai mare. Toate numele importante

³⁵ F. Colson, *op. cit.*, p. 149–150.

³⁶ Lista prenumeraților în vol. II, p. 389–396.

³⁷ M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 560.

ale intelectualității liberale s-au implicat în efortul de a impune domnitorului și clasei politice a boierimii conservatoare abolirea robiei.

Efortul cel mare al intelectualilor implicați în mișcarea aboliționistă a fost îndreptat spre a-i determina pe particulari să-și elibereze robii. Propaganda desfășurată de ei în scris și prin viu grai, mai ales după legile din 1843, 1844 și 1847, în urma cărora mai rămânea o singură categorie de robi, cei boierești, a fost deosebit de intensă. Cezar Bolliac a publicat în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, în 1844, un apel adresat intelectualilor de a milita pentru cauza dezrobirii ȝiganilor: „Formați societăți, declamați, scrieți, lăudați, satirizați, puneți în lucru toate resorturile intelectuale și morale și robia cade, căci e căzută pe jumătate și d-voastră veți fi binecuvântați de generațiile viitoare ca niște adevărați apostoli ai misiei cerești, a frăției și libertății [...]. Veniți, domnilor, veniți toți câți ați pus odată mâna pe condei, porniți de un sentiment nobil, profesori, jurnaliști și poeți și să ne luptăm pentru slobozenia lor: religia, interesul statului și duhul înaintării noroadelor ne vor fi în ajutor. ȝiganul întinde mâna și reclamă în numele d-voastră drepturile morale ce vreți în societate și vă adjură în numele datoriei ce vă impun aceste drepturi.”³⁸ Activă în lupta pentru emanciparea ȝiganilor a fost revista „Propășirea”, care apărea la Iași. Când a fost dată legea pentru dezrobirea ȝiganilor mănăstirești și când se aștepta legea care să-i emancipeze pe ȝiganii statului, a fost scos un supliment extraordinar la numărul 5 din 6 februarie 1844 al „Propășirii”, tipărit pe hârtie verde (simbol al speranței), unde este preamărită „marea reformă”. M. Kogălniceanu a publicat aici un articol intitulat *Desrobirea ȝiganilor*, în care lăuda fapta domnitorului Moldovei, arătând că acest act „ne înalță țeara deopotrivă cu staturile cele mai civilisate în privirea principiului moralului și a dreptății”, și că „toți românii, toți iubitorii de omenire, toți partizanii ideilor nouă și-au unit glasul spre a aplauda un act care dă slobozenia unui popor întreg”. Autorul a exprimat atunci un sentiment de mândrie patriotică pentru faptul că „acum patria noastră, desrobindu-și ȝiganii, sfintește principiul că toți oamenii se nasc și sânt slobozi, în vreme când coloniile Franței și multe staturi republicane a Unirii Americane de Nord gem de milioane de negri impilați, în vreme când robia încă, în adunările legislative a acestor țări, numără atâția partizani!”³⁹ Suplimentul cuprinde patru poezii închinete zilei de 31 ianuarie 1844, când a fost dată legea.

De la câteva voci izolate în deceniul patru, opiniile aboliționiste ajung să fie îmbrățișate, în deceniul cinci, de o întreagă generație de români școliți, pentru ca după revoluția de la 1848, cu excepția unor reprezentanți ai boierimii conservatoare, ele să fie generalizate în opinia publică românească. În deceniul șase putem vorbi chiar de existența în principate a unei mișcări aboliționiste. Acum există o dezbatere publică pe tema robiei. Gazetele timpului găzduiesc opinii uneori foarte diferite în legătură cu situația robilor particulari și modalitățile de emancipare a lor. Discursul aboliționist evoluează în timp. Dacă la început argumentele invocate de aboliționiști se refereau mai mult la mizeria materială și umană a robiei, care este o rușine pentru țară, în

³⁸ „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, nr. 40, 2 octombrie 1844, p. 315–316.

³⁹ „Foaia științifică și literară” („Propășirea”), I, nr. 5, 6 februarie 1844, Suplement extraordinar, p. 1–2; Comelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, I, București, 1982, p. 235–236.

deceniul șase acest discurs devine unul modern, cu note umaniste în care răzbate filosofia liberalismului și a dreptului natural. Aboliționistii recurg inclusiv la argumente de ordin economic pentru a convinge de necesitatea renunțării la robi. În memoriul său din 1841, în sprijinul cererii desființării robiei, D. Filipescu invocă opera lui Henri Storch, care în scrierile sale economice, ce se bucurau de mare audiență în epocă, a luat atitudine împotriva sclaviei. Într-un articol publicat în 1855, referindu-se la proiectul legii de dezrobire a ȝiganilor din Moldova, Alecu Russo arată că robia este nerentabilă din punct de vedere economic. Robii constituiau un capital care nu aducea câștig. Ei produceau puțin și de multe ori nu-și acopereau hrana și îngrijirea. Modul în care legea concepea eliberarea lor, prin acordarea de despăgubire, făcea ca dezrobirea să fie o afacere pentru proprietari. Răscumpărarea era mai mare decât prețul obișnuit la care se tranzacționau ȝiganii. Autorul propunea ca despăgubirea să se transforme într-o rentă de 6, 7 sau 8%⁴⁰. Această transformare exprimă, de fapt, saltul în direcția modernizării pe care l-a făcut societatea românească în epoca respectivă.

Acum, în condițiile militantismului aboliționist și în plină epocă romantică, în literatura română și-a făcut apariția tema bunului ȝigan. Scrierile cu acest conținut exprimă compasiune pentru soarta nefericită a acestor fii ai patriei. Cezar Bolliac a publicat în 1843 poeziile *Fata de boier și fata de ȝigan* și *ȝiganul vândut*, iar în 1848, cu ocazia eliberării ȝiganilor de către guvernul revoluționar de la București, a scris poezia *O ȝigancă cu pruncul său la statua Libertății*. Ion Heliade Rădulescu a publicat în 1844 *Jupân Ion*, povestea patetică a unui ȝigan rob care muncește ca salahor pentru a-și întreține familia și pe micii săi stăpâni, doi copii de boieri rămași orfani de ambii părinți. Textul este o pledoarie pentru demnitatea de om a robului și împotriva robiei: „Domnilor poeți cu ideile veacului, jupân Ion vă poate inspira mai mult decât un rege; fapta lui trebuie să sloboază pe toți frații lui din robie, trebuie s-o vedeți ca o auroră a zilei cei mari și creștine în care pământul românesc nu va mai cunoaște numele de rob, dacă e Dumnezeu în cer.”⁴¹ Tot în 1844 a apărut *Istoria unui galbân*, scrisă de Vasile Alecsandri, în care este evocată viața robilor ȝigani și care constituie o satiră la adresa robiei. Aceste creații literare, aparținând unor mari personalități ale epocii, au avut impact puternic în opinia publică. De mare trecere s-a bucurat și piesa de teatru *ȝiganii*, al cărei autor este Gheorghe Asaki, jucată pe scena Teatrului Național din Iași la 24 ianuarie 1856, după adoptarea ultimei legi de dezrobire.

Cu timpul ideea necesității eliberării ȝiganilor a fost îmbrățișată de cvasitotalitatea societății românești. În ajunul adoptării legilor finale de dezrobire, chiar și marii proprietari de robi se declarau adepți ai emancipării ȝiganilor. Mai ales după ce statul a procedat la eliberarea propriilor robi, precum și a celor mănăstirești, era tot mai clar că emanciparea tuturor ȝiganilor este doar o chestiune de timp. Ceea ce îi deosebea pe marii boieri de intelectualitatea cu convingeri liberale era modalitatea practică în care să se facă dezrobirea. Spre deosebire de tinerii liberali, care vroiau ca emanciparea ȝiganilor să se facă imediat, boierimea era de părere că aceasta trebuie să se înfăp-

⁴⁰ „Steaua Dunării”, I, 1855, nr. 28, 3 decembrie 1855, p. 109–110; nr. 30, 8 decembrie 1855, p. 118–119; și în A. Russo, *Scrieri*, publicate de P. V. Haneș, București, 1908, p. 155–160.

⁴¹ „Curierul Românesc”, XVI, nr. 13, 14 februarie 1844, p. 51–52.

tuiască în timp și că este necesar să se arate grijă pentru viitorul acestei populații. Aristocrația funciară era adepta unor reforme moderate, care să nu zdruncine edificiul social. Opinia ei era că emanciparea țăganilor trebuia să fie precedată de o pregătire a acestora pentru viața în libertate, pentru a fi în stare să-și câștige existența și pentru a se putea încadra în comunitățile rurale. De aceea mulți boieri și-au dat țăgani să învețe o meserie care să le poată asigura existența spre a fi utili populației rurale⁴². Unii proprietari au făcut gestul, larg popularizat de presa vremii, de a-și slobozi robii pe care-i aveau, fără nici un fel de condiții, încă înainte de legile din 1855–1856. Iar după adoptarea acestor legi, vom vedea că numeroși boieri au renunțat la despăgubirea care a fost stabilită prin lege. Militanții aboliționiști ceruseră acest lucru, ei considerând amorală încasarea despăgubirii.

Curentul aboliționist din principate nu s-a limitat la latura morală a problemei robiei și la înfăptuirea emancipării juridice a țăganilor. În luările de poziție ale aboliționiștilor a existat preocupare pentru viitorul acestei mase mari de noi cetățeni ai țării, adică pentru viitorul social și economic al emancipaților. Într-un articol apărut în „Zimbrul” se cere „ca statul să se pronunțe cât se va putea mai curând asupra organizării acestui mare corp [țigani eliberați — n.V.A.] care din poziția sa cea apăsată și desperată să aruncă de o dată în lumea liberă; organizare, prin care plecările lor către demoralizare sau alte defecte să fie întoarse la iubirea de muncă prin o privighiere strictă și chiar prin chipuri șilnice, până când desrobitul va învăța a înțelege că prin muncă i se sporește priceperea și îmbunătățirea materială”⁴³. Vom vedea că, atunci când s-a trecut la emanciparea țăganilor, latura socială și economică a acestei reforme a fost, dacă nu neglijată cu totul, lăsată pe seama proprietarilor de moșii și a autorităților locale. Datorită intereselor de tot felul și, nu în ultimul rând, datorită împrejurării că în general reformele înfăptuite atunci în societatea românească au avut un caracter limitat, integrarea socială a țăganilor gândită de militanții aboliționiști — adică asimilarea lor socială și etnică cu țăranii români — în fapt nu s-a realizat decât în cazul unei părți a țăganilor. Mulți dintre ei au rămas practic în afara noii organizări sociale ale cărei baze au fost puse în anii '30–'60.

Dezrobirea țăganilor a fost o componentă a modernizării sociale a principatelor. Cronologic, ea a fost prima mare reformă socială. Desființarea clăcășiei și transformarea clăcășului în mic proprietar s-au legiferat abia în 1864, deci la o distanță de aproape un deceniu de la ultimele legi de dezrobire. Opinia epocii era că emanciparea țăganilor poate și trebuie să fie făcută înaintea rezolvării problemei — de importanță și complexitate mult mai mari — a proprietății rurale. Unele voci radicale vedeau în dezrobirea țăganilor preambulul desființării clăcășiei. Într-un articol publicat în „România literară” din 3 decembrie 1855, după ce se arată că „șerbul arămiu” și „plebeianul român” „s-au îmbrățoșat și au purtat împreună greutățile pământului acestuia”, este salutată legea de dezrobire ca începutul unei ere de libertate: „Astăzi cade și se

⁴² G. Sion, *Suvenire contimporane*, ed. R. Albala, București, 1956, p. 69; O. G. Lecca, *Istoria țăganilor...*, Caransebeș, 1898, p. 80–81.

⁴³ *Chestia robilor*, în „Zimbrul”, III, nr. 264, 12 decembrie 1855, p. 1054–1055.

desființează sclăvia cea neagră: mâine caută să cadă și să se desființeze șerbia cea albă [...]”⁴⁴.

3. LEGILE DE DEZROBIRE

Dezrobirea ȝiganilor în principate⁴⁵ a fost un proces care a durat aproximativ două decenii. În ansamblul problematiei modernizării societății românești de după 1821, așa cum o gândeau factorii politici ai epocii, chestiunea ȝiganilor a fost una minoră. Problema țărănească, cea a breslelor etc. au fost infinit mai importante și li s-a acordat o atenție în consecință. Chiar pentru promotorii mișcării aboliționiste, lichidarea robiei trebuia să fie unul din punctele reformelor sociale pe care ei le reclamau pentru țară. Abia târziu, după ce autoritățile făcuseră deja pași decisivi în această direcție, dezrobirea se autonomizează ca scop în sine. Încetineala cu care societatea și puterea politică au ajuns la ideea necesității lichidării robiei ȝiganilor este, poate, revelatoare pentru evoluția de ansamblu a principatelor în această epocă, evoluție în direcția unei modernizări tot mai evidente, dar profund marcată de trecut; transformările din societatea românească se caracterizau printr-un reformism moderat. Deschiderea tot mai mare spre Occident a românilor, odată cu intrarea în viața publică a generației pașoptiste, a impulsionat opera de modernizare internă. Chestiunea robiei devine acum una de interes public și este tratată în consecință la nivel legislativ și administrativ.

Procesul de modernizare instituțională a principatelor a început, în fapt, cu Regulamentele organice, acte fundamentale, cu un conținut cvasiidentice în cele două principate, adoptate de Adunările Obștești Extraordinare a Țării Românești și a Moldovei în 1831, în timpul ocupației militare rusești. Ele au fost opera marii boierimi și a generalului rus Pavel Kiseleff care se afla în fruntea administrației de ocupație din acei ani. Între numeroasele inovații și elemente de cert progres în direcția unei societăți noi pe care le aduc Regulamentele organice nu se află însă și desființarea robiei. Regulamentele organice mențin robia ca parte a regimului social al țării. Robii rămân la condiția lor din vechime. Boierii și mănăstirile își păstrează calitatea de stăpâni de robi, fără nici o îngrădire din partea statului. Reglementările care intervin în privința robilor îi privesc doar pe ȝiganii statului. Prin art. 67 și 95 din Regulamentul organic al Țării Românești și art. 79 din Regulamentul organic al Moldovei, ȝiganii statului sunt impuși la aceleași obligații fiscale ca și oamenii liberi. Ei plăteau capitația: Aceasta se fixează la 30 lei de familie; în Țara Românească ȝiganii aurari urmau să plătească

⁴⁴ „România literară”, I, nr. 47, 3 decembrie 1855, p. 540.

⁴⁵ În legătură cu procesul de dezrobire, vezi G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 108–117; I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul organic 1834–1848*, București, 1915, p. 28–29, 86–87, 94, 287–288, 349–350, 536–537. Câteva mărturii de epocă: Gh. Bibescu, *Domnia lui Bibescu*, II, București, 1894, p. 27–32; M. Kogălniceanu, *Desrobirea ȝiganilor. Ștergerea privilegiilor boierești. Emanciparea țaranilor*. Discurs rostit în Academia Română. Sedința solemnă de la 1 (13) aprilie 1891, București, 1891, p. 14–18; J.-A. Vaillant, *op. cit.*, p. 328–353, 431–458.

Pentru legislația de emancipare a ȝiganilor vom face trimitere la colecția *Analele parlamentare ale României*, 25 vol., București, 1890–1915 (în continuare *APR*) și, în cazul măsurilor necuprinse în această colecție, la publicațiile oficiale ale principatelor și la culegerile de documente.

50 lei. Țiganii statului care locuiesc în orașe și târguri și practică vreun meșteșug sau meserie, se vor înscrie în corporații și vor plăti patenta în rând cu ceilalți meșteșugari. Țiganii mănăstirilor și ai particularilor rămăneau în continuare scutiți de orice obligații față de stat. Totodată, Regulamentele organice se arată interesate de sedentarizarea acestei populații. Autoritățile sunt însărcinate să găsească modalitățile cele mai potrivite pentru statornicirea Țiganilor statului, pentru lichidarea nomadismului și legarea lor de o ocupație agricolă sau meșteșugărească (art. 95 în Țara Românească, art. 86 în Moldova)⁴⁶.

Cele două domenii de interes ale Regulamentelor organice în privința Țiganilor — regimul fiscal și sedentarizarea — vor reveni în atenția legiuitorului și a administrației în mai multe rânduri în cursul deceniului patru. Interesul statului era acela de a-i transforma pe robii în contribuabili și de a-i aduce la un statut ocupațional similar cu cel pe care îl avea imensa majoritate a populației țării. Nu s-a pus atunci în nici un fel problema abolirii robiei.

Preocuparea cea mai importantă în ce-i privește pe Țigani a fost, în mod firesc, lichidarea nomadismului și transformarea Țiganilor nomazi în lucrători agricoli și în meșteșugari. În Țara Românească, Obșteasca Adunare Extraordinară, cea care a elaborat Regulamentul organic, a adoptat în 1831 „Regulamentul pentru îmbunătățirea soartei Țiganilor statului“. Acesta urmărește de fapt lichidarea nomadismului, statornicirea Țiganilor și deprinderea lor cu lucrarea pământului. Se preconizează modalități de acțiune adecvate fiecărei tagme de Țigani. Țiganii din unele categorii (lingurarii și aurarii) aveau deja locuințe stabile și trăiau în așezări proprii situate de regulă la marginea unui sat. Ca urmare, în ce-i privește, se are în vedere ca ei să fie deprinși cu munca pământului și să li se asigure același regim de obligații față de stăpânul pe a cărui moșie stau, ca și cel pe care îl au țăranii. În cazul Țiganilor care creau probleme autorităților, se propune dispersarea lor, urmând ca ei să fie repartizați câte 5–6 familii de sat, și limitarea libertății lor de mișcare, părăsirea satului putându-se face doar cu adevărînță. În ceea ce-i privește pe netoți, „aceștia ca niște vătămători obștei și de puțin folos statului, să se isgonească din principat a se duce la locul de unde au venit“. De asemenea, se cere mănăstirilor și boierilor să ia măsuri similare în privința Țiganilor nomazi pe care îi au⁴⁷.

După modelul regulamentului din Muntenia, Adunarea moldoveană a adoptat un „Reglement pentru statornicirea Țiganilor“, devenit anexă a Regulamentului organic⁴⁸. Acest regulament cuprinde măsuri menite să stimuleze așezarea Țiganilor statului pe moșiile particulare. Proprietarii care vor să folosească Țigani de-ai statului la lucrul pământului, la lucrul lemnului sau ca lucrători industriali, îi pot obține de la Ministerul din Lăuntru prin contract, cu condiția să-i așeze pe moșii, să le asigure teren și grădină și să le înlesnească construirea de case. Pentru a se încuraja statornicirea lor în acest fel, acești Țigani obțin o serie de scutiri fiscale, între care exceptarea de la plata birului

⁴⁶ Vezi *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, București, 1944, mai ales p. 19, 26, 191, 194.

⁴⁷ APR, I/1, p. 511–516.

⁴⁸ *Regulamentele Organice*, p. 257–260.

pe timp de un an. Ei nu pot părăsi moșia pe care s-au așezat. Pot călători provizoriu în afara ținutului doar în baza unei adeverințe din partea autorităților locale. Pentru a împiedica deplasările, exceptându-i pe țiganii care se îndeletnicesc cu creșterea și negustoria de asini, catări și cai, celorlalți țigani ai statului nu le este permis să dețină astfel de vite. Totodată, și boierii sunt obligați să se îngrijească de statornicirea țiganilor lăieși și lingurari pe care îi au în stăpânire, fie pe propria moșie, fie, dacă nu o au, pe a altora.

Aceste măsuri au fost luate într-o vreme în care nomadismul mai era practicat de o parte relativ mică a populației țigănești. Sedentarizarea începuse mai demult, ca un proces natural și în lipsa unei politici în acest sens la nivel de stat. În deceniul patru erau încă nomazi mai cu seamă țigani ai statului. Efortul de sedentarizare a țăganilor statului a dat rezultate. Catagrafiile și celelalte acte statistice ale vremii constată fenomenul de sedentarizare. În 1839, când în Țara Românească s-a făcut o nouă catagrafie a țăganilor statului, aceștia erau așezați în sate și locuiau în case, fiind asimilați sub multe aspecte locuitorilor plugari ai țării⁴⁹.

Tot acum, în Țara Românească statul începe să cumpere țigani de la particulari, care intră în categoria țăganilor statului. Aceasta se face în baza „legii pentru îndreptarea orânduiei țăganilor statului” din anul 1832. Legea reglementează obligațiile fiscale ale țăganilor statului. Aurarii plătesc pe an 50 lei plus zeciuiala, deci 55 lei, iar toți ceilalți țigani ai statului câte 30 lei de familie plus zeciuiala, deci 33 lei. La fel ca și ceilalți dajnici, țiganii statului pot practica orice meserie, în afara celei de aurar. Pentru a-și putea practica meseria, aurarii au nevoie de o autorizație. Ei sunt scutiți de orice alte obligații față de stat. Țiganii meșteșugari așezați în orașe și cuprinși în bresle trebuie să respecte condițiile acestora. Zeciuiala adunată de la țigani (5 lei de la aurari, 3 lei de la ceilalți) este păstrată de Vornicia temnițelor. Din zeciuială, un leu pe an de la fiecare țigan dajnic constituia plata pentru vătaful de țigani (cel care aduna efectiv capitația). Ceilalți bani care prisosesc peste cheltuiala vătafilor, adică 4 lei pe an de un aurar și 2 lei pe an de ceilalți țigani, urmează să fie utilizați „decât numai în cumpărături de țigani, spre a înmulți numărul acestora în folosul statului printr-o adăogire treptalnică” (art. 12). Vornicul temnițelor este îndatorat să se ocupe de cumpărarea de țigani de la particulari, iar tribunalele sunt solicitate să-l înștiințeze pe acesta în toate situațiile în care sunt scoși la vânzare țigani (art. 13). Țiganii cumpărați urmau să intre în rândul dajnicilor statului⁵⁰.

Aceste cumpărări însemnau de fapt scoaterea respectivilor țigani din proprietatea particularilor, unde se bucurau de scutire de orice obligații fiscale. Am văzut că Regulamentul organic nu a modificat statutul fiscal al țăganilor particulari, ceea ce era de fapt un privilegiu pentru stăpânii de robi. Trecerea unui rob din proprietatea unui particular în cea a statului echivala cu câștigarea unui nou contribuabil. Astfel trebuie văzută preocuparea statului de a spori numărul robilor proprii prin cumpărări de la particulari. În același timp, legea venea și în întâmpinarea dorinței unor boieri de a se debarasa de robii pe care îi aveau, în condițiile în care aceștia nu erau totdeauna

⁴⁹ APR, IX/1, p. 1143–1144.

⁵⁰ APR, III/1, p. 126–132.

rentabili, iar vânzarea lor către alți particulari nu era posibilă oricând. Prețul pe care proprietarii îl obțineau de la stat era substanțial. Deci, din partea legii din 1832 nu a fost vorba de intenții umanitariste și de grijă pentru soarta țăganilor particulari. O astfel de preocupare își face loc ceva mai târziu, când în societatea românească începe să se înfiripe un curent aboliționist. Atunci cumpărarea de către stat de țăgani particulari a fost prezentată ca o ameliorare a situației lor. Legea din 1832 este importantă în istoria procesului de dezrobire prin aceea că ea a stabilit condițiile în care pot fi scoși robii din stăpânirea unui particular. Aceasta se face prin acordarea unei despăgubiri la nivelul prețului de piață (în practică chiar mai mult), astfel încât să nu se aducă nici o atingere dreptului de proprietate. Este un principiu pe care legile de dezrobire de mai târziu îl vor urma, în ciuda vocilor care cereau renunțarea la robi fără nici o despăgubire. În baza legii din 1832, cu banii adunați din zeciuiala încasată de la țăganii statului, Vornicia temnițelor a cumpărat pe seama statului țăgani de la particulari. Din 1833 și până la 1 iulie 1839 au fost răscumparați în acest mod 185 țăgani, pentru care s-au plătit 86 328 lei. Ei au devenit țăgani ai statului⁵¹.

Tot în Țara Românească, în 1838, șeful Vorniciei temnițelor, colonelul Herăscu, a procedat la fixarea în sate și în locuințe stabile a unor țăgani aparținând statului. Ei au intrat astfel *de facto* în rândul țăranilor. S-au luat, totodată, măsuri care trebuiau să conducă la asimilarea lor deplină în cadrul populației românești, prin intermediul căsătoriilor⁵². În această măsură a fost văzut un prim pas în dezrobirea țăganilor statului. A fost însă un aranjament. Cum remarcă un observator al politicii românești în acei ani, acești țăgani eliberați nu au fost așezați pe moșiile statului, ci au fost dați de domnitor unor susținători politici sau unora pe care voia să-i câștige de partea sa. Acești țăgani plăteau proprietarilor moșiilor pe care au fost așezați dările unui țăran, ceea ce însemna mult mai mult decât cei 35–50 lei pe care îi plăteau înainte vistieriei. Deci nu a putut fi vorba de un sentiment de umanitate care să-l fi determinat pe domn la acest gest, ci interesul său politic. Boierii apropiați lui au câștigat noi brațe de muncă⁵³.

Cu timpul, opera de reglementare a obligațiilor țăganilor statului s-a extins și la ceilalți țăgani. În 1840, în Țara Românească, Obșteasca Adunare a reglementat situația țăganilor mănăstirești, care erau supuși abuzurilor din partea arendașilor, dar și din partea mănăstirii. În această epocă mănăstirile își arendau robii pe care îi aveau. Pentru că obligațiile robilor nu erau reglementate prin lege, ele rămăneau la discreția celor două părți. Statul intervine pentru curmarea abuzurilor și îmbunătățirea soartei țăganilor. Prin lege, obligațiile lor față de mănăstire se limitează la capitația pe care o plăteau locuitorii români, adică 30 lei pe an, la care se adaugă zeciuiala (deci încă 3 lei) pentru simbria zapciilor și vătașilor care adună banii. Suma rămâne stabilită astfel timp de șase ani, până în 1846. După acest an, ei vor plăti câte 40 lei, care includ și zeciuiala. Contractele de arendare pentru aceste moșii trebuiau să țină seama de această

⁵¹ APR, IX/1, p. 645–647.

⁵² „Buletin. Gazetă administrativă“, nr. 33, 11 mai 1838, p. 130–131; nr. 62, 16 septembrie 1838, p. 250–251.

⁵³ F. Colson, *op. cit.*, p. 147–148.

lege. Față de stăpânul pe a cărui moșie locuiesc, ei urmează să-și îndeplinească „datoriile proprietaricești”⁵⁴.

În Moldova, în deceniul patru nu s-a încercat preluarea de către stat a robilor particulari. Au fost luate însă măsuri menite să limiteze abuzurile stăpânilor. În 1839 se acordă ȝiganilor particulari dreptul de protimisis asupra persoanei lor când proprietarul voia să-i vândă. La preț egal, în loc de a-i vinde altuia, proprietarul este obligat să-i dezrobească dacă i se oferea prețul. Tot în același an, o rezoluție domnească stabilește că la vânzare trebuie să fie chemați și ȝiganii care fac obiectul tranzacției, iar aceasta nu poate fi încheiată decât după ce ei dau în scris că nu voiesc să se răscumpere⁵⁵. În același timp, se aduc modificări articolelor privitoare la ȝigani din *Sobornicescul Hrisov* al lui Alexandru Mavrocordat din anul 1785. Legea era încă valabilă și a fost republicată în 1835. În spiritul Regulamentului organic și al evoluțiilor înregistrate în societate, se renunță la unele din prevederile cu caracter segregaționist ale legii, chiar dacă cununiile între oamenii slobози și robi rămăneau în principiu interzise. În 1839 este abolită interdicția de căsătorie cu români, respectiv cu românce, a ȝiganilor iertați de robie de stăpânii lor⁵⁶. În 1844 se interzice desfacerea cununii dintre un ȝigan (o ȝigancă) și o româncă (un român). În aceste cazuri, cel aflat în robie devine om liber, el fiind obligat să se răscumpere, plătind stăpânului pentru persoana sa; dacă nu are acești bani, ei vor fi dați cu împrumut din fondul veniturilor bisericești. Copiii rezultați din căsătoriile între persoane slobode și robi sunt liberi⁵⁷.

Prima lege care a desființat robia unei categorii de ȝigani a fost adoptată în Țara Românească în anul 1843. Este vorba de legea „pentru desființarea dajnicilor de sub administrația Vorniciei temnițelor și trecerea lor sub administrația ocârmuirilor de județe”, votată de Adunarea Obștească la 16 martie și promulgată de domn la 22 martie 1843. Desființarea statutului de rob pe care îl aveau acești ȝigani se făcea prin scoaterea lor din evidențele fiscale ale Vorniciei temnițelor și trecerea sub administrația civilă. Capitația pe care mai înainte o plăteau Vorniciei temnițelor de acum înainte este strânsă de organele administrative locale. Pentru o perioadă de timp, când se speră să se facă statornicirea lor deplină, cuantumul capitației rămâne cel vechi, incluzând și zeciuiala. Zeciuiala era destinată pe mai departe răscumpărării de ȝigani de la particulari. Prin această lege, în fondul destinat răscumpărării de ȝigani intră alți 23 800 lei, reprezentând jumătate din suma de 47 600 lei cât însemna economia pe care o aducea statului desființarea cancelariei financiare a Vorniciei temnițelor. Cealaltă jumătate intră în casa statului. După ce acești oameni vor fi pe deplin asimilați sub aspect fiscal cu plugarii săteni, zeciuiala lor intră în cutiile satelor, iar pentru fondul de răscumpărare Vistieria va da doar cei 47 600 lei⁵⁸. Evident că prin această lege statul nu a pierdut nimic. Capitația era aceeași, iar sumele destinate răscumpărării de ȝigani nu au însemnat nici un efort în plus din partea Vistieriei.

⁵⁴ APR, IX/1, p. 654–656.

⁵⁵ *Manualul administrativ al Principatului Moldovei*, II, Iași, 1856, p. 56–57, nr. 547 și 548.

⁵⁶ APR, IX/2, p. 475–479.

⁵⁷ APR, XII/2, p. 419–424.

⁵⁸ APR, XII/1, p. 301–304; Gh. Bibescu, *op. cit.*, p. 32–34.

La 28 august 1843, Departamentul Trebilor Dinlăuntru al Țării Românești dă o dispoziție prin care toți proprietarii de țigani sunt obligați ca, în termen de 18 luni, să se îngrijească de statornicirea țiganilor lor nomazi în așezări și în case, fie pe propriile moșii, fie pe ale altora; cei care vor fi găsiți umblând prin țară după trecerea acestui termen, vor fi așezați de către autorități pe domeniul statului⁵⁹.

În Moldova, la 31 ianuarie 1844, la propunerea domnitorului Mihail Sturdza, a fost adoptată legea „pentru regularisirea țiganilor mitropoliei, a episcopiilor și mănăstirilor în deobște”. În baza ei, țiganii aparținând bisericii și așezămintelor monastice deveneau liberi. Țiganii vătrași, adică cei care locuiau pe moșii, intrau în rândul locuitorilor birnici, având deci aceleași drepturi și obligații față de stăpân și stat ca și țărani, iar țiganii breslași, adică cei care practicau meșteșuguri prin târguri, intrau în categoria patentarilor. Totodată, ei căpătau dreptul de a se căsători cu români. Dărilor adunate de la acești țigani formau un fond special destinat răscumpărării țiganilor robi pe care particularii îi scot la vânzare⁶⁰.

Tot în Moldova, la 14 februarie 1844 a fost votată legea prin care țiganii statului, atât cei așezați cât și cei nomazi, deveneau liberi, dobândind aceleași drepturi ca și ceilalți locuitori ai țării. Pentru a încuraja așezarea în sate a țiganilor nomazi, legea prevedea pentru ei anumite scutiri: erau scutiți de bir timp de un an, iar de toate celelalte îndatoriri către stat ale locuitorilor dajnici timp de trei ani de la așezare. Scutirile sunt valabile și pentru țiganii deja așezați, și se aplică începând cu momentul în care s-a petrecut așezarea lor⁶¹.

Câteva luni mai târziu, Sfatul Administrativ al Moldovei precizează că darea dezrobiților statului statorniciți prin sate, a căror scutire a expirat, se varsă la Vistierie, ei urmând să fie trecuți în aceeași tăbliță (evidență fiscală) cu ceilalți locuitori, în timp ce țiganii foști mănăstirești formează o tăbliță aparte, darea lor fiind destinată răscumpărării de țigani⁶².

Legea de dezrobire din 1843 din Țara Românească se referea doar la țiganii statului. La 11 februarie 1847, la propunerea domnitorului Gheorghe Bibescu, Adu-narea votează o lege prin care sunt eliberați din robie toți țiganii mitropoliei, ai episcopiilor, ai mănăstirilor și metocurilor, ai bisericilor și ai oricărui alt așezământ public. Legea nu prevede nici o despăgubire. În motivația care însoțește proiectul de lege, domnitorul arată că o astfel de măsură este necesară deoarece, pe de o parte, sumele pe care legile din 1832 și 1843 le-au hotărât pentru răscumpărarea de țigani erau prea mici, iar pe de altă parte veniturile mitropoliei, episcopiilor și mănăstirilor depășeau cu mult nevoile lor. Capitația pe care Vistieria urma să o încaseze de la acești dezrobiți intrați în rândul dajnicilor urma să servească la răscumpărarea țiganilor pe care particularii îi vor vinde. Aceeași destinație o va avea și capitația provenind de la țiganii particulari eliberați în acest fel⁶³. Legea asigura, fără cheltuială din partea statului,

⁵⁹ *Ibidem*, p. 34–35; I. C. Filitti, *Domniile române*, p. 288.

⁶⁰ *APR*, XII/2, p. 424–426.

⁶¹ *APR*, XII/2, p. 521–523.

⁶² *Manualul administrativ*, II, p. 53–54, nr. 542 și 543.

⁶³ *APR*, XIV/1, p. 116–118; Gh. Bibescu, *op. cit.*, p. 293–297.

fondurile necesare Casei de rezervă înființate în 1832 și, astfel, derularea în continuare a procesului de dezrobire a ȧiganilor particulari, fără ca drepturile particularilor să fie vătămte.

În revoluția de la 1848, între ai cărei lideri în ȧara Românească și Moldova se aflau militanții aboliționști care se manifestaseră anterior, lichidarea completă a robiei s-a numărat între prioritățile sociale, alături de emanciparea clăcașilor. Proclamația și programul revoluției din ȧara Românească, din 9/21 iunie 1848, la punctul 14 a hotărât „dezrobirea ȧiganilor prin despăgubire”⁶⁴. La 26 iunie guvernul provizoriu a dat un decret prin care ȧiganii particularilor deveneau liberi și s-a înființat Comisia pentru liberarea robilor⁶⁵. Comisia, formată din trei membri (Ioasaf Znogoveanu, Cezar Bolliac și Petrache Poenaru), a trecut la punerea în aplicare a decretului. ȧiganii dezrobiți au primit bilete de slobozenie, iar foștii lor proprietari urmau să fie despăgubiți de către stat. În acele împrejurări unii boieri și-au eliberat robii fără a pretinde vreo despăgubire, dar au existat destule împotriviri; unii proprietari au tergiversat aplicarea legii. Înăbușirea revoluției în toamna lui 1848 a pus însă capăt acestei transformări, ȧiganii fiind readuși cu toții la starea pe care o avuseseră înainte de revoluție⁶⁶. Desființarea robiei figurează și în *Dorințele Partidei Naționale în Moldova*, programul revoluționarilor moldoveni, publicat de M. Kogălniceanu în august 1848, la Cernăuți⁶⁷.

Procesul de emancipare a societății românești a ajuns însă la un stadiu în care robia era percepută de aproape toți ca un vestigiu al trecutului, care trebuia să dispară. De la Regulamentul organic și până la revoluția de la 1848, deci în mai puțin de o generație, românii evoluaseră de la acceptarea robiei ȧiganilor ca un dat natural până la identificarea acesteia cu barbaria.

Barbu Știrbei, noul domnitor al ȧării Românești de după revoluție (1849–1856), a fost un promotor al modernizării. Problema robilor ȧigani l-a preocupat. La 22 noiembrie 1850 a fost dat un ofis domnesc prin care se interzice ca familiile de ȧigani să mai fie despărțite prin donație sau vânzare. De asemenea, sunt interzise vânzările de ȧigani între particulari, atunci când e vorba de una până la trei familii; proprietarul care dorește să-și vândă robii este obligat să se adreseze Vistieriei, care îi răscumpără și îi pune imediat în libertate⁶⁸. În anul următor se ia hotărârea ca statul să răscumpere pe robii care suferă maltratări și alte neajunsuri din partea stăpânilor⁶⁹. Barbu Știrbei a pregătit din timp eliberarea ultimei categorii de ȧigani robi: cei particulari. Într-un memoriu întocmit în iunie 1855, între măsurile pe care le preconizează pentru reorganizarea ȧării, el trece și abolirea robiei, pe care o consideră o monstruoziitate⁷⁰.

⁶⁴ *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, I, București, 1902, p. 495–496; C. Bodea, *op. cit.*, p. 536–537.

⁶⁵ *Anul 1848*, II, p. 105–106.

⁶⁶ Vezi decretul din 28 septembrie/10 octombrie 1848 (*Anul 1848*, IV, p. 572).

⁶⁷ C. Bodea, *op. cit.*, p. 661.

⁶⁸ „Buletin ofițial al Prințatului ȧării Românești”, nr. 102, 27 noiembrie 1850, p. 405.

⁶⁹ *Ibidem*, nr. 24, 19 martie 1851, p. 93–94.

⁷⁰ *Corespondența lui Știrbei-Vodă*, publicată de N. Iorga, București, 1904, p. 295.

„Legiuirea pentru emanciparea tuturor ȋiganilor din Principatul Țării Românești“ a fost promulgată la 8/20 februarie 1856. Prin lege este desființată robia ȋiganilor particularilor. Proprietarilor li se acordă o despăgubire de 10 galbeni pentru fiecare individ. Banii urmau să fie plătiți eşalonat, timp de mai mulți ani, din Casa fondului de despăgubire. Dajdia care urmează să fie încasată pe seama statului de la acești dezrobiți, intră în fondul de despăgubire. La acest fond contribuie toți dajnicii ȋigani, aici intrând și dajdia de la ȋiganii foști mănăstirești și ȋiganii foști ai statului. Totodată, legea stabilea obligația ȋiganilor de a se statornici. Țiganii care se aflau deja statorniciți în sate, urmau să rămână acolo, ei fiind cuprinși în tablele dajnicilor din locul respectiv. Cei care nu aveau o locuință statornică, adică nomazii (cei care vagabondau prin țară), trebuiau să se așeze prin sate, acolo unde vor voi, cu condiția să-și facă locuințe statornice. Țiganii care trăiau la curțile boierilor urmau să fie statorniciți de administrație, prin orașe sau sate, după voința lor. După ce toți ȋiganii eliberați se vor fi așezat, este interzisă strămutarea lor de la locurile respective timp de două perioade catagrafești, conform legii din 1851⁷¹.

În Moldova, unde în urma aplicării legii din 1844 mai rămăseseră în condiția de robi, la fel ca în Țara Românească, doar ȋiganii particularilor, domnitorul Grigore Alexandru Ghica (1849–1856) a luat o măsură similară. La 28 noiembrie 1855, el se adresează Sfatului Administrativ pe tema necesității abolirii robiei ȋiganilor și propune elaborarea unui proiect de lege în acest sens⁷². Proiectul de lege a fost redactat de Petre Mavrogheni și Mihail Kogălniceanu. La 10/22 decembrie 1855 Divanul Obștesc a votat „legiuirea pentru desființarea sclăviei, regularea despăgubirei și trecerea emancipaților la dare“⁷³. Prin aceasta, ȋiganii care se aflau în proprietate privată sunt declarați liberi. Proprietarii urmau să încaseze o despăgubire, care era de 8 galbeni pentru lingurari și vătrași și 4 galbeni pentru lăieși; invalizii și copiii sugari erau însă exceptați de la despăgubire. Banii pentru despăgubire urmau să fie asigurați parțial din birul plătit de dezrobiții statului și ai clerului, precum și de ȋiganii particulari emancipați mai înainte, parțial dintr-un adaos de la Vistierie, precum și din anumite sume luate din casa clerului. Pentru că finanțele țării erau secătuite, proprietarilor li s-au dat obligațiuni de stat, cu o rentă anuală de 10%. Proprietarilor care renunță la despăgubirea legală li se oferă în schimb scutirea de bir și de celelalte obligații publice pentru foștii lor robi pe timp de 10 ani. Această variantă avantaja și statul și pe proprietari, întrucât facilita fixarea emancipaților pe moșii.

Odată votate cele două legi, unii boieri și-au eliberat robii în mod gratuit, nepretinzând nici o despăgubire de la stat. În ziarele epocii apăreau aproape zilnic declarații ale unor proprietari de renunțare la despăgubire, se publicau liste cu aceștia, erau popularizate gesturile de acest fel ale unor personalități. Boierii munteni au dat dovadă de mai puțină generozitate. În schimb, în Moldova s-a înregistrat un mare număr de renunțări la despăgubire. Dintr-un raport al Departamentului de Finanțe al Moldovei din iunie 1856 reiese că 334 proprietari au cerut despăgubiri pentru foștii lor robi, iar

⁷¹ „Buletinul oficial“, nr. 13, 13 februarie 1856, p. 49.

⁷² „Buletin“, nr. 95, 1 decembrie 1855, p. 377.

⁷³ Ibidem, nr. 100, 18 decembrie 1855, p. 397–398.

264 au renunțat la ele. Numărul ȝiganilor pentru care statul avea de plătit despăgubirea legală era de 16 023 vătrași și 4 566 lăieși; suma care trebuia plătită era de 4 613.112 lei. S-a renunțat la despăgubiri pentru 10 424 persoane. Datele din raport sunt însă parțiale, întrucât acesta nu include situațiile din câteva ocoale, care nu trimiseseră rezultatele catagrafiei robilor emancipați⁷⁴.

Desființarea robiei în principatele române s-a făcut, deci, printr-un șir întreg de legi. Nu s-a procedat la o eliberare globală a robilor. Emanciparea s-a făcut pe rând, pe categorii de robi, printr-un proces juridic ce a durat două decenii și jumătate. El a început practic odată cu Regulamentul organic și s-a încheiat cu legile din 1855–1856. Măsurile legislative au fost legate și de evoluțiile economico-sociale pe care le-a cunoscut societatea românească în acest interval și de modificările survenite în spiritul public — așa cum o dovedește conturarea și acțiunea curentului aboliționist. Prin legislația de emancipare, o populație de aproximativ 250 000 de oameni a fost scoasă din condiția de robi și pusă, din punct de vedere juridic, în rândul cetățenilor țării.

4. EVOLUȚIA SOCIALĂ DUPĂ DEZROBIRE

Legile de emancipare a robilor ȝigani au asigurat beneficiarilor lor statutul juridic de oameni liberi și au reglementat despăgubirea pe care particularii urmau să o primească de la vistieria statului. Sub aspect fiscal ȝiganii emancipați au fost asimilați birnicilor. Ei au fost trecuți în registrul fiscal al satului în care se aflau în momentul dezrobirii, urmând să aibă aceleași obligații față de stat ca țăranii. Legile nu s-au ocupat însă decât parțial și la modul general de aspectele economice și sociale ale viitorului acestei populații. Ele vorbesc de fixarea ȝiganilor dezrobiți într-un sat sau pe o moșie; în unele cazuri, până la intrarea lor deplină în rândul clăcașilor, obligațiile fiscale au fost reduse la jumătate. Nicăieri însă nu se impune particularilor sau mănăstirilor să pună la dispoziția foștilor lor robi sau foștilor robi ai statului pripășiți pe moșiile lor loturi de pământ, vite și unelte de muncă, singurele care ar fi putut să asigure emancipaților o condiție similară celei a țăranilor clăcași.

Interesul principal al legii a fost de a înfăptui statomicirea (sedentarizarea) acestei categorii de populație. Politica de fixare la sate și în case a ȝiganilor chiar precede legislația aboliționistă. În deceniile cinci și șase guvernele celor două principate și administrația județelor și ținuturilor au luat un șir de măsuri în acest sens. A existat, astfel, un interes deosebit pentru fixarea în sate a ȝiganilor fierari. În 1847, când în Muntenia se face o înregistrare minuțioasă a lor, pe sate, plăși și județe, în aproape fiecare sat existau deja fierari, în cele mai multe câte unul⁷⁵. Actele și măsurile adoptate de administrația centrală și locală în legătură cu punerea în aplicare a legilor de dezrobire din 1855–1856 vizează în exclusivitate sedentarizarea ȝiganilor. În Moldova Departamentul din Lăuntru a venit la 6 aprilie 1856 cu un set de reguli menite să asigure statomicirea noilor dezrobiți. Se stabilea că fixarea ȝiganilor trebuie făcută în termen de trei luni în principiu pe moșia fostului stăpân. Dacă acesta nu mai voia să-i

⁷⁴ „Buletin“, adaos, nr. 49, 14 iunie 1856, p. 97.

⁷⁵ Arhivele Statului București, fond Ministerul de Interne. Administrative, dosar 116/1847.

țină pe țigani pe moșie sau dacă țăganii nu mai voiau să stea pe moșia fostului lor stăpân, ministerul urma să se ocupe de statornicirea lor în altă parte, unde proprietarul era dispus să-i primească. Dacă nici așa nu se ajungea la statornicirea dezrobiților, în ultimă instanță ei urmau să fie așezați pe moșiile mănăstirești. Totodată, se interzicea lăieșilor să formeze sate sau cătune deosebite, sau să se așeze în păduri, lângă drumurile mari sau în locuri izolate. Li s-a interzis, de asemenea, să umble în cete cu șatrele. Urmărirea modului în care decurge statornicirea țăganilor cădea în sarcina administratorilor de ținuturi⁷⁶.

Modul concret în care urma să se facă sedentarizarea și, în general, condiția materială a populației de emancipați, legislația le-a lăsat pe seama stăpânilor de moșii. Au fost destule cazurile în care boierii au continuat să folosească și după 1855–1856, atât pentru muncile agricole, cât mai ales pentru cele domestice, un număr însemnat de țigani (bucătari, servitori, vizitii etc.)⁷⁷. Nu s-a dorit pierderea acestei forțe de muncă, dovadă fiind obstinția cu care mulți boieri s-au opus, până în ajunul adoptării legii finale, ideii de dezrobire și protestele pe care unii dintre ei le-au făcut la adresa legii.

Dar, în general, proprietarii au dat curs legii. Într-o vreme în care în principate exista un prisos de pământ agricol și când forța de muncă era rară, mulți proprietari erau bucuroși să pună la dispoziția emancipaților lotul care prin lege trebuia asigurat fiecărui birnic. Deținerea lotului însemna prestare de dijmă din produse și de clacă în muncă în favoarea proprietarului, așa cum era rânduiala în epocă. Unii boieri au încercat acest lucru încă înainte de legile de emancipare din 1855–1856. S-a crezut că pe această cale țăganii pot fi transformați în țărani. O parte dintre emancipați au dobândit întru totul condiția pe care o aveau țăranii clăcași pe moșia unui boier. Ei au intrat în posesia unei suprafețe de pământ agricol, de care se foloseau în același regim de obligații față de proprietar ca și țăranii clăcași. Însă, cum rezultă din documentele epocii, mulți dintre țăganii proaspăt emancipați au refuzat cu obstinție să primească lotul de pământ și să-l muncească. Ei nu s-au lăsat deprinși cu plugăria și celelalte munci care caracterizau economia țărănească, ci au rămas mai departe la meșteșugul lor de fierari, lingurari, cărămidari etc. În privința foștilor țigani nomazi eșecul acestei încercări a fost aproape total. Chiar dacă cei mai mulți dintre ei s-au fixat într-o așezare, ei nu au devenit plugari. Nici vătrașii, care uneori de mai multe generații locuiau în sat, la curtea boierului, nu au fost aduși cu toții la ocupația agricolă. O parte dintre ei au rămas la vechile îndeletniciri.

Este adevărat că unii proprietari au aplicat țăganilor un regim de excepție. În multe cazuri li s-au repartizat pământuri nedefrișate și în suprafețe mai mici decât cele atribuite birnicilor români. În schimb, cantitatea de muncă la care erau obligați era aceeași ca în cazul celor din urmă, ea depășind cu mult beneficiile pe care le puteau obține din cultivarea lotului primit⁷⁸. Dar cauza fundamentală a refuzului unei mari

⁷⁶ „Buletin“, nr. 37, 6 mai 1856, p. 145.

⁷⁷ Ecaterina Negruți-Munteanu, *Dezvoltarea agriculturii în Moldova între anii 1848 și 1864*, în *Dezvoltarea Moldovei între anii 1848 și 1864. Contribuții*, București, 1963, p. 22.

⁷⁸ Gh. Platon, *Cu privire la evoluția rezervei feudale în Moldova de la sfârșitul secolului al XVIII-lea până la legea rurală din 1864*, în „Studii și articole de istorie“, V, 1963, p. 226; I. Corfus, *Agricultura în Țările Române. 1848–1864. Istorie agrară comparată*, București, 1982, p. 179.

părți a ȝiganilor de a îmbrățișa îndeletnicirea agricolă, care le era destinată prin lege, era povara economică și fiscală ce însoțea noul lor statut social. Trecerea la condiția de oameni liberi a însemnat intrarea în rândul birnicilor, iar luarea unui lot agricol pe moșia unui proprietar însemna impunerea la clacă. Față de perioada anterioară, când, prin cuantumul redus al obligațiilor lor (față de stat sau față de stăpân), ȝiganii se numărau *de facto* printre privilegiați, acum ei trebuiau să plătească birul și claca în rând cu țărani. Paradoxal, sub aspectul obligațiilor, dezrobirea le-a înrăutățit situația, chiar dacă și acum cuantumul obligațiilor lor a fost redus pentru o perioadă. Ei au sesizat noul statut juridic și social ca o agravare a exploatării. Refuzul de a se ocupa de plugărie și fuga lor de pe moșiile unde au fost fixați au însemnat, de fapt, fuga de bir și clacă.

Se constată diferențe între cele două principate în ce privește încadrarea ȝiganilor în munca agricolă. În Moldova, chiar dacă regimul la care au fost supuși ȝiganii emancipați de către proprietarii de moșii a fost aspru, procentul celor legați de agricultură a fost mai mare decât în Țara Românească. În ambele principate a existat un număr mare de ȝigani care nu s-au integrat vieții agricole imediat după dobândirea libertății, așa cum cereau legile de emancipare. În consecință, acești emancipați au rămas pe moșia unui proprietar, dar nu în situația de țărani. Ei au încheiat învoieli pentru locul de casă, iar claca era achitată în bani⁷⁹.

Încercarea de sedentarizare a ȝiganilor s-a petrecut într-o vreme în care au fost prezenți o serie întreagă de factori perturbatori. Astfel, nu toți proprietarii erau interesați în așezarea ȝiganilor (inclusiv a foștilor lor robi) pe moșiile lor. Deceniul șase și prima parte a deceniului următor, până la reforma agrară din 1864, au fost epoca în care proprietatea funciară de tip feudal, grevată de obligații ale boierilor și ȝăranilor clăcași, s-a transformat în proprietate capitalistă modernă. Modul în care au fost aplicate în cele două țări așezămintele agrare din 1851 — prin care moșiile trebuiau repartizate între o parte ce revine exclusiv proprietarului și o alta repartizată sub formă de loturi ȝăranilor clăcași —, și anume tendința unor proprietari de a deposea pe ȝărani de pământurile bune, pentru a le repartiza în schimb pământuri neproductive și chiar nedefrișate, și chiar de a se debarasa de clăcași în scopul măririi suprafeței care le putea reveni în exclusivitate, au provocat o mare mobilitate a populației rurale. În condițiile abuzurilor de care am vorbit și, în același timp, ale facilităților de tot felul, uneori foarte mari, pe care le acordau coloniștilor unii proprietari interesați în valorificarea moșiilor lor slab populate, o parte deloc neglijabilă a populației rurale și-a schimbat în acei ani domiciliul. Refuzul multor ȝigani de a se stabili efectiv în satele de care țineau de drept, mutarea lor în altă parte și refuzul sedentarizării trebuie privite și în acest context social mai general.

De asemenea, politica față de ȝigani a fost lipsită de consecvență. Au intervenit unele ezitări ale autorităților, care au fost de natură să favorizeze părăsirea de către emancipați a satelor și moșiilor unde îi fixase legea. Legea agrară din 1851 din Țara Românească a îngreunat strămutarea foștilor ȝigani ai statului și a celor mănăstirești,

⁷⁹ I. Corfus, *L'Agriculture en Valachie depuis la Révolution de 1848 jusqu'à la Réforme de 1864*, București, 1976, p. 94–95; idem, *Agricultura*, p. 178–179.

asezați în acel moment pe diferite moșii; la fel a procedat și ultima lege de dezrobire, în 1856, în privința foștilor țigani boierești. Ei aveau dreptul de a se muta pe o altă moșie sau la orașe numai după trecerea a două perioade fiscale de câte cinci ani de la promulgarea legii. În 1857, însă, printr-o greșită interpretare, Ministerul din Năuntru a hotărât să li se dea voie să se strămute după trecerea a două perioade de la emanciparea lor (înfăptuită prin legile din 1843 și 1847), iar nu de la apariția legii amintite⁸⁰. Rezultatul a fost că mai toți țiganii au cerut permisiunea să plece de pe moșiile pe care se aflau. La intervenția proprietarilor, la 17 februarie 1858, cămăcămia a făcut precizarea că cele două perioade catagraficești se socotesc începând cu anul 1851 și a respins toate cererile de strămutare ale țiganilor⁸¹. În consecință, pentru a scăpa de clacă și de bir, țiganilor nu le-a rămas decât fuga. În 1858 și în anii imediat următori s-a produs o părăsire de către țiganii foști nomazi a moșiilor unde fuseseră statorniciți în deceniul cinci. Ei au dat mult de furcă proprietarilor și autorităților centrale și județene. Nu au fost readuși la vechile locuri decât în relativ puține cazuri, autoritățile fiind nevoite până la urmă să-i înregistreze în noile locuri unde s-au stabilit⁸².

Spre deosebire de Țara Românească, în Moldova legea din decembrie 1855 nu-i lega pe țigani de locul unde i-a prins eliberarea din robie, îngăduindu-le mutarea pe o altă moșie. În schimb, autoritățile moldovene au dat dovadă de mai multă consecvență în politica de sedentarizare a țiganilor și de legare a lor de agricultură. Ele au luat măsuri vizând dispersarea comunităților de țigani în mijlocul populației rurale românești. Consecința a fost că în Moldova țiganii s-au sedentarizat efectiv mai rapid și într-o proporție mai mare decât în Țara Românească și chiar procesul de asimilare lingvistică și etnică a fost aici mult mai însemnat.

În condițiile reasezării teritoriale a dezrobiților, care a avut loc în anii următori adoptării ultimei legi de emancipare, s-a produs și fenomenul de pătrundere a țiganilor în orașele muntene și moldovene. Se pare că autoritățile au agreeat și chiar au încurajat stabilirea unui număr de țigani în orașe. A fost un mijloc de a slăbi presiunea exercitată de țigani în lumea satului, într-o vreme în care reorganizarea proprietății rurale, a comunității satești și a sistemului fiscal la sate a fost una din preocupările majore ale factorilor politici. Din acest punct de vedere, strămutarea la oraș a multor țigani a putut părea o soluție. În 1858 în Țara Românească au fost aprobate pe scară largă cererile de stabilire în orașe. Țiganii care deveneau proprietari prin cumpărarea unui teren în orașe și care, în plus, erau meseriași, nu cădeau sub incidența legii din 1851 care interzicea strămutarea în intervalul celor două perioade de cinci ani⁸³. În consecință, a existat chiar din acel an un val de țigani care s-au stabilit la periferia orașelor, în cea mai mare parte meseriași. Și în Moldova s-a petrecut un fenomen similar, dar de o mult mai mică amploare. Muntenia a rămas până în zilele noastre regiunea țării cu cea mai numeroasă populație urbană țigănească. Acum, la sfârșitul deceniului șase și începutul deceniului

⁸⁰ „Buletinul oficial“, nr. 98, 9 decembrie 1857, p. 389.

⁸¹ Ibidem, nr. 22, 17 martie 1858, p. 85.

⁸² I. Corfus, *L'Agriculture*, p. 172–173; idem, *Agricultura*, p. 284–285.

⁸³ Idem, *L'Agriculture*, p. 173; idem, *Agricultura*, p. 285.

șapte ale secolului trecut, devin țiganii locuitori ai orașelor românești. Mahalalele Bucureștiului și ale marilor orașe primesc acum pe acești noi orășeni.

Țiganii așezați în sate își câștigau existența practicându-și meșteșugurile lor tradiționale. Îndeosebi fierăria era necesară sătenilor agricultori. Meseșișii s-au adaptat relativ repede la noua situație. Au fost înregistrați ca meșteșugari, plătind impozitul în consecință. Dar nu toți erau meșteșugari. Țiganii fără nici o meserie s-au angajat slugi, de multe ori în alte sate decât cele în care erau așezați cu birul. Țiganii din această categorie de lucrători erau conduși de un vâtaf, ce intra în tratative cu moșierul sau cu arendașul și se obliga să scoată la muncă pe țiganii de sub conducerea lui, în schimbul unei anumite sume de bani și a întreținerii oamenilor lui. Când moșia nu mai avea nevoie de brațe de muncă, ei se îndreptau spre alte locuri⁸⁴.

Unele categorii de țigani nomazi și-au continuat modul de viață itinerant. Formal, prin legile de dezrobire, și ei erau statorniciți la sate. Își plăteau claca în bani (între 30 și 60 de lei anual de familie), fără a avea nici un petec de pământ de arătură, ci numai pășunea pe timpul cât stăteau pe ea. Ei și-au continuat traiul de nomazi, în corturi, mutându-se vara din loc în loc, iar iarna trăgându-se către munte, unde-și făceau bordeie. Cum începea să se desprimăvăreze, se întorceau în satele unde erau înscrși, pentru a-și plăti impozitul și claca, apoi plecau din nou în colindat țara⁸⁵.

Timp de mulți ani, dezrobiții au constituit o problemă serioasă pentru autorități, poliție și populație, datorită vagabondajului lor, precum și furturilor și crimelor pe care le comiteau. S-au luat măsuri polițienesti împotriva multor indivizi și a unor grupuri de țigani. Pentru că aceste probleme erau create mai ales de grupurile mari de țigani care existau în unele locuri, s-a încercat dispersarea lor. Cum Ministerul de Interne a lăsat rezolvarea acestor cazuri pe seama județelor, măsurile împotriva țiganilor au avut un caracter mai mult local. În unele locuri s-a procedat la măsuri sistematice în privința grupurilor de țigani care creau probleme. Prefectura de Neamț, de exemplu, a dispersat grupurile de țigani lăieși care se aflau în județ. Într-un raport al subprefectului de Piatra, din 30 mai 1863, se justifică această măsură și se preconizează dispersarea lor prin sate: „[...] pe cât timp ființa acestor indivizi ce nu se mai pot moraliza nu va dispărea cu totul de prin sate, mai ales în chipul cum stau ei în grupuri sau cel puțin nu vor fi împrăștiați câte unul, <cel> mult doi prin fiecare sat, ca cu așa măsură să se desperecheze, siguranța publică niciodată nu se va mai restatornici”⁸⁶. Prefectul propunea atunci dispersarea țiganilor prin sate, la fiecare 20 de case de români câte un dezrobit. Ministrul de Interne a aprobat aceste măsuri⁸⁷. În multe părți ale țării țiganii au fost fixați în sate în număr mic și puși sub supravegherea poliției comunale. Plecarea în migrațiile sezoniere de mai înainte a fost oprită și deplasarea indivizilor izolați în altă parte în interesul meșteșugului era strict reglementată; se făcea pe baza unui bilet de drum și pentru o perioadă de timp fixată.

⁸⁴ G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 119.

⁸⁵ I. Corfus, *L'Agriculture*, p. 95; idem, *Agricultura*, p. 179.

⁸⁶ Arhivele Statului București, fond Ministerul de Interne. Diviziunea rurală-comunală, dosar 539/1863, f. 2, 5.

⁸⁷ Ibidem, f. 3.

Legea rurală din 1864, odată cu care se instituie de fapt proprietatea funciară de tip capitalist în România, a survenit într-un moment în care doar o parte dintre emancipați adoptaseră *de facto* condiția clăcașului. Legea a transformat pe clăcași în proprietari de pământ, fie pe loturile pe care le avuseseră în folosință, fie, în cazul celor care se strămutau, pe moșiile statului (în fapt, moșiile care aparținuseră mănăstirilor închinat, secularizate în 1863). Textul legii nu făcea nici o referire la țigani. Situația specială în care se aflau cei mai mulți emancipați — de trăitori pe moșia unui proprietar, în baza unei tocmeli, dar fără a lucra pământul — nu era reglementată prin lege, astfel încât rezolvarea situației lor a rămas la latitudinea autorităților locale și a proprietarilor de moșii. Unii proprietari refuzau să-i considere între clăcași pe emancipații care nu au efectuat clacă. Guvernul a intervenit printr-un jurnal al Consiliului de Miniștri, care dispunea că țăganilor așezați pe o moșie și care aveau doar locuință, nu și teren agricol pe care să-l fi lucrat, urma să li se dea în proprietate numai locul de casă și de grădină. Dacă voiau să fie împrăștiți cu teren agricol, ei trebuiau să opteze pentru colonizare pe moșiile statului. În schimb, cei care avuseseră în folosință o suprafață de pământ de 50 de prăjini sau mai mult, deci purtaseră condiția de clăcași, urmau să beneficieze de împrăștiere⁸⁸.

Prin aplicarea legii rurale, o parte dintre emancipați au devenit țărani mici proprietari de pământ. A fost cazul în primul rând al vătrașilor, adică al foștilor robi deprinși de mult cu lucrul pământului, dar și al altor categorii de țigani, care de la emancipare și până la 1864 îmbrățișaseră această ocupație. În anii imediat următori lui 1864, o parte dintre țigani au fost strămutați pe moșiile statului, unde au devenit mici proprietari agricoli. Pe moșiile foste mănăstirești, dar și pe unele moșii particulare din zone slab populate, au fost înființate atunci sate formate în bună parte, uneori exclusiv, din țigani.

Reforma agrară din 1864 a fost importantă pentru țigani nu numai prin noua condiție socială pe care a asigurat-o multora dintre ei, ci și prin aceea că ea a pus capăt mișcărilor de populație din deceniul care a precedat-o. Habitatul rural a fost astfel stabilizat. Cei mai mulți dintre foștii robi își vor duce viața, pentru mult timp, în așezările unde i-a fixat reforma lui Cuza.

S-a ajuns, astfel, la capătul unui proces care, în funcție de momentul emancipării diferitelor categorii de robi, a durat circa 10–20 de ani, ca aproape să nu existe în România așezare urbană sau rurală care să nu aibă una sau mai multe familii de țigani. Aproape întotdeauna țăganii erau așezați la marginea satului, iar când numărul lor era mai mare, pe o stradă sau într-un cartier distinct. Au existat și sate compuse în întregime din țigani foști robi, mai ales în jurul mănăstirilor.

Acesta este doar un aspect al modului în care a fost soluționată, în condițiile sociale ale timpului, problema emancipaților. Deceniile cinci, șase și șapte au fost pentru ansamblul acestei populații o epocă de tranziție, la capătul căreia o parte dintre emancipați s-au transformat în țărani, integrându-se societății românești în curs de modernizare, iar altă parte a lor, chiar dacă s-au fixat într-un loc anume, au rămas la

⁸⁸ *Colecție de toate instrucțiunile și deslegările ce s-au dat în aplicația noiei legi rurale*, București, 1864, p. 30–33.

ocupațiile lor tradiționale. Satul românesc, înapoiat și cu posibilități materiale reduse, apela în continuare la acești meșteșugari și la produsele muncii lor. Dar sub aspectul poziției sociale, această categorie de țigani înseamnă acum altceva decât erau robii meșteșugari pe moșia stăpânului lor. Dacă în Vechiul Regim țigani erau considerați o parte a unui sistem economico-social, cu o poziție și o funcție specifică, acum acești țigani cu meseriile lor tradiționale devin elemente cu totul marginale în societatea românească, ce intrase deja pe calea modernizării de tip capitalist. Locul lor în economie este practic insignifiant, iar poziția lor socială este una periferică. Faptul că țigani locuiesc la marginea satului, iar locul lor de înmormântare este la marginea cimitirului este revelator pentru locul pe care ei îl ocupă în comunitatea respectivă și în societate. Acum se produce, de fapt, sub raport social, periferizarea populației de țigani din România. România a intrat în epoca modernă cu această componentă socială, relicvă a istoriei sale.

Modul în care a fost rezolvată în principatele române problema țăganilor la mijlocul secolului al XIX-lea a fost de natură să influențeze evoluția viitoare a acestei populații. Dispersarea celor mai multe comunități de țigani a condus în cazul familiilor izolate de țigani la un rapid proces de asimilare, de topire în sânul populației românești a satului. Îmbrățișarea ocupației agricole a făcut să dispară distincțiile față de țăranii români. Foștii robi s-au asimilat în masa românească, ei considerându-se români, fiind înregistrați ca atare în statistici și recensăminte. Chiar și unele sate foste mănăstirești formate exclusiv sau în bună parte din țigani și împrăștiate prin reforma agrară din 1864, și-au pierdut caracterul etnic în decursul a 2–3 generații. Însă, în general, comunitățile mari de țigani și-au păstrat pe mai departe specificul lingvistic și cultural, independent de transformările sociale și ocupaționale prin care au trecut membrii lor. Procesul de asimilare lingvistică și etnică pe care l-a suferit populația de țigani din România după dezrobire îl putem aprecia ca fiind de amploare, dar cu mari diferențe zonale și regionale. Cel mai intens a fost în Moldova. Consecința a fost faptul că numărul țăganilor în Vechea Românie nu a crescut decât extrem de moderat, în condițiile în care ponderea lor în ansamblul populației s-a diminuat continuu. Dacă în epoca legilor de emancipare erau înregistrați aproximativ 200 000–250 000 de țigani, în 1876, deci la 20 de ani de la emanciparea ultimilor robi țigani, numărul lor în România era estimat la 200 000⁸⁹. În ultimul deceniu al secolului, Guido Cora estima numărul țăganilor din România la 250 000–300 000⁹⁰, iar un autor român aprecia la cca 300 000 numărul țăganilor⁹¹. Raportând cifrele la o populație de 6 milioane de locuitori, câți avea România la sfârșitul secolului, rezultă că procentul țăganilor se situa între 4 și 5%, față de cca 7% în epoca dezrobirii.

La această situație a contribuit însă și procesul de emigrare a unui mare număr de țigani români, petrecut în deceniile șase și șapte, și care a fost și el una din consecințele majore ale dezrobirii.

⁸⁹ Em. Cretzulescu, *România considerată sub punctul de vedere fizic, administrativ și economic*, în „Buletinul Societății Geografice Române”, I, 1876, nr. 1, p. 53.

⁹⁰ G. Cora, *op. cit.*, p. 93, 97.

⁹¹ O. G. Lecca, *op. cit.*, p. 26.

5. EMANCIPAREA ȚIGANILOR DIN PRINCIPATELE ROMÂNE ȘI A DOUA MARE MIGRAȚIE A ȚIGANILOR (MIJLOCUL SECOLULUI AL XIX-LEA — ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX)

Legile de dezrobire de la mijlocul secolului al XIX-lea au fost începutul unui fenomen de mare mobilitate teritorială a Țiganilor. Am văzut că obiectivele pe care și le-au propus factorii politici ai țării, de a stornici această masă uriașă care număra aproximativ 200 000–250 000 de oameni, și de a o transforma în țărani, prin legarea de un lot agricol, nu au fost atinse decât parțial. Pentru cei mai mulți dintre foștii robi, libertatea dobândită a însemnat, cel puțin la început, posibilitatea de a-și părăsi vechiul stăpân. În perioada care a urmat eliberării, o mare parte a Țiganilor a intrat într-o mișcare teritorială ce a depășit ca dimensiuni pendulările sezoniere de mai înainte ale lăieșilor și celorlalte grupuri de nomazi, care într-o anumită parte a anului colindau țara cu meșteșugul lor, pentru a reveni la anumite date fixe pe moșia stăpânului, unde iernau. Foștii robi ai statului aproape în totalitate și o parte a celor boierești și mănăstirești, au intrat într-o deplasare itinerantă care nu mai urma nici vechile trasee și nici calendarul din vechime. Legile i-au legat, formal, de un loc anume, înscriindu-i între birnicii satelor și obligându-i să achite birul în acel loc. Această măsură, ca și interzicerea „vagabondajului” prin țară, nu au putut însă să împiedice această amplă mișcare. A fost una din problemele sociale cele mai grave cu care s-au confruntat autoritățile. Mai ales anii care au urmat imediat după 1858 au constituit perioada de cea mai mare mobilitate teritorială a Țiganilor, în care cei mai mulți dintre ei și-au părăsit așezarea unde figurau cu domiciliul în favoarea altei așezări, de pe altă moșie, a stabilirii în orașe sau a reluării vieții nomade. Grupuri vechi de Țigani sau altele noi, constituite ad-hoc, colindau prin țară cu meșteșugurile lor tradiționale sau cu ocupații marginale sau sezoniere pe care le practicau rudarii, lingurarii etc. Documentele poliției constată acest fenomen și înregistrează mai ales latura lui infracțională.

Am văzut cum la capătul acestei perioade de mare mobilitate teritorială a Țiganilor — reperul major este anul 1864 —, mulți dintre ei erau deja instalați la marginea satelor și orașelor, unde constituiau o categorie socio-profesională aparte (a meșteșugarilor în cazul unora, a zilierilor în cazul altora), intrând, mai ales acolo unde era vorba de grupuri mici și mai ales în mediul rural, într-un lent proces de asimilare lingvistică și culturală, dar și etnică. Alții, Țiganii care nu s-au adaptat vieții sedentare, cei mai mulți foști robi ai statului, și-au continuat traiul nomad. Ei au dat mult de furcă autorităților și populației. Tendința care s-a manifestat cu constanță a fost aceea a sedentarizării și a acestei categorii. O altă parte a Țiganilor luase drumul pribegiei în alte țări.

Documentele de arhivă datând din anii '30–'60 înregistrează treceri de Țigani peste graniță, individual sau în grupuri⁹². Desigur că nu avem de-a face cu un fenomen nou. Această populație a fost tot timpul foarte mobilă. Am văzut că secole la rând a existat un curent migraționist dinspre Țara Românească și Moldova spre Transilvania și Ungaria. Îl constatăm și în secolul al XVIII-lea, când, prin controlul strict al

⁹² Un exemplu în Arhivele Statului București, fond Diviziunea rurală-comunală, dosar 28/1866.

frontierei, autoritățile habsburgice au luat măsuri de stopare a lui și când se proceda la expulzarea grupurilor de țigani care pătrundeau în imperiu. De asemenea, nu au lipsit nici trecerile de țigani la sudul Dunării. Semnificativ pentru acest fenomen demografic este faptul că o bună parte din țiganii care trăiesc astăzi în Ungaria și Slovacia sunt numiți „țigani vlahi“ (*oláh cigányok, valaški Cigáni*). Grupurile de țigani din această categorie (lovări, căldărari, ciurari etc.) vorbesc o limbă cu numeroase elemente românești⁹³. Alături de aceștia, în sudul Ungariei există și țigani vorbitori de limba română, numiți *beás* — nume care derivă de la „băieși“, adică aurari —, veniți, cum o demonstrează limba pe care o vorbesc, din Banat și vestul Transilvaniei⁹⁴. Stabilirea în Ungaria a țiganilor din cele două categorii s-a produs în secolele XVIII–XIX. Fuga țiganilor peste graniță nu a fost însă un fenomen de amploare. Țiganii din principate aparțineau unui stăpân, aveau o valoare și imediat ce se constata lipsa lor erau căutați și, pe cât posibil, aduși înapoi. Astfel că nu au existat în nici un moment treceri masive peste graniță. Într-o oarecare măsură, mobilitatea țiganilor a reflectat, de fapt, fluxurile demografice din acele vremuri, în care, din motive de ordin politico-militar sau economic, statornicirea unui număr de oameni într-o țară învecinată a fost un fenomen curent.

În condițiile dezrobirii, nemaifiind legați de un stăpân, nu a mai fost cine să-i urmărească peste graniță. În mod normal, chiar deplasarea lor prin țară trebuia să fie limitată și controlată prin biletele de voie pe care legea le-a instituit pentru ei, fără de care nu puteau părăsi localitatea unde figurau cu birul, bilete care prevedeau destinația călătoriei și termenul. Dar țiganii nu au ținut cont de această măsură. Trecerea peste graniță s-a făcut și ea fără acte. Atunci când sunt consemnate astfel de treceri, ele par ceva obișnuit. Nu este exclus ca autoritățile române chiar să fi încurajat această deplasare. E de presupus că, într-o vreme în care zecile de mii de țigani dezrobiți care nu voiau să accepte stabilirea în sate și legarea de plugărie constituiau o problemă socială gravă, emigrarea lor nu a fost văzută ca o pierdere.

Vedem cum țiganii provenind din România trec, chiar în epoca dezrobirii, în țările vecine, unde se iau uneori măsuri de expulzare a acestor imigranți ilegali. În Transilvania (care aparținea Imperiului habsburgic) autoritățile de graniță au primit ordin expres în acest sens, dovadă a faptului că fenomenul avea o oarecare amploare⁹⁵. În Bucovina țiganii care mai practicau viața nomadă în urma măsurilor de sedentarizare de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, proveneau în bună parte din România⁹⁶. Țigani din Moldova au trecut în Basarabia, aflată atunci sub stăpânire țaristă, și de aici mai departe în Ucraina și Rusia⁹⁷. În Galiția și în sudul Poloniei de azi a pătruns în anii '60 un val de țigani ai cărui membri se deosebeau în multe privințe de țiganii stabiliți în acele ținuturi cu secole în urmă. Ei au sosit în

⁹³ K. Erdős, *op. cit.*, p. 449–454.

⁹⁴ Vezi Papp Gy., *A beás cigányok román nyelvjárása: Beás — magyar szótár*, Pécs, 1982 (mai ales p. 4–5).

⁹⁵ Mezey B. et al., *op. cit.*, p. 110.

⁹⁶ A. Ficker, *Die Zigeuner in der Bukowina*, în „Statistische Monatschrift“, V, 1879, p. 261.

⁹⁷ V. S. Zelenčuk, *Naselenie Bessarabii i Podnestrov'ja v XIX v. (Etničeskie i social'no-demografičeskie processy)*, Kișinev, 1979, p. 215.

grupuri mici și aparțineau neamului căldărașilor, aceștia venind din România și Ungaria, precum și neamului lovarilor din Transilvania. Multe dintre aceste grupuri au staționat în Polonia doar o scurtă perioadă, plecând mai departe. Altele au rămas și abia după decenii au plecat spre vest⁹⁸. În epoca dezrobirii, grupuri de țigani originari din România au pătruns și în Ungaria, Peninsula Balcanică, Imperiul rus. Documente din arhivele sârbești din prima jumătate a secolului al XIX-lea consemnează numeroase cazuri în care țigani din Țara Românească s-au stabilit în Serbia. Acești nou veniți, care se deosebeau de țiganii sârbești, sunt numiți „țigani românești” sau *karavlaški*; unii dintre ei vorbeau doar limba română⁹⁹. În Bulgaria, la poalele nordice ale Balcanilor, se găsesc sate în care, alături de bulgari, trăiesc și rudari, țigani care au ca limbă maternă română¹⁰⁰. Țigani originari din România sunt prezenți și în alte părți ale Peninsulei Balcanice. În Bosnia ei se numesc *Karavlas* (români negri), iar în Slavonia, *Koritari*. Sunt țigani de limbă română, veniți din Țara Românească, în epoca emancipării sau poate chiar mai devreme¹⁰¹.

Plecarea unor țigani din România a constituit un proces demografic de oarecare durată, spontan, care a cuprins grupuri relativ mici de oameni, acționând independent. El a fost sesizat de contemporani, fără a i se acorda însă atenție. Documentația de arhivă este, inevitabil, săracă, iar în istoriografia română nu există nici un studiu pe această temă.

Emigrarea a numeroase grupuri de țigani din România în epoca dezrobirii este o parte a unui proces demografic de amploare. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX, în țările Europei centrale și de vest s-au stabilit țigani cu trăsături lingvistice, culturale etc. diferite de ale țiganilor ai căror strămoși ajunseseră aici cu secole în urmă¹⁰². Acești nou veniți se numeau ei înșiși *Rom*. Dialectele pe care le vorbeau erau diferite de ale țiganilor localnici, caracterizându-se printr-o puternică influență din partea limbii române. Grupurile cele mai importante în rândul acestor țigani au fost cele ale căldărașilor, lovarilor și ciurarilor. Tot atunci au ajuns în centrul și vestul Europei unele grupuri de țigani care nu-și mai vorbeau limba proprie, ci doar limba română; aceștia erau rudarii, ursarii și *Boyás* (băieșii sau aurarii)¹⁰³. Această migrație a fost de relativ mare amploare; noii veniți i-au covârșit numeric pe țiganii băștinași¹⁰⁴. Tabloul populației țigănești din Europa de vest, dar și din cele două Americi, a suferit atunci transformări importante. În țiganologie se apreciază că la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX s-a produs cea de-a doua mare migrație țigană. Prima a fost cea din evul mediu, când țiganii au pătruns pe întregul

⁹⁸ Vezi J. Ficowski, *op. cit.*, p. 49–61.

⁹⁹ T. R. Gjorgjević, *Rumanian Gypsies in Serbia*, în JGLS (3), 8(1929), p. 7–25.

¹⁰⁰ Gh. Rațiu, *Ceva despre rudarii români din Bulgaria*, în „Timocul”, VII, 1940, nr. 3–6, p. 9–10.

¹⁰¹ Vezi I. Ieșan, *Românii din Bosnia și Herțegovina în trecut și în prezent*, București, 1905, p. 5 și urm. (extras din „Analele Academiei Române”, Memoriile Secțiunii Istorice, s. II, t. XXVII, 1905); T. Filipescu, *Coloniile române din Bosnia. Studiu etnografic și antropo-geografic*, București, 1906, p. 199–293.

¹⁰² O abordare pertinentă a acestei migrații țigane, la A. Fraser, *op. cit.*, p. 226–238.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 228.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 232.

teritoriu al Europei. La începutul secolului nostru, în condițiile acestei prefaceri importante pe care a cunoscut-o tabloul populației țigănești, savanții au făcut o nouă clasificare a acestei populații, clasificare valabilă și azi. Funcție de prezența sau lipsa elementelor românești în dialectele țigănești, avem de-a face cu țigani care vorbesc dialecte Vlax și țigani care vorbesc dialecte non-Vlax. Din prima grupă fac parte, între alții, lovarii (*Lovara*), căldărașii (*Kalderaš*) și ciurarii (*Čurara*)¹⁰⁵. Azi marea majoritate a țiganilor din vestul Europei, cele două Americi, Australia, Africa de Sud etc. vorbesc dialecte Vlax.

S-a produs, deci, între mijlocul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX o importantă migrație a țiganilor din estul Europei spre centrul și vestul Europei și mai departe spre America. Această a doua migrație a însemnat un nomadism exclusiv urban, țiganii staționând la periferia marilor orașe, unde ei formau comunități uneori permanente, alteori efemere. Stabilitatea lor era însă relativă, întrucât familiile care compuneau comunitatea se reînnoiau în permanență¹⁰⁶.

Cei mai activi în migrația țigană au fost căldărașii. Ei au fost în toate țările grupul de țigani cel mai bogat și cu cel mai mare prestigiu în rândul țiganilor. Ei nu s-au amestecat cu ceilalți țigani și și-au conservat specificul. Când au ajuns în Europa centrală și de vest, purtau păr lung și călătoreau în căruțe primitive. Aveau un costum aparte, în culori tipătoare, bogat împodobit, diferit de al celorlalte grupuri de țigani. La începutul anilor '60 căldărașii erau consemnați în Polonia. De aici au plecat spre Rusia și Scandinavia. În Germania primele bande de țigani „ungurești“ (după descriere, căldărași) apar în 1865, 1866 și 1867. Unele bande numărau 100 persoane. În 1866 apare în Franța o bandă compusă din 150 căldărași; ei aveau pașapoarte austriece. Grupuri mai mici au urmat în 1868, 1870, 1872 și 1874, venind din Germania și Italia. În 1868, o parte dintre acești căldărași fac o incursiune în Anglia. În 1886 pătrund în această țară țigani „grecești“, adică din Grecia și Turcia europeană, dar și din Serbia, Bulgaria și România. Prima mențiune a ursarilor în Occident este contemporană cu cea a căldărașilor; sunt constatați în Germania în 1867 și în Olanda în 1868. În 1872 ursarii ajung în Franța. Primii au venit din Serbia și din Bosnia cu pașapoarte turcești¹⁰⁷. În 1884 P. Bataillard constată prezența bandelor de căldărari și ursari în Spania și Algeria¹⁰⁸.

Migrația s-a desfășurat pe etape, grupurile de țigani urmând trasee diferite, cu popasuri mai lungi sau mai scurte. Uneori migrația este reluată după ce de-a lungul unei generații grupul a rămas într-un loc anume.

¹⁰⁵ Vezi B. Golliat-Smith, *Report on the Gypsy Tribes of Nord-East Bulgaria*, în JGLS (2), 9 (1915–1916), p. 1 și urm.; J. Kochanowski, *Gypsy Studies*, I, New Delhi, 1963, p. 52 și urm.; M. F. Heinschink, *E Romani Chib — Die Sprache der Roma*, în M. F. Heinschink, Ursula Hemetek (Hg.), *Roma. Das unbekannte Volk. Schicksal und Kultur*, Wien, Köln, Weimar, 1994, p. 115–116.

¹⁰⁶ J.-P. Liégeois, *Tsiganes et Voyageurs. Données socio-culturelles. Données socio-politiques*, Strasbourg, 1985, p. 27.

¹⁰⁷ Date despre traseele urmate de aceste grupuri de țigani la H. Arnold, *op. cit.*, p. 85; A. Fraser, *op. cit.*, p. 229–230.

¹⁰⁸ P. Bataillard, *Les Gitanos d'Espagne et les Ciganos de Portugal à propos de la question de l'importation des métaux en Europe par les Tsiganes*, Lisbonne, 1884 (extras din Compte Rendu de la 9e Session du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique), p. 517.

A doua mare etapă a migrației spre vest a țiganilor a fost migrația căldărașilor din anii 1905–1913 spre Franța, Anglia și America. 1906 a fost anul unei intensități deosebite a acestei migrații. În 1911 ei au atins Anglia, unde grupurile de căldărași s-au aflat în atenția ziariștilor și a oamenilor de știință. Destinele câtorva personaje ale acestei migrații sunt revelatoare pentru traseele urmate de căldărași: Există date despre familii, ca cele cu numele Tsoron, Kirpats, Todor, Demeter și Maximoff, ajunse în Occident cu ocazia acestui val. Milos Tsoron a declarat că s-ar fi născut în 1858 în Cracovia. A părăsit Cracovia către 1890. A umblat doi ani prin Rusia, prin marile orașe, după care s-a întors la Cracovia. Aici nu a stat mult, ci a plecat prin Silezia la Praga, Viena și Budapesta. A ajuns în Transilvania și Croația. Trei dintre fiii săi s-au însurat cu țigănci ungurești, al patrulea cu o țigancă italiană. Mai târziu, după ani, trecând prin Austria, Italia, Franța și Germania, a ajuns în Anglia. Migrația familiei Tsoron este tipică pentru căldărași¹⁰⁹. Generația acestor căldărași de la începutul secolului XX s-a născut în Polonia, Imperiul rus (Basarabia sau în vecinătatea acesteia) și Germania.

Începând din anii '80 și până la primul război mondial țiganii din acest strat au pătruns în S.U.A. Ei veneau (cei mai mulți) din Austro-Ungaria, Rusia și Serbia, dar și din Italia, Grecia, România și Turcia. Căldărașii, rudarii și celelalte grupe de țigani venite acum au făcut ca stratul de țigani din perioada colonială aproape să dispară. Sosirea lor în America s-a produs cu marele val al imigrației din estul Europei¹¹⁰. Țiganii porniți din estul Europei au ajuns atunci și în țările Americii Latine¹¹¹.

În țările din vestul Europei acești imigranți erau numiți, de regulă, țigani „ungurești”, „sârbești”, „rusești”, „grecești”, după țara de unde veneau și naționalitatea (pașaportul) pe care o aveau. Indiciu al locului de unde au pornit spre vest în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX sunt și elementele ungurești, sârbești, rusești etc. cu care sunt impregnate dialectele lor. Dialectele căldărașilor și lovarilor, de exemplu, sunt foarte apropiate, dar nu identice. Ultimii folosesc multe cuvinte maghiare, dovadă a faptului că, înainte de a ajunge în Polonia sau Germania (și de aici mai departe), ei au petrecut un anumit timp în Ungaria. Influența venită din partea limbii române este însă mult mai puternică și ea caracterizează toate grupurile de țigani participante la migrația de care am vorbit, dovadă a faptului că popasul acestora în spațiul de limbă română a fost mult mai îndelungat.

Ne punem întrebarea ce loc au ocupat Țara Românească și Moldova în cadrul acestui proces demografic, adică în ce măsură principatele române au fost punct de plecare pentru cea de-a doua migrație țigană. Este limpede că până la o cercetare specială pe această temă, orice răspuns comportă o mare doză de aproximație. S-a afirmat că nu există nici o legătură directă între emanciparea țiganilor din principatele române și migrația țigană. Elementele românești din dialectele țigănești au fost expli-

¹⁰⁹ Vezi E. O. Winstedt, *The Gypsy Coppersmiths' Invasion of 1911–1913*, în JGLS (2), 6 (1912–1913), p. 244–303; A. E. John, *Russian Gypsies at Marseilles and Milan*, în JGLS (2), 4 (1910–1911), p. 217–235.

¹¹⁰ A. Fraser, *op. cit.*, p. 236.

¹¹¹ Vezi Fr. W. Brepohl, *Nicolaus Mihajlo der Kleine*, în JGLS (2), 4 (1910–1911), p. 47–49; idem, *Bei den brasilianischen Zigeunern. Volkskundliche Fragmente*, f.l., f.a. (extras din „Neue Heimat. Illustriertes Jahrbuch für das Deutschtum in Brasilien“).

cate prin aceea că țiganii vin din spațiul de limbă română, dar nu neapărat din Țara Românească și Moldova¹¹². Că țiganii participanți la migrație provin dintr-un spațiu mai larg decât cele două principate, este adevărat. Spațiul de limbă română însemna atunci, pe lângă Țara Românească și Moldova (din 1859, România), și Transilvania, Banatul, Bucovina, Basarabia, dar și teritorii în Peninsula Balcanică și în Ungaria. Trebuie să admitem că la migrație au luat parte și grupuri de țigani din alte țări și teritorii de limbă română. Condițiile economice dificile, și mai ales criza prin care au trecut meșteșugurile țigănești, dar și politicile de sedentarizare aplicate peste tot, au fost de natură să determine emigrarea unor țigani.

Credem că cei mai mulți din țiganii care au luat drumul Apusului au pornit din principatele române, în epoca emancipării. Principatele au fost țările cu cel mai mare număr de țigani, iar prefacerea juridică și socială la care au fost supuși țiganii de aici, la mijlocul secolului, a fost unică prin amploare. Țiganii din principate au trecut printr-o experiență fără comparație în altă parte în acea epocă. Așa cum a fost concepută emanciparea, modul concret în care ea s-a desfășurat și constrângerile la care erau supuși foștii robi au făcut ca un număr mare de țigani să nu se încadreze în tiparele sociale prefigurate de legislația de emancipare; ei au preferat să ia drumul pribegiei. Evident că pentru epoca dezrobirii este documentată doar emigrarea țăganilor spre țările vecine. Pătrunderea țăganilor vorbind dialectele din grupul Vlah în țările occidentale a fost ceva mai târzie, după ce trecuseră câteva decenii de la dezrobirea înfăptuită în principate. Între momentul plecării din principate și sosirea în Occident s-au scurs una sau două generații. Este intervalul de timp în care grupurile de țigani au poposit în țările vecine. Acest popas explică elementele lingvistice ungurești, sârbo-croate etc. din dialectele respective. Deplasarea grupurilor de țigani din estul în vestul continentului s-a făcut lent, uneori pe parcursul mai multor generații. Ni se pare de acceptat că locul de origine al celor mai mulți dintre ei a fost România. Prima mare etapă în cea de-a doua migrație țigană a fost plecarea grupurilor de țigani din principatele române, în chiar epoca dezrobirii (deceniile cinci și șase) și stabilirea lor în țările vecine.

România a fost la mijlocul secolului al XIX-lea locul de pornire al unei migrații, comparabilă ca amploare și importanță cu cea de la începutul secolului al XV-lea și cu impact de durată. Este adevărat că tendința de migrare spre vest i-a cuprins în secolul trecut nu numai pe țiganii din România, unde ei au fost eliberați din robie, ci și pe țiganii din Ungaria și Transilvania, din Polonia, ca și din Balcani. Și aici inadaptarea unora dintre țigani la viața sedentară a provocat fuga lor spre alte zări. Dar cei mai mulți, imensa majoritate a țăganilor antrenați în acest val, au fost robii țigani eliberați în principatele române. Un proces juridic și social petrecut în spațiul românesc stă la baza unui proces demografic și etnic important.

Și după primul război mondial a continuat acest flux migrator. Vedem prezența în Germania, mai ales în Bavaria, a unor grupuri de țigani cu pașapoarte românești. Ei proveneau mai ales din Transilvania, unde au deprins limba germană. Se încheie

¹¹² A. Fraser, *op. cit.*, p. 237–238.

cu micul comerț ambulant (covoare etc.). Această categorie de țigani români se întâlneau atunci și în Franța, Austria, Cehia și Serbia¹¹³.

6. ȚIGANII ÎN BUCOVINA ÎN TIMPUL STĂPÂNIRII AUSTRIECE (1775–1918)

În Bucovina, partea de nord a statului medieval Moldova, care în 1775, în urma unui aranjament teritorial austro-turc pe seama Moldovei, a intrat în componența Imperiului habsburgic, noua stăpânire austriacă a moștenit realitatea socială a robiei țăganilor¹¹⁴. Existau aici cele trei categorii de robi din principatele române. Numărul robilor era mare, îndeosebi datorită numeroaselor mănăstiri din această parte a țării. Singură mănăstirea Moldovița avea, în 1775, 80 familii de robi, cu 294 suflete¹¹⁵. Se apreciază că numărul țăganilor sedentari pentru anul 1775 era de cel puțin 500 familii, iar numărul total al țăganilor era de 800 familii, adică 4,6% din populația totală a provinciei (care era atunci de cca 17 000 familii). În 1780 erau înregistrate 242 familii de țigani nomazi și 534 familii de țigani sedentari, în total 776 familii de țigani¹¹⁶. La conscripția din anul 1800 erau în Bucovina 627 familii de țigani sedentari, cu 2 500 suflete; ei constituiau 1,26% din populația totală de 198 000 locuitori a provinciei¹¹⁷.

În primii ani ai stăpânirii austriece în Bucovina, robia țăganilor și-a continuat existența. Intervenția noilor autorități s-a limitat la început la reglementarea statutului fiscal al robilor¹¹⁸. Desființarea scutirilor de care ei beneficiau era necesară și pentru că uneori mănăstirile declarau drept „țigani” și pe unii țărani, care în mod normal ar fi trebuit să plătească impozitul. Țigani au fost impuși și ei la impozit și la celelalte obligații față de stat.

În cadrul reformelor introduse în Bucovina în deceniul nouă, în timpul domniei împăratului Iosif II, reforme care au asigurat provinciei un sistem socio-administrativ în mare măsură identic cu al celorlalte provincii ale imperiului, robia țăganilor a fost desființată. Împăratul Iosif II a dat la Cernăuți, la 19 iunie 1783, un ordin prin care robia era desființată¹¹⁹. Punerea în practică a acestei măsuri a fost însă extrem de anevoioasă, datorită opoziției boierilor moldoveni și a mănăstirilor. Opoziția mănăstirilor a putut fi înfrântă mai ușor, într-o epocă în care în întregul imperiu erau luate atunci măsuri împotriva acestor așezăminte. Opoziția boierilor moldoveni a fost însă deosebit de acerbă. Timp de mai mulți ani ei au înaintat administrației civile și militare a Bucovinei, a Galiției (de care ținea Bucovina din 1786) proteste și memorii în care

¹¹³ H. Arnold, *op. cit.*, p. 90.

¹¹⁴ Pentru țăgani în Bucovina în epoca stăpânirii habsburgice, vezi A. Ficker, *Die Zigeuner in der Bukowina*, în „Statistische Monatschrift”, V, 1879, p. 249–265; D. Dan, *Țigani din Bucovina*, Cernăuți, 1892; R. Fr. Kaindl, *op. cit.* 36–44; J. Polek, *Die Zigeuner in der Bukowina*, în „Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums”, XIII–XIV (1905–1906), p. 45–63.

¹¹⁵ R. Fr. Kaindl, *op. cit.*, p. 21.

¹¹⁶ J. Polek, *op. cit.*, p. 47, cu nota 3.

¹¹⁷ A. Ficker, *op. cit.*, p. 250–251.

¹¹⁸ O trecere în revistă a măsurilor luate de autoritățile austriece în Bucovina în privința țăganilor, la R. Fr. Kaindl, *op. cit.*, p. 36–44; J. Polek, *op. cit.*, p. 47 și urm.

¹¹⁹ J. Polek, *op. cit.*, p. 49. Problema punerii în practică a măsurii de dezrobire, *ibidem.*, p. 49–60.

prezentau ordonanța imperială ca o încălcare a autonomiei și a tradiției țării și „argumentau” necesitatea păstrării robiei, ca fiind starea cea mai potrivită pentru țigani, după ei acest tip de dependență fiind și în avantajul țăganilor. Aplicarea ordonanței a fost tergiversată, iar boierilor li s-au făcut concesii, încât ei nu au pierdut forța de muncă pe care o constituiau robii. Abia la sfârșitul deceniului se poate vorbi de dispariția efectivă a robiei în Bucovina. Dependența personală a robilor mănăstirești și boierești a fost desființată. Ei au intrat, formal, în rândul țăranilor, fiind impuși la aceleași impozite și alte obligații față de stat ca aceștia. Cei mai mulți dintre ei au rămas pe moșia pe care trăiseră ca robi. Ei erau însă țărani fără pământ, astfel încât condiția lor economică și modul lor de viață nu s-au schimbat prea mult. Acești „țărani noi” — cum sunt numiți uneori în actele epocii — au receptat noul statut ca o înrăutățire a situației lor. Unii dintre ei s-au alăturat țăganilor nomazi.

Țiganii nomazi din Bucovina (lingurari, ursari, aurari sau rudari) au fost impuși de către autoritățile austriece la plata unor dări speciale. Fiecare familie de țigani nomazi plătea anual taxe de 3 florini 57 creițari, la care se adăugau alte obligații față de comună, precum și două zile de robotă în favoarea căpitanului de țigani¹²⁰. Acesta din urmă se ocupa cu strângerea taxelor de la țigani și, prin intermediul șefilor familiilor de țigani, își exercita autoritatea asupra țăganilor din țară; el era țigan. Încă din deceniul nouă au fost luate măsuri repetate pentru sedentarizarea țăganilor nomazi și transformarea lor în agricultori și meșteșugari. În anul 1802, printr-un ordin gubernial, se interzice intrarea în țară a țăganilor străini, iar familiilor de țigani care se află în Bucovina li se dă un termen în care să se așeze într-un loc; după expirarea acestui termen, familiile care încă vor mai nomadiza, vor fi alungate din țară. În 1803 a fost desființată slujba de căpitan de țigani, precum și dările specifice țăganilor. De acum înainte țăganii erau obligați să plătească dări în rând cu ceilalți locuitori ai țării. Țiganii sunt asimilați întru totul țăranilor¹²¹.

Măsuri de sedentarizare a țăganilor nomazi au fost luate și mai târziu, de către guberniul Galiciiei, de care ținea Bucovina. Această problemă devine din nou acută pentru autorități în jurul anului 1850. Acum justiția, poliția și jandarmeria au recurs la măsuri energice împotriva țăganilor nomazi¹²². În anii '70 ai secolului trecut, Ministerul de Interne de la Viena s-a preocupat de găsirea celor mai bune modalități de eliminare a acestui fenomen social și de reglementare a situației țăganilor în ansamblu. În aceste împrejurări, în vara anului 1878, a fost efectuată o anchetă asupra situației țăganilor din Bucovina, pe localități. Numărul total al țăganilor sedentari în Bucovina era atunci de 5 295 suflete, adică 1,32% din populația provinciei. Repartiția populației țigănești pe teritoriu era însă extrem de inegală. În unele districte țăganii atingeau 2–3% din populație (Gura Humorului 3,68%, Solca 2,23%, Storojineț 2,18%), iar în altele numărul țăganilor era nesemnificativ (de exemplu, în districtul Sadagura doar 0,20% din populație). Țiganii se concentrau în partea de sud a provinciei, unde con-

¹²⁰ *Ibidem*, p. 60.

¹²¹ Măsurile de sedentarizare a țăganilor nomazi la R. Fr. Kaindl, *op. cit.*, p. 42–44; J. Polek, *op. cit.*, p. 60–62.

¹²² A. Ficker, *op. cit.*, p. 251.

stăteau 1,9% din populație. 3 900 țigani locuiau în localități curat românești, 740 în localități curat rutene sau rusești, 600 în localități mixte româno-rutene. 4/5 din țiganii bucovineni trăiau în mijlocul românilor, unde alcătuiau 2,12% din populație, în timp ce țiganii care trăiau între ruteni reprezentau doar 0,57% din populația respectivă. (În acea epocă românii și rutenii sau ucrainenii erau în număr aproximativ egal în Bucovina.) Cei mai mulți dintre țiganii bucovineni aveau româna ca limbă maternă¹²³.

În conscripția din 1878 nu mai sunt înregistrați țigani nomazi. În acel moment țiganii bucovineni erau cu toții sedentarizați. Puținii țigani nomazi prezenți în provincie la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX erau veniți mai ales din nordul Transilvaniei, cu pașapoarte emise de autoritățile ungare, iar unii din România. Apariția lor era sporadică și umblau numai prin părțile de sud-est ale țării, în districtele Rădăuți, Storojineț și Vijnîța¹²⁴.

7. ȚIGANII ÎN BASARABIA ÎN TIMPUL STĂPÂNIRII ȚARISTE (1812–1918)

Când în 1812, prin pacea ruso-otomană de la București, Imperiul țarist a anexat jumătatea Moldovei cuprinsă între Prut și Nistru, în această nouă provincie, care de acum înainte va fi numită Basarabia, țiganii aveau condiția socio-juridică a robilor¹²⁵. Stăpânirea țaristă a menținut această realitate. Țiganii constituiau o categorie socială aparte. În „Așezământul obrazovaniei oblastei Bessarabiei” din 1818, care împarte populația provinciei în nouă stări, țiganii formează starea a opta; starea a noua o formau evreii¹²⁶. Tot prin acest „așezământ” țiganii sunt împărțiți în două categorii: unii care „să află în nemijlocită stăpânirea haznelii și să ocârmuiescu de cătră însuși cârmuirea oblastii” (provinciei) — adică țiganii statului — și alții care „sânt robi a părții duhovnicești, a dvorenilor, a boiernașilor, a mazililor și a neguțitorilor și spânzură cu desăvârșire de la aceștia” — adică țiganii particularilor. Țiganii statului plăteau bir cu numele de *dajdie*, după vechile rânduiele, iar țiganii particularilor erau scutiți de orice obligații față de stat¹²⁷.

În Basarabia țaristă, timp de câteva decenii, țiganii și-au continuat vechiul mod de viață. Cei mai mulți erau nomazi. Organizați în cete, ei colindau prin țară cu meșteșugul lor, îndeosebi fierăria, căldărăria și lucrarea obiectelor de lemn.

Autoritățile au fost preocupate de situația țăganilor statului sau ai coroanei. În 1812, când, sub guvernatorul Scarlat Sturdza, s-a făcut primul recensământ al țăganilor statului, existau 340 familii din această categorie. Țiganii statului erau împărțiți în trei

¹²³ Acest recensământ *ibidem*, p. 251–257.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 261–262.

¹²⁵ Despre țiganii din Basarabia în secolul al XIX-lea vezi K. H[annațki], *Țigane*, Kișinev, 1866, p. 90–105 (extras din „Bessarabskih Oblastnîh Vjedomosti”); V. S. Zelenčuk, *op. cit.*, p. 213–219; Z. C. Arbore, *Basarabia în secolul XIX*, București, 1899, p. 113–117; I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, ed. S. Neagoe, București, 1991, p. 204–205.

¹²⁶ P. Mihail, Z. Mihail, *Acte în limba română tipărite în Basarabia, I (1812–1830)*, București, 1993, p. 35.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 38.

clase, plătind fiscoului o dajdie de 40 și respectiv 20 lei pe an (prima și cea de-a doua clasă), ȧiganii din cea de-a treia clasă (bătrâni, văduve și orfani) fiind scutiți de orice obligație¹²⁸. Timp de mulți ani autoritățile au încercat prin diferite măsuri curmarea „vagabondajului” și trecerea ȧiganilor statului la viața sedentară¹²⁹. Din 1829 s-a trecut la colonizarea lor cu forța în județele Bender și Akerman (Cetatea Albă), unde li s-au pus la dispoziție loturi de pământ, un împrumut bănesc și grâu pentru semănat, totodată fiind scutiți de impozite pe timp de patru ani. Se urmărea transformarea lor în țărani, șerbi ai statului. Această încercare până la urmă a eșuat, datorită împotrivirii ȧiganilor. Au fost, totuși, întemeiate, în județul Akerman, două sate populate cu ȧigani: Cair și Faraonovca. Acolo au fost așezate 752 familii, cărora li s-au repartizat 9 202 desetine de pământ. Situația acestor sate a ajuns însă deplorabilă și, în plus, acești noi șerbi ai statului au creat probleme autorităților, prin refuzul de a plăti impozitele și de a executa prestațiile¹³⁰. Ulterior, în 1839, când a fost formată oastea căzăcească de la Dunăre, guvernul rus a încercat să-i includă aici și pe ȧiganii coroanei din sudul Basarabiei. În oastea căzăcească a rămas însă un număr mic de ȧigani¹³¹.

Cu toate aceste măsuri luate de autorități, cei mai mulți dintre ȧiganii coroanei și-au continuat modul de viață tradițional. Ei umblau cu șatra prin Basarabia și guberniile vecine din Ucraina. Numărul ȧiganilor coroanei a crescut de la 221 familii în 1813 la 1 135 familii în 1839. În rândul lor au intrat și ȧiganii care fuseseră eliberați de către stăpânii particulari, precum și ȧiganii fugiți din Moldova de la vest de Prut și nerevendicați de nimeni. La conscripția din 1858 în Basarabia existau 5 615 ȧigani ai statului, alături de 5 459 ȧigani boierești; dintre aceștia din urmă, 2 978 erau ȧigani de curte, iar 2 481 erau nomazi¹³².

În ce-i privește pe ȧiganii boierești, autoritățile nu au intervenit decât în 1861. Atunci, odată cu legea care desființa șerbia și acorda libertate personală ȧăranilor din întregul Imperiu rus, a fost desființată și robia ȧiganilor boierești din Basarabia. În fapt, pentru mulți dintre ei, acest lucru s-a petrecut chiar mai înainte. Proprietarii, care aflaseră de proiectul de dezrobire, și-au eliberat de bună voie robii, gonindu-i de pe moșiile lor, pentru a scăpa de obligația de a da pământ acestor robi. O parte dintre foștii robi boierești, prin implicarea directă a autorităților guberniei, au fost împrăprietăriți, mai ales pe pământurile din jurul mănăstirilor. Ei au devenit astfel țărani. Alții au rămas în continuare servitori casnici la foștii lor stăpâni. O altă parte, cei nedeprinși cu agricultura, au completat rândurile ȧiganilor nomazi, ale meșteșugarilor și lăutarilor¹³³.

Numărul ȧiganilor din Basarabia a scăzut continuu, prin românizarea celor sedentarizați și prin procesul de migrare spre Ucraina și Rusia a ȧiganilor basarabeni (sau a celor veniți din Moldova de dincoace de Prut), care mai practicau modul de viață nomad. Ponderea ȧiganilor în ansamblul populației a ajuns să fie insignifiantă. Dacă în

¹²⁸ Z. C. Arbore, *op. cit.*, p. 116.

¹²⁹ Politica autorităților țariste în Basarabia în privința ȧiganilor, la V. S. Zelenčuk, *loc. cit.*

¹³⁰ *Ibidem*, p. 214.

¹³¹ *Ibidem*, p. 214–215.

¹³² *Ibidem*, p. 215–217.

¹³³ *Ibidem*, p. 217.

1835 cei 13 000 de țigani reprezentau 1,8% din populația provinciei, în 1859, 11 000 de țigani însemnau 1,0% din populație. După statistica oficială din 1897, în Basarabia erau 8 636 țigani, care reprezentau 0,5% din populația de 1 935 412 locuitori a provinciei¹³⁴. În întregul Imperiu rus (unde în 1897 erau înregistrați în total 45 000 țigani), Basarabia era provincia cu cea mai mare concentrare de țigani. Însă în cadrul României Mari, în componența căreia a intrat în 1918, Basarabia era provincia cu cei mai puțini țigani.

8. ȚIGANII ÎN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

În secolul al XIX-lea imensa majoritate a țăganilor din Transilvania (în sensul larg al termenului) s-a sedentarizat. Ei s-au așezat în localitățile rurale și urbane, alături de români, maghiari, secui și sași. Procesul de sedentarizare a fost pe de o parte rezultatul unei evoluții naturale, societatea timpului, înscrisă într-un puternic curent de modernizare, lăsând loc tot mai puțin modului de viață nomad pe care îl duceau tradițional țăganii, iar pe de altă parte, al politicii de „civilizare” a țăganilor promovată de autoritățile habsburgice. În Transilvania sedentarizarea țăganilor a avut un caracter dirijat. Conducerea principatului a avut o concepție clară despre cum trebuia făcută fixarea țăganilor. Impunerea unui domiciliu stabil trebuia să fie urmată de legarea de o ocupație agricolă, dobândirea unui mod de viață identic cu al populației localității respective, însușirea limbii acesteia și abandonarea limbii țigănești și, în final, ștergerea identității țigănești și asimilarea deplină.

Raportul întocmit în 1794 de comisia însărcinată cu studierea situației țăganilor și găsirea modalităților celor mai adecvate de integrare a lor, propune guvernului Transilvaniei să nu permită țăganilor să se stabilească în număr mare într-un loc, departe și izolați de ceilalți oameni; ei trebuie să se amestece printre ceilalți locuitori, pentru că această vecinătate va avea ca efect adoptarea de către țigani a îmbrăcămînții, obiceiurilor și limbii populației respective. Au existat și alte rațiuni care au determinat autoritățile să interzică aglomerarea țăganilor în anumite locuri. Raportul din 1794 arată că țăganii fierari și potcovari, în general țăganii meseriași, de obicei se adună cu toții în anumite locuri, ceea ce le face existența dificilă, în timp ce în alte locuri astfel de meseriași lipsesc. De aceea, se interzice aglomerarea țăganilor într-un loc și se ordonă ca, acolo unde este cazul, ei să fie mutați în alte locuri. Se propune, însă, ca țăganii astfel dispersați, fixați în sate în grupuri mici, să fie așezați la marginea extremă a satelor; această cerință este justificată prin nemulțumirea sătenilor față de prezența țăganilor, din cauza furturilor și incendiilor pe care aceștia le provocau¹³⁵.

Începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea și mai ales în primele decenii ale secolului al XIX-lea țăganii foști nomazi se așează în satele și orașele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. În perioada anterioară se găseau țigani stabili în relativ puține așezări. Acum, însă, ei devin o componentă a peisajului uman al așezărilor

¹³⁴ *Ibidem*, p. 158, 219; P. Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru (1812–1918)*, Chișinău, 1992, p. 107–109.

¹³⁵ A. Gebora, *op. cit.*, p. 57, 60.

transilvănene. S-a produs o distribuire a țiganilor în întreaga țară, în toate zonele și în aproape toate așezările, indiferent care era etnia preponderentă. Numărul țiganilor dintr-un sat era mic, de regulă câte 2–3 familii. Țigani sunt fierarii și potcovarii satului, dar există și țigani care fac alte munci.

În prima parte a secolului al XIX-lea în Transilvania și Ungaria nu a mai fost urmată cu rigoare politica față de țigani din epoca anterioară. Sedentarizarea unui mare număr de țigani s-a făcut în lipsa măsurilor dure care fuseseră luate în epoca tereziană și iosefină. În principatul Transilvaniei abia în prima parte a deceniului cinci s-a pus din nou în discuție problema țiganilor (nomazi). În anii 1841–1844 Dieta s-a ocupat în mai multe rânduri de țigani și s-a încercat o reglementare a situației lor. Acum a fost lansat un nou proiect în acest sens, care, în fapt, sub multe aspecte era o reluare a măsurilor propuse de comisia din 1794¹³⁶. În deceniul 1850–1860, în perioada conducerii centralizate de la Viena, în Transilvania și Ungaria împotriva țiganilor nomazi au fost revigorat unele măsuri polițienești din epoca tereziană și iosefină. În același timp, au existat inițiative particulare și locale legate de „civilizarea” țiganilor. Episcopul de Satu Mare, Hám János, a deschis în 1857 la Satu Mare, într-o casă construită de el, o școală pentru copiii țigani, pe care a încredințat-o franciscanilor. Ea a funcționat însă un timp foarte scurt¹³⁷.

În epoca dualismului austro-ungar (1867–1918) autoritățile de la Budapesta au luat un șir de măsuri legislative și polițienești care, direct sau indirect, îi priveau pe țigani: combaterea vagabondajului și îngrădirea circulației șatrelor țigănești, trimiterea înapoi cu forța a țiganilor care-și părăseau domiciliul, interzicerea cerșitului și asigurarea ordinii publice în fața delictelor de tot felul pe care le comiteau țiganii ș.a.m.d. Parlamentul ungar s-a ocupat în mai multe rânduri de populația țigănească. Mai ales perioada 1906–1914 a fost bogată în astfel de măsuri, care aminteau de decretele tereziene și iosefine. Politica față de țigani a fost una represivă, la nivelul comitatelor și al țării țiganii fiind considerați o „plagă”¹³⁸. Aceste măsuri au fost luate în condițiile în care în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX s-a produs o înrăutățire a situației economico-sociale a țiganilor în ansamblu. Mai ales concurența produselor industriale a afectat grav poziția pe piață a țiganilor; a restrâns, dacă nu chiar a eliminat în unele cazuri, meșteșugurile tradiționale ale țiganilor, pauperizând imensa majoritate a acestei populații¹³⁹.

La recensământul din 1851, în regatul Ungariei erau în total 30 304 țigani, din care 11 440 în Voivodina și Banat (care atunci alcătuiau o singură provincie) și 18 864 în Ungaria propriu-zisă de atunci (care îngloba și zonele de vest ale României actuale). În principatul Transilvaniei erau 52 665 țigani. Alți 800 țigani se aflau atunci în armata austriacă¹⁴⁰. După statistica lui A. Fényes, în anul 1867, după realizarea dualismului

¹³⁶ Aceste documente ale Dietei transilvănene publicate de A. H[errmann], *A cigányok megtelepítéséről*, în „Ethnographia”, 1893, nr. 1–3, p. 94–107; reluate de Mezey B. et al., *op. cit.*, p. 111–118.

¹³⁷ I. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 73.

¹³⁸ Vezi Pomogyi L., *Cigánykérdés és rendezési kísérletek a dualistakori Magyarországon*, Budapest, 1982; Mezey B. et al., *op. cit.*, p. 26–30; Gy. Szabó, *op. cit.*, p. 76–81.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 76.

¹⁴⁰ I. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 75.

austro-ungar, în întreaga Ungarie de atunci existau 95 500 țigani; dintre aceștia, 33 000 în Ungaria propriu-zisă, 58 000 în Transilvania și 4 500 în Croația, Slavonia și în granița militară (care cuprindea și o parte din Banat)¹⁴¹. La recensământul populației din 1880, în Ungaria și Transilvania erau înregistrați 75 911 țigani, în Croația-Dalmația 1 499, iar în granița militară 1 983; numărul total: 79 393. În Transilvania propriu-zisă existau 56 006 țigani. Înregistrarea este însă parțială, întrucât au fost înregistrați ca țigani doar persoanele care foloseau ca limbă maternă limba țigănească¹⁴². Dar chiar și așa, din punct de vedere numeric ȧiganii constituiau a patra populație a Transilvaniei, după români, maghiari și germani.

O imagine exactă a populației de țigani din Ungaria perioadei dualismului oferă conscripția din anul 1893. Ea a fost realizată la ordinul Ministerului de Interne și, spre deosebire de recensământul general al populației, înregistrează toate persoanele considerate de opinia publică drept țigani. Scopul declarat al conscripției a fost cunoașterea exactă și detaliată a situației acestei populații, pentru a se putea realiza reglementarea vagabondajului și sedentarizarea țiganilor nomazi — probleme care în anii dualismului au preocupat factorii politici ungari. Conscripția înregistrează date deosebit de complexe despre această populație: categoriile de țigani, tipul de locuință, vârsta, starea civilă, religie, limba maternă, ocupația, cunoașterea scrisului și cititului ș.a.m.d.¹⁴³

În întregul regat al Ungariei existau 274 940 țigani, care reprezentau 1,80% din populația recenată în 1890. Au fost înregistrați țigani în 7 962 din cele 12 693 comune câte avea Ungaria de atunci. Cea mai mare concentrare era în Transilvania propriu-zisă: 105 034 țigani, reprezentând 4,67% din totalul populației. Proporția cea mai mare se întâlnea în comitatele Târnava Mare (9,97%) și Târnava Mică (6,74%), iar cea mai redusă în comitatele Solnoc-Dăbâca (2,37%) și Ciuc (2,05%). Orașele cu cea mai mare proporție de țiganilor erau Vințu de Sus (12,7%), Hațeg (10,5%), Dumbrăveni (10,3%)¹⁴⁴. În ansamblul teritoriilor care în 1918 se vor uni cu România existau, în 1893, 151 711 țigani. Erau stabiliți peste tot, indiferent care era etnia preponderentă în localitatea sau zona respectivă.

Din numărul total al țiganilor înregistrați în 1893, 243 432 erau sedentari (stabili), 22 570 semisedentari (adică locuiau o parte mai mare sau mai mică din an într-o localitate, unde reveneau de fiecare dată după deplasările lor sezoniere) și 8 938 nomazi sau șetrari. Aceștia din urmă străbăteau țara cu șatrele. Au fost înregistrate în total 1 026 șatre, ceea ce înseamnă în medie 8 persoane de șatră. Cei mai mulți țigani nomazi au fost înregistrați în comitatele Caraș-Severin (1 969 persoane, adică 22,0% din totalul țiganilor care trăiau aici), Hunedoara (428) și Timiș (426 persoane)¹⁴⁵. Pentru

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² Vezi *ibidem*, p. 75–89 (cu numeroase date statistice, inclusiv separat pentru unitățile administrative).

¹⁴³ Rezultatele conscripției publicate în *A Magyarországbán 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*, Budapest, 1895. Datele conscripției sunt sintetizate și cumulate la Gy. Szabó, *op. cit.*, p. 99–118. Datele recensământului care privesc strict teritoriul fostului principat al Transilvaniei sunt sintetizate de I. Bolovan, *Considerații demografice asupra țiganilor din Transilvania la sfârșitul veacului XIX*, în „Anuarul Institutului de istorie Cluj-Napoca”, XXXII, 1993, p. 187–193.

¹⁴⁴ *A Magyarországbán*, p. 19–20; I. Bolovan, *op. cit.*, p. 187–188.

¹⁴⁵ *A Magyarországbán*, p. 34.

modul în care s-a făcut sedentarizarea țiganilor, este revelator faptul că în aproape 52% din cele 7 220 comune în care au fost înregistrați țigani sedentari, țiganii locuiau separat de restul populației, în cartiere separate; în aproape 40% din comune ei erau amestecați cu populația locală și în 8% din comune ei trăiau atât separat, cât și răspândiți în mijlocul populației locale. În Transilvania propriu-zisă situația era sensibil diferită. Aici în 1095 de localități (55,9% din totalul celor cu țigani) țiganii trăiau amestecați cu ceilalți săteni, iar într-un număr de 218 așezări (11,1%) casele țăganilor erau situate atât la periferie, cât și amestecate printre locuințele populației majoritare. Așezarea țăganilor în interiorul satelor s-a făcut, de cele mai multe ori, abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea¹⁴⁶.

În ce privește limba maternă, 104 750 țigani (38,1% din total) vorbeau maghiara, 82 405 (29,97%) limba țigănească, 67 046 (24,39%) româna, 9 857 (3,59%) slovacă, 5 861 (2,13%) sârba, 2 396 (0,87%) germană, 2 008 (0,73%) ruteană, 306 (0,11%) croată și 311 (0,11%) alte limbi. În Transilvania, 40,58% dintre țigani aveau ca limbă maternă țigănească, 39,6% română, 19,58% maghiară și 0,2% germană. (După recensământul oficial românii alcătuiau 56,72% din populația provinciei, maghiarii 31,0%, germanii 9,67%, alții 2,6%.) Pe ansamblul regatului Ungariei 52,16% dintre țigani nu mai vorbeau limba țigănească, și anume 53,82% dintre sedentari, 51,06% dintre semi-sedentari și 13,01% dintre nomazi¹⁴⁷. În ce privește confesiunea, 39,26% dintre țigani erau romano-catolici, 26,81% ortodocși, 20,28% greco-catolici, 11,82% reformați, 0,93% unitarieni, 0,76% luterani¹⁴⁸.

Deși țiganii erau o populație preponderent rurală, numărul celor care se în-delețniceau efectiv cu agricultura era extrem de redus. Cei mai mulți țigani erau meșteșugari în cadrul populației agricole. Aveau această ocupație 50 506 persoane (33 930 bărbați și 16 576 femei). Cele mai răspândite categorii de meseriași erau: fierari — 12 749 persoane (aceasta înseamnă că 25% dintre țiganii meșteșugari erau fierari; în acel moment 22,5% din fierarii din țară erau țigani), căldărari 2 077, confectioneri de cuie 1 660, lingurari 1 976, confectioneri de vase de lemn 2 968, cărămidari 3 948, confectioneri de cărămidă nearsă 5 667, confectioneri de sfoară 1 998, bidinari 1 720 ș.a.m.d. Un număr de 16 784 țigani erau muzicanți¹⁴⁹. 92,39% din țiganii de peste 6 ani erau analfabeți. Dintre copiii țigani de vârstă școlară, 69,15% nu urmau nici o școală, în comparație cu 19,35% în cazul populației de vârstă școlară din întreaga țară¹⁵⁰. (Pe ansamblul țării rata analfabetismului era de 37,89% la bărbați și 46,89% la femei.) Paleta de date cuprinsă în conscripția din 1893 este, însă, mult mai largă decât cea prezentată aici.

Din datele conscripției din 1893 rezultă amploarea procesului de sedentarizare a țăganilor care s-a petrecut în Transilvania și Ungaria din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și apoi pe parcursul întregului secol al XIX-lea. Țiganii nomazi au ajuns o minoritate practic nesemnificativă. În imensa lor majoritate țiganii s-au așezat în

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 28; I. Bolovan, *op. cit.*, p. 189.

¹⁴⁷ *A Magyarországbán*, p. 56–57; I. Bolovan, *op. cit.*, p. 191.

¹⁴⁸ *A Magyarországbán*, p. 51.

¹⁴⁹ *Vezi ibidem*, tabelele de la p. 82 și urm.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 69.

localitățile rurale și urbane și au adoptat o ocupație care să le asigure existența. Unii (ce e drept, foarte puțini) au devenit chiar mici proprietari de pământ. Statistica din 1893 arată că ne aflăm în plin proces de integrare a țiganilor în modul de viață al populației majoritare. Este drept că poziția socială a celor mai mulți țigani era una marginală. Este însă evident faptul că mai mult decât oricând în trecut, la sfârșitul secolului al XIX-lea s-a produs o apropiere a țiganilor de condiția socială și ocupațională a populației majoritare. Țigani și-au pierdut mult din specificul lor socio-ocupational și cultural.

Aceasta nu a însemnat însă neapărat și asimilarea lingvistică și culturală a țiganilor, așa cum intenționa politica autorităților austro-ungare. Referindu-ne strict la Transilvania, fără îndoială că în unele locuri s-a produs o asimilare deplină a țiganilor în comunitățile rurale românești, maghiare, secuiești și chiar săsești. Dar, în general, chiar și în localitățile unde contactele țiganilor cu locuitorii par mai strânse — cum rezultă din dispoziția topografică a locuințelor țiganilor —, distincția etnică a rămas. În Transilvania păstrarea identității etnice a țiganilor este mai evidentă decât în cazul Ungariei. În această provincie, unde distincțiile etnice și conștiința apartenenței etnice a românilor, maghiarilor și sașilor au fost deosebit de puternice, mai ales în cursul „secolului naționalităților“, țiganii așezați la marginea așezărilor, chiar dacă și-au însușit limba localnicilor și și-au abandonat limba proprie, constituie în tot cursul secolului o comunitate aparte. Procesul de „deznaționalizare“ a țiganilor a fost în Transilvania de o amploare mai mică decât în Ungaria sau în Vechiul Regat.

ȚIGANII ÎN ROMÂNIA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

1. SITUAȚIA ȚIGANILOR ÎN PERIOADA INTERBELICĂ. INTEGRARE ȘI ASIMILARE

În 1918, când s-a realizat statul național unitar român, deveneau cetățeni ai României Mari și țiganii din Basarabia, Bucovina și Transilvania (cu Banatul, Crișana și Maramureșul)¹. Experiența istorică în parte diferită și specificul cultural al grupurilor de țigani din noile provincii au făcut ca tabloul populației țigănești din România să devină unul deosebit de complex.

La recensământul general al populației din anul 1930 s-au declarat de neam țigan 262 501 persoane, adică 1,5% din populația României². În aproape jumătate din așezările țării trăia atunci un număr mai mare sau mai mic de țigani. 221 726 țigani (sau 84,5% din total) trăiau în sate, iar 40 775 (15,5%) în orașe. În mediul rural țăganii reprezentau 1,5% din populație, iar la orașe 1,1%. Repartiția țăganilor pe provincii nu era egală. Cel mai mare număr de țigani a fost înregistrat în Transilvania; în provincia intracarpatică trăiau 75 342 țigani, care reprezentau 2,3% din populație. În Muntenia erau 71 784 țigani (1,8% din populație), în Moldova 32 194 țigani (1,3%), în Oltenia 22 239 țigani (1,5%), în Banat 17 919 țigani (1,9%), în Crișana-Maramureș 15 895 (1,3%), în Bucovina 2 164 (0,3%), în Basarabia 13 518 (0,3%), în Dobrogea 11 446 (1,4%). Județele cu cei mai mulți țigani erau: Ilfov (care includea și Bucureștiul) 17 230, Mureș 11 305, Dolj 8 065, Cluj 7 869, Târnava Mică 7 573, Prahova 7 348, Iași 7 228. Ponderea cea mai mare a țăganilor în ansamblul populației era în județele din Transilvania: Târnava Mică 5,1%, Năsăud 4,1%, Mureș 3,9% și Făgăraș 2,9%.

Diferențele între provincii se referă și la proporția țăganilor față de totalul populației localității. În Transilvania trăiau țigani în aproape toate așezările, dar într-un

¹ Amintim faptul că o adunare a reprezentanților țăganilor din Transilvania, întrunită la Tâmbăveni, la 27 aprilie 1919, a salutat decizia Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918 de unire a Transilvaniei cu România și a afirmat angajamentul țăganilor de a fi credincioși noii lor patrii (1918. *Unirea Transilvaniei cu România*, ed. a III-a revăzută și adăugită, București, 1978, p. 666-667).

² Datele din recensământul din 1930 privitoare la țigani, în *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930, II (Neam, limbă maternă, religie)*, București, 1938, p. XXXII-LVI. Vezi și Arhivele Statului București, fond Președinția Consiliului de Miniștri (în continuare A.S.B., fond P.C.M.), dosar 42/1940.

număr mic, pe când în Vechiul Regat se constată o anumită concentrare a lor. În multe localități din Muntenia, Oltenia și Moldova proporția țiganilor era ridicată, aici existând zeci de sate formate exclusiv sau majoritar din țigani. Tot aici erau situate și cele mai multe din așezările cu număr mare de țigani. Cei mai mulți trăiau în București — 6 795 persoane (1,1% din populație). Orașele cu cea mai mare proporție de țigani erau Urziceni (13,4%), Orșova (8,5%), Târgu Frumos (8,3%) și Mizil (8,1%).

La recensământul din 1930 doar 101 015 persoane, adică 37,2% din totalul populației țigănești, au declarat drept limbă maternă limba țigănească. Dacă la neam țiganii figurează cu 1,5% din populația țării, la limba maternă țigănească figurează numai cu 0,6%. Existau județe cu mase importante de țigani în care aceștia și-au pierdut aproape complet limba: în județul Sibiu doar 10,3% dintre țigani aveau ca limbă maternă limba țigănească, în Făgăraș 10,7%, în Brașov 11,5%, în Gorj 13,0%, în Prahova 16,0%, în Vâlcea 17,7%. Procesul de abandonare a limbii țigănești era foarte avansat în Bucovina, în sudul Transilvaniei și în Muntenia. Odată ce două treimi dintre țigani aveau ca limbă maternă româna (acolo unde conviețuiau cu românii), maghiara (în așezările cu majoritate maghiară din Transilvania) sau altă limbă, înseamnă că ne aflăm în fața unui fenomen de asimilare de lungă durată și foarte înaintat.

Este în afara oricărui dubiu că recensământul din 1930 nu redă exact numărul țiganilor care trăiau atunci în România. El a fost întocmit pe baza declarațiilor recenzaților și au existat locuitori de origine țigănească ce nu s-au declarat țigani. Aceasta fie din cauza faptului că numele „țigan” era considerat o declasare, fie pentru că persoane de această origine se simțeau ca aparținând altor neamuri, cu care se identificau³. Numărul real al țiganilor din România a fost văzut diferit de către cei care s-au ocupat de această populație. Au fost avansate unele cifre: Martin Block socotea că în România trăiau 350 000–400 000 de țigani⁴. Unii specialiști români în biopolitică, interesați în a sensibiliza opinia publică în legătură cu „pericolul” pe care l-ar fi prezentat țiganii, vorbeau de 400 000⁵ sau chiar 600 000 de țigani⁶. Unele voci din interiorul etniei țiganilor au avansat cifre aberante, mergând până la un milion⁷. Ion Chelcea, care discută pe larg această problemă⁸, aprecia numărul țiganilor din România ca fiind dublu față de cel arătat de recensământul din 1930: adică aproximativ 525 000 în loc de 262 501. El împarte țiganii în trei categorii: a) cei care au și caracterele exterioare veritabil țigănești și „conștiința” apartenenței la această etnie; b) cei ce sunt pe punctul de a fi asimilați, care oscilează în ce privește apartenența lor

³ S. Manuilă, D. C. Georgescu, *Populația României*, București, 1938, p. 59.

⁴ M. Block, *Mœurs et coutumes des Tziganes*, trad. J. Marty, Paris, 1936, p. 64; idem, *Die materielle Kultur*, p. 52.

⁵ I. Făcăoaru, *Amestecul rasial și etnic în România*, în „Buletinul eugenic și biopolitic”, IX, 1938, p. 282.

⁶ Gh. Făcăoaru, *Câteva date în jurul familiei și statului biopolitic*, București, [1941], p. 17 (extras din „România Eroică”).

⁷ Uniunea Generală a Romilor din România pretindea în 1938 că reprezintă interesele unei populații de 784 793 țigani (G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 125–126). În ziarul „Timpul” (Craiova, III, nr. 41, 29 iulie 1934, p. 1) se vorbește de un milion de țigani în România (!).

⁸ I. Chelcea, *op. cit.*, p. 63–88 (cap. „Câți țigani sunt în România?”).

etnică; c) cei ce se dau drept asimilați, dar care se mai pot recunoaște⁹. Aceste încercări de a corecta datele recensământului țineau prea puțin seama de fenomenul de asimilare etnică, ce a făcut ca o parte din locuitorii de origine țigănească să se asimileze etniei majoritare în localitatea sau zona respectivă. S-a făcut observația că țiganii din provinciile de peste munți s-au declarat mult mai complet decât țiganii din Vechiul Regat, unde numărul real al țiganilor era sensibil mai mare decât cel din recensământ. Explicația acestei diferențe constă în definirile etnice și naționale foarte puternice în Transilvania și în procesul masiv de asimilare a țiganilor care s-a petrecut de-a lungul timpului, inclusiv în perioada interbelică, la sud și est de Carpați¹⁰. Datele recensământului, cu rezervele numite, sunt singurele credibile și ele au fost considerate ca fiind cele mai apropiate de realitate atunci când s-a pus problema luării unor măsuri de ordin rasial împotriva țiganilor, la începutul anilor '40.

Cifrele recensământului sunt inferioare celor de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Scăderea în recensăminte a numărului de țigani se explică prin procesul de asimilare petrecut în cursul deceniilor. În cele mai multe localități recensământul din 1930 consemnează un număr de țigani inferior celui din recensămintele anterioare. În cca 200 de comune, între două recensăminte, țiganii au dispărut. Comparând datele pentru Transilvania, Crișana și Banat ale recensământului țiganilor efectuat de autoritățile ungare în 1893 cu cele ale recensământului românesc din 1930, se constată o însemnată scădere a numărului țiganilor în intervalul celor 37 de ani. În 1893 erau 151 711 țigani, iar în 1930 numai 109 156, deci o reducere cu 42 555 persoane, adică 28,1%. Ce e drept, au existat județe în care, în primul rând din cauze de ordin economico-social care au dus la anumite deplasări de populație, s-a înregistrat o creștere simțitoare a populației țigănești: Sălaj (o creștere cu 44,4%), Năsăud (23%), Târnava Mare (8,8%), dar regula a fost scăderea numărului de țigani. În cele 462 de comune de dincolo de Carpați în care în 1893 trăiau cel puțin câte 50 țigani, recensământul din 1930 constată că în 127 de comune numărul țiganilor era staționar sau în creștere, în 266 de comune era în scădere, iar în 69 de comune țiganii au dispărut complet¹¹. Fenomenul de asimilare era și mai pregnant în Vechiul Regat. Față de 200 000 țigani, cât este estimarea minimă pentru sfârșitul secolului al XIX-lea, în 1930 provinciile Vechiului Regat aveau doar 137 663 țigani; deci o scădere cu aproximativ 31%.

În România interbelică țiganii erau ca număr, conform datelor recensământului, a șasea etnie din țară, după români, unguri, germani, evrei, ucraineni și ruși. Populația de țigani se prezenta ca un conglomerat extrem de eterogen, înglobând grupuri diferite ca limbă, ocupație, situație socială etc. Unii, continuând vechile neamuri țigănești, perpetuau, în forme mai mult sau mai puțin alterate, viața comunitară de altădată: rudarii, ursarii, căldărarii etc. Cei mai mulți, însă, părăsiseră cadrul lor tradițional de viață; trăiau în mijlocul populației românești sau de altă etnie, integrați mai mult sau mai puțin comunității rurale sau urbane respective¹². Ceea ce unea aceste grupuri foarte

⁹ *Ibidem*, p. 84.

¹⁰ A.S.B., fond P.C.M., dosar 42/1940, f. 5–6.

¹¹ *Ibidem*, f. 14–16.

¹² Tabloul populației de țigani în această epocă la I. Chelcea, *op. cit.*, p. 22–62.

diferite și le dădea conștiința unei identități țigănești erau, în afara originii comune, statutul social marginal și, în al doilea rând, izolarea lor ca țigani de către populația în mijlocul căreia trăiau.

Deceniile dintre cele două războaie mondiale au fost o epocă în care populația de țigani din România a trecut printr-un proces de transformări importante. Dinamica socială a țării din această epocă i-a antrenat și pe țigani. Sub aspect ocupațional un anumit specific al lor există și acum. Unele grupuri de țigani își perpetuează meșteșugul. Se continuă unele meșteșuguri considerate drept țigănești. Fierăria, de exemplu, era văzută și în această epocă în satele românești ca o îndeletnicire rezervată țăganilor. La fel, fabricarea cărămizilor și a multor obiecte din inventarul gospodăriei țărănești. Rudarii erau, în general, cei care furnizau obiectele de lemn necesare gospodăriei. Lăutăria era practică mai peste tot de muzicanți țigani¹³.

Aceste profesii, care erau cele mai reprezentative pentru țigani, sunt însă într-un declin tot mai evident. El se datorează concurenței produselor industriale și progresului material al lumii țărănești, care, în locul obiectelor rudimentare confecționate de țigani, cumpără produse de fabrică. De asemenea, mult mai mult decât în epoca anterioară, în satele românești au apărut meșteșugari români, care au spart „monopolul” pe care îl deținuseră anterior țiganii. Cercetările etnografice din anii '30 au scos în evidență criza prin care treceau rudarii. Așezări întregi de rudari se aflau în declin din punct de vedere al ocupației lor specifice. Ei și-au pierdut monopolul asigurării gospodăriei țărănești cu produse lucrate din lemn. Acum ei nu mai lucrau decât obiecte mărunte: mături, fuse, greble etc. și au fost nevoiți să-și găsească și altă sursă de existență. În Transilvania rudarii sau băieșii în general s-au adaptat la alte ocupații (lucrurile pământului în sat, plecarea sezonieră la lucru în altă parte, comerțul cu covoare). În schimb, în Vechiul Regat ei erau refractari altor ocupații. O parte dintre rudari se proletarizează în sensul rău al cuvântului. Disparând specificul lor ocupațional, se produce și disoluția lor ca rudari și chiar a comunităților lor¹⁴. Acum dispar, datorită concurenței din partea industriei, spoitorii. Bidinăresele sau chivuțele devin tot mai rare în peisajul Bucureștiului. Zidarii țigani sunt concuși de meșterii străini. Geambașii devin tot mai rari. Ursarilor li se interzice să-și mai practice îndeletnicirea, ca urmare a protestelor Societății pentru protecția animalelor¹⁵. Alte categorii profesionale de țigani sunt supuse la anumite restricții¹⁶. Chiar și profesia de lăutar intră într-o perioadă de declin. Concuși de muzica radiofonică, patefoane și de orchestrele de muzică modernă, lăutarii țigani se împuținează și în multe orașe breslele de lăutari dispar¹⁷. În plus, țiganii pierd monopolul pe care l-au avut de mult timp asupra acestei profesii în unele regiuni ale țării, odată ce lăutăria se învață în școli speciale și este

¹³ Ocupațiile țăganilor din România în prima jumătate a secolului XX, cu aspectele etnografice, sunt tratate la M. Block, *Die materielle Kultur*, p. 87–125; I. Chelcea, *op. cit.*, p. 102–149.

¹⁴ I. Chelcea, *op. cit.*, p. 119–124.

¹⁵ Arhivele Statului București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei (în continuare A.S.B., fond I.G.J.), dosar 95/1940, f. 269–276, 459–460.

¹⁶ „Glasul Romilor”, III, nr. 11, 8 iunie 1938, p. 3; IV, nr. 12, 5 aprilie, p. 2 (art. „Meserii care dispar”).

¹⁷ Ibidem, III, nr. 11, p. 3; „Timpul”, III, nr. 40, 18 iulie 1934, p. 2.

îmbrățișată și de români¹⁸. În aceste condiții, mulți țigani au fost nevoiți să se orienteze spre o altă ocupație. Astfel, în perioada interbelică a proliferat comerțul ambulant practicat de țigani. Și înainte unii nomazi, în peregrinările lor prin țară, schimbau produsele lor specifice pe unele bunuri din gospodăria țărănească pe care le vindeau apoi în altă parte. Aceasta a fost însă o ocupație auxiliară. În perioada interbelică comerțul ambulant devine o profesie pentru unii țigani. Este practicat pe scară largă îndeosebi comerțul ambulant cu produse textile. Mai ales în Transilvania au existat comercianți ambulanti țigani care-și practicau meseria pe baza unei autorizații eliberate de autorități. Dar, în marea majoritate a cazurilor, țiganii care au fost nevoiți să-și abandoneze meseria lor tradițională s-au orientat spre o ocupație marginală. Pauperizarea micului meșteșugar nu l-a transformat pe meșterul țigan în muncitor, ci, în cele mai fericite cazuri, în salahor, măturător de stradă etc. Perioada interbelică a fost epoca în care s-a produs o schimbare majoră în structura ocupațională a populației țigănești.

Marea majoritate a țăganilor, locuind la sat, practicau ocupații agricole sau legate de agricultură. Reforma agrară înfăptuită în România în anii 1918–1920 a transformat în mici proprietari agricoli și o parte din țăganii care trăiau atunci în sate. Țiganii care participaseră la război și familiile acestora, iar în unele locuri și alți țigani, au fost împroprietăriți cu mici loturi de pământ, în rând cu ceilalți săteni. Nu au beneficiat, însă, de reformă țăganii nomazi, nelegați de un sat anume. De asemenea, nu au fost împroprietăriți, în marea lor majoritate, nici rudarii, care prin specificul ocupației lor trăiau în zonele împădurite, în afara satelor, și care nu se sedentarizaseră pe deplin. Mulți țigani au dobândit condiția de proprietari agricoli, ceea ce a făcut ca prăpastia care-i separa de români să se estompeze. Procesul de integrare a lor în comunitatea sătească — proces început demult, odată cu sedentarizarea — a căpătat astfel un serios impuls.

Locul lor în economia agricolă propriu-zisă a fost însă unul marginal. Pământul deținut în proprietate de țigani la nivelul unui sat era nesemnificativ. Plugăria nu a fost ocupația lor predilectă. În condițiile economico-sociale ale perioadei interbelice, mai cu seamă ale procesului de polarizare pe care l-a cunoscut atunci satul românesc, mulți țigani și-au pierdut pământurile dobândite la reforma agrară. Ion Chelcea constata în ancheta desfășurată în Țara Oltului în 1939 că 57,9% din pământurile cu care au fost împroprietăriți țăganii de sat de la Șercaia au fost vândute, iar la Ucea de Jos procentul era de 73,3%¹⁹. Fiind în general lipsiți de pământ sau având prea puțin, țăganii luau pământ în parte sau în arendă. Mulți dintre ei munceau cu ziua, pentru produse sau bani, ori în contul unei datorii.

Dacă țăganii n-au devenit nici acum o populație de agricultori, în schimb ei aveau un rol încă important în repararea utilajului agricol și în practicarea altor meșteșuguri rurale. În unele părți ale țării meșteșuguri, cum era fierăria, continuau a fi practicate aproape exclusiv de către țigani. De asemenea, dintre țigani se recrutau, de regulă (în Ardeal în mod exclusiv), porcarii și ciurdarii satului.

¹⁸ O. Bârlea, „Conservatorul“ de lăutari din Rociu, în „Sociologie românească“, IV, 1942, p. 471–475.

¹⁹ I. Chelcea, *op. cit.*, p. 104, 133.

Pentru țiganii de sat, perioada interbelică a fost, indiscutabil, sub multe aspecte, o epocă de progres. Ei își fac locuințe superioare celor din trecut, sunt mai legați de îndeletnicirea agricolă, iar unii dintre ei devin proprietari agricoli, sunt tot mai integrați comunității satului etc. Diferențele între ei și români persistă. Țiganii rămân în continuare, ca o caracteristică generală, categoria socială cea mai săracă a satului. Ei constituie o forță de muncă extrem de ieftină și oricând la îndemână. Prin situația lor economică și socială inferioară, țiganii formează în fapt o clasă socială aparte. O cercetare pe această temă într-un sat din Basarabia arată că în diviziunea socială a satului, care purta încă puternice elemente din secolele trecute, țiganii formau un fel de a patra clasă, după „dvoreni“, „mazili“ și „țărani“²⁰. Dar, în general, barierele care despărteau pe țigani de români se estompează tot mai mult. Progresul material pe care-l realizează unii țigani, dobândirea unui statut social și economic apropiat de al celorlalți săteni, favorizează integrarea lor în comunitatea satului. Acești țigani încep să-și uite limba, intră în relații de înrudire cu românii, sunt priviți de ceilalți ca membri ai comunității, își manifestă dorința de a fi considerați români, își trimit copiii la școală — ceea ce înseamna, de fapt, o fază avansată a asimilării.

Procesul de asimilare lingvistică și culturală, iar la urmă etnică, a fost condiționat, aproape ca o regulă, de legarea de pământ a țiganilor. Venind într-un moment în care o bună parte a populației țigănești se afla într-o fază mai mult sau mai puțin avansată de asimilare, reforma agrară din anii imediat următori primului război mondial a grăbit acest proces. Situațiile locale, cercetate de echipele sociologice ale Institutului Social Român, sunt o dovadă a acestei evoluții. Cercetările făcute într-un sat din județul Năsăud, de exemplu, arată că țiganii de aici nu mai vorbeau țigănește, nu mai practicau obiceiurile țiganilor, cântau cântecele și jucau jocurile românilor, se îmbrăcau în straie românești și multe alte elemente caracteristice țiganilor au fost înlocuite cu altele românești. Apropierea lor de români devenea tot mai evidentă. Ei doreau să fie părtași la treburile obștești, se considerau români și doreau să fie considerați ca atare. Îndeosebi căsătoriile mixte între români și țigani au favorizat această evoluție. Copiii rezultați dintr-o astfel de căsătorie se considerau români, încât asimilarea se producea chiar de la prima generație²¹. În unele locuri ascensiunea socială de la treapta de țigan la cea de român, în urma amestecului, se numea „ridicare din neam“²².

Această tendință de asimilare lingvistică și etnică a fost caracteristică unei bune părți a populației țigănești din România. Prefacerea etnică a cuprins o parte, credem, deloc neglijabilă a țiganilor. Amploarea acestui proces este însă dificil de stabilit. Sate care în urmă cu câteva decenii erau populate cu un mare număr de țigani au ajuns să devină românești în (cvasi)totalitate, prin românizarea acestora. În unele locuri, „țigani“ considerați ca atare de populație mai erau doar țiganii care se stabiliseră aici relativ recent. Țiganii vechi ai satului, care se așezaseră aici în urmă cu decenii, poate

²⁰ Domnica I. Păun, *Țiganii în viața satului Cornova*, în „Arhiva pentru Știință și Reforma Socială“, X, 1932, nr. 1-4, p. 521.

²¹ Vezî A. Boia, *Integrarea țiganilor din Șanț (Năsăud) în comunitatea românească a satului*, în „Sociologie românească“, III, 1938, nr. 7-9, p. 351-365.

²² Domnica I. Păun, *op. cit.*, p. 527.

chiar secole, erau deja topiți în masa populației locale. Doar numele sau culoarea pielii trădau ascendența țigănească a unor locuitori. „Ulița țigănească“, ce se întâlnește în multe locuri, arată că acea parte a satului a fost cândva locuită de țigani²³.

Opinia comună în societatea românească în perioada interbelică, la toate nivelurile, era că țiganii se află pe cale de asimilare, realizarea deplină a acestuia fiind doar o chestiune de timp. Aceasta a fost și concluzia anchetelor de sociologie rurală din anii '30, care au cuprins în aria lor de investigație și această populație.

În virtutea schimbărilor exterioare și a transformărilor ocupaționale, viața colectivă tradițională a intrat în declin. Cele mai multe comunități de țigani s-au destrămat. Nomazii înseamnă acum o infimă minoritate. Rânduielile tradiționale și autoritatea șefilor țigani decad. În timpul unei singure generații țiganii au pierdut mult din patrimoniul lor cultural și de civilizație. Iau naștere în această epocă alte solidarități țigănești, diferite de cele tradiționale. Aceste noi apariții sunt organizațiile țigănești, liderii țigani netradiționali, conștiința apartenenței la un grup etnic aparte²⁴. Ele sunt indicii ale unui început de modernizare.

Societatea românească, în ciuda rezervelor de ordin social și de imagine, a fost în general deschisă spre contactele cu țiganii. Românizarea sau, în localitățile cu majoritate maghiară din Transilvania, maghiarizarea unei bune părți a populației de țigani s-a făcut în condițiile unui înalt grad de acceptanță arătat țiganilor. La nivelul vârfurilor acestei populații, în toate manifestările lor: botezuri, căsătorii, misionarism, baluri de binefacere etc., au fost ajutați și patronați de persoane marcante ale vieții publice românești²⁵.

Țiganii care au rămas în afara acestor transformări au fost nomazii. Corturarii sau lăieții — cum erau cunoscuți nomazii — erau puțini și în continuă scădere, însă deplasările lor continue și atracția pe care o exercita pitorescul lor îi făceau să pară mai numeroși. Ei nu erau integrați defel comunităților rurale sau urbane. Se deplasau sezonier prin țară, practicându-și meșteșugurile. Controlul asupra lor din partea autorităților administrative, militare etc. era dificil de exercitat. Erau văzuți ca o relicvă dintr-o epocă trecută, care nu cadra cu condițiile moderne. De aceea, autoritățile au fost preocupate să elimine nomadismul. Autoritățile centrale s-au implicat însă prea puțin în această chestiune, care a fost lăsată în grija autorităților locale. Poposirea corturilor la marginea unui sat se putea face numai cu acceptul autorităților locale. Fiind considerați un pericol, acuzați adesea de furt, de multe ori acești țigani erau izgoniți. În 1933 intervine o reglementare, în sensul că li se acordă dreptul de a putea poposi câte 8 zile într-un loc²⁶. Din 1934 s-a interzis circulația țiganilor nomazi (sau meseriași) prin țară fără autorizații eliberate de Inspectoratul General al Jandarmeriei²⁷. Nu de puține ori, sate al căror hotar găzduia de mult timp o ceată de nomazi, care-și avea aici

²³ I. Chelcea, *op. cit.*, p. 97.

²⁴ Vezi subcap. urm.

²⁵ G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 125.

²⁶ „Timpul“, II, nr. 17, 14 noiembrie 1933, p. 1.

²⁷ *Ibidem*, VI, nr. 66, 17 august 1937, p. 2.

un fel de rezidență, luau măsura de a-i îndepărta pe acești țigani într-un alt loc, mai ferit, pentru a nu sta la drumul mare, făcând astfel satul de rușine.

Eliminarea nomadismului se putea face doar prin legarea lor de sat. Au existat comune unde autoritățile au pus la dispoziția țăganilor de cort „localnici” terenuri pentru a-și construi case. Nu a existat însă o politică în acest sens la nivelul întregii țări și chiar pe plan local, nu de puține ori, jandarmii îi izgoneau din sat și pe țăgani nomazi care erau proprietari de terenuri. Organizațiile țigănești, care vedeau în eliminarea „vagabondajului” lăieșilor o componentă a emancipării populației țigănești, au cerut ca țăganilor nomazi să li se dea un loc de casă, pentru a fi astfel legați de un loc, și, eventual, să fie împroprietăriți cu pământ agricol²⁸. A existat în perioada interbelică și ideea „colonizării” lor în localități cu pământ disponibil. Problema a revenit în mai multe rânduri în atenția autorităților, însă măsuri concrete în acest sens nu au fost luate. Este interesantă reacția țăganilor la acest zvon. Pentru a scăpa de colonizare, în multe locuri ei au recurs la un șiretlic: au cumpărat case în sat, devenind astfel, de drept, locuitori ai comunei respective. Sedentarizarea lor a fost însă formală. Nu au renunțat complet la modul lor de viață. Casele au fost folosite mai mult pentru adăpostirea cailor, ei continuând să trăiască în aer liber. Ion Chelcea descrie situația corturilor din Porumbacu de Jos (jud. Făgăraș). Aceștia au cumpărat un loc în sat, cu case pe el. La început au căutat să stea în casă. Mai apoi au instalat cortul în casă și astfel au stat în cort. Până la urmă au scos cortul și l-au instalat afară, casele rămânând goale²⁹. Deplasările sezoniere ale acestor țigani au continuat chiar și după ce au devenit proprietari de terenuri și de case. Însă pendulările lor s-au limitat, de regulă, la același județ sau între câteva comune. Tot mai mulți nomazi renunță la acest mod de viață și se sedentarizează pe deplin, numărul corturilor într-un convoi scade, comunitatea slăbește și modul propriu de organizare începe să se dezintegreze. În 1942, când autoritățile române i-au deportat în Transnistria pe toți țăgani nomazi din țară, aceștia erau în număr de 11 441³⁰.

2. „ORGANIZAREA”. MIȘCAREA DE EMANCIPARE DIN ANII '30

Evoluția în direcția modernizării pe care a cunoscut-o populația țigănească din România în perioada interbelică este dovedită și de apariția unor organizații ale țăganilor și de debutul unei mișcări de emancipare a lor³¹. A fost epoca în care în sânul acestei populații a început să apară o elită de tip nou. Mobilitatea care caracteriza societatea românească interbelică a deschis calea afirmării unor persoane de origine țigănească³². Au existat în această perioadă intelectuali, artiști, comercianți etc.

²⁸ Ibidem, II, nr. 17, 14 noiembrie 1933, p. 1 (art. „Colonizarea țăganilor nomazi”).

²⁹ I. Chelcea, *op. cit.*, p. 164.

³⁰ A.S.B., fond I.G.J., dosar 126/1942, f. 204.

³¹ Câteva date la G. Potra, *Contribuțiuni*, p. 124–126; Fr. Remmel, *Die Roma Rumäniens. Volk ohne Hinterland*, Wien, 1993, p. 45–61; T. Anza, *Țigani, o lume a contrastelor*, [București], 1994, p. 65–70.

³² Vezi J. E. Gyurgyevich, *Die Romi. Zur Volkwerdung der Zigeuner Rumäniens*, Sibiu–Hermannstadt, 1934, p. 8–9 (extras din „Der Spiegel”); idem, *Zigeunerromantik in den Karpathen. Vom Nomadentum zur Zivilisation — Einbruch in die Kultur*, Hermannstadt, 1937, p. 5.

proveniți din rândul țiganilor, care nu și-au trădat originea și care s-au implicat în viața comunității lor. Acesta era un fenomen nou. Până acum, ca o regulă, ascensiunea socială a unor țigani ducea la pierderea identității lor etnice. Acești oameni, care au ajuns la o anumită poziție socială și care pentru țigani reprezentau un exemplu de succes, devin liderii formali ai comunității respective. Vechea organizare socială a țiganilor nu a dispărut cu totul. În fruntea comunităților locale sau teritoriale se aflau încă bulibașii și vătafii. Noua elită începe însă să aibă un rol tot mai mare, în detrimentul vechilor conducători.

În deceniile trei și patru, țiganii din unele locuri unde trăiau comunități de țigani importante și-au înființat, după exemplul concetățenilor lor, organizații socio-profesionale proprii. Ele reuneau țiganii de aceeași profesie și aceleași interese din localitatea sau zona respectivă. Aceasta într-o epocă în care în societatea românească s-a dezvoltat o bogată rețea de astfel de organizații. Lăutarii și-au înființat societăți în mai multe orașe. Cea mai importantă a fost cea de la București, numită «Junimea Muzicală». Unul dintre fruntașii săi, cunoscutul Grigoraș Dinicu, a fost un militant pentru emanciparea socială și culturală a țiganilor. La Calbor (jud. Făgăraș) țăranul țigan Lazăr Naftanailă a înființat în 1926 o asociație țigănească locală, numită Societatea «Înfrățirea Neorustică». Ea funcționa după modelul asociațiilor de vecinătate săsești și era preocupată de ridicarea nivelului economic și cultural al țiganilor. În 1934–1935 a scos și un ziar, cu titlul „Neamul Țigănesc”³³. Țiganii din Șercaia (același județ) aveau și ei o „societate”. La Făgăraș, țiganii aveau o societate de înmormântare³⁴.

Cu timpul a apărut ideea de a-i uni pe țiganii din întreaga țară într-o organizație cu caracter etnic care să le promoveze interesele. Promotorul acestei idei a fost arhimandritul Calinic I. Popp-Șerboianu. El era de origine țigănească. Era licențiat în teologie și autorul unei cărți despre țigani (*Les Tsiganes. Histoire—Ethnographie—Linguistique—Grammaire—Dictionnaire*), publicată la Paris în 1930. A slujit ca preot și o vreme a fost călugăr în mănăstiri din Oltenia, unde se bucura de prestigiu în rândul țiganilor. Cadrul democratic din România permitea o astfel de asociere și, în plus, exista modelul organizațiilor economice, culturale, politice etc. pe care și le-au creat diferitele minorități naționale.

În 1933 au apărut două astfel de organizații. În martie 1933, la București, Calinic I. Popp-Șerboianu a înființat Asociația Generală a Țiganilor din România. Programul asociației, pe lângă idei cu caracter social și cultural, care erau comune în epocă și constituiau o preocupare pentru întreaga societate românească, cuprindea și problemele specifice populației țigănești. Se avea în vedere:

- alfabetizarea țiganilor, inclusiv prin cursuri serale pentru adulți și școli ambulante pentru țiganii nomazi;
- înființarea unei universități populare țigănești; înființarea unui „muzeu național” țigănesc;
- publicarea de cărți privind istoria țiganilor, „strângerea cântecelor noastre bătrânești”, „școli de dans pentru dansurile noastre”;

³³ Fr. Rimmel, *op. cit.*, 46–47.

³⁴ I. Chelcea, *op. cit.*, p. 170.

- înființarea de ateliere pentru „meseriile potrivite firii neamului nostru“;
- „stăruință, pe toate căile legale ca primăriile orașelor și autoritățile în drept să ne dea terenuri în fiecare oraș și sat din țară și să construiască pe ele case tip pentru cei fără locuință proprie și plătibile în 20–30 ani“;
- „stăruința de a coloniza toți țiganii nomazi, dându-li-se pământul necesar în diferitele părți ale țării, Asociația luându-și întreaga răspundere pentru statornicirea și buna lor îndreptare, stărpind furtul și cerșetoria“;
- organizarea în bresle a tuturor țăganilor care practică un meșteșug și recunoașterea lor ca meseriași, cu drepturi corespunzătoare la Casa Generală a Asigurărilor Sociale;
- înființarea de „sfaturi județene“ și a unui „sfat suprem al bătrânilor“ pentru rezolvarea unor litigii între țigani; etc.³⁵

Unul din colaboratorii lui Șerboianu, G. A. Lăzăreanu-Lăzurică, scriitor și gazetar, țigan de origine, a părăsit asociația și a pus bazele Uniunii Generale a Romilor din România. Congresul din 8 octombrie 1933, la care au participat țigani veniți din toată țara, a ales comitetul de conducere, care avea ca președinte activ pe G. A. Lăzăreanu-Lăzurică, iar președinte de onoare pe muzicantul Grigoraș Dinicu. Lăzurică s-a intitulat totodată și „voievod al țăganilor din România“.

Între cele două organizații s-a dus o luptă pentru câștigarea de membri în rândul țăganilor. Cei doi lideri și-au adus acuze reciproce, care au fost găzduite în presa timpului. Autoritățile nu au fost străine de aceste dispute. Însă, pentru moment, nici unul din cei doi nu au reușit să obțină legalizarea organizației sale. Sub diferite pretexte, cererile de obținere a statutului legal au fost respinse.

În sânul Uniunii au apărut fricțiuni. În toamna anului 1934 Lăzurică a fost înlăturat de la conducere de către vicepreședintele Gheorghe Niculescu, negustor de flori din București și consilier la Ministerul Muncii și la Sfatul Negustoresc, care s-a proclamat „președinte activ și voievod al romilor din România“. Acesta a obținut, în noiembrie 1934, recunoașterea personalității juridice pentru organizația sa. Asociația Generală a Țiganilor din România, care avea din nou în frunte pe Șerboianu și Lăzurică, a obținut și ea statut de persoană juridică, în 1935, dar nu a reușit să se impună; până la urmă a dispărut, cedând locul organizației rivale. U.G.R.R. de sub conducerea lui Niculescu a fost, indiscutabil, cea mai importantă organizație a țăganilor și, de fapt, singura care a acționat la nivelul întregii țări. După statistica asociației, în 1939 ea cuprindea 40 filiale (în județe), 454 subcentre și un număr de 784 793 membri (!)³⁶.

Asociația și-a fixat ca scop „emanciparea și redeșteptarea neamului rom“. Ea își propunea să acționeze „pentru ca soarta neamului nostru rom să se îmbunătățească, ca să putem sta alături de conaționalii noștri fără să ne fie rușine“. Programul U.G.R.R. relua, punct cu punct, ideile asociației anterioare³⁷. U.G.R.R. a funcționat, formal, până în 1941. Odată cu schimbarea de regim din 1938 (instaurarea dictaturii regale), i

³⁵ „Timpul“, II, nr. 11–12, 25 septembrie 1933, p. 1–2.

³⁶ G. Potra, *Contribuțiuni*, 124–125.

³⁷ „Glasul Romilor“, I, nr. 1, 1–15 noiembrie 1934, p. 1–2.

s-au impus însă restricții. În cei câțiva ani în care a funcționat, U.G.R.R. a întreprins acțiuni care se înscriau în dezideratul pe care și l-a fixat: prin stăruințele ei pe lângă autorități au fost împroprietăriți unii țigani nomazi; cu sprijinul direct al Patriarhiei, asociația s-a îngrijit de botezarea multor țigani nomazi³⁸ și de cununarea multor perechi; asociația a înființat un contencios care dădea consultații juridice gratuite membrilor săi; tot ea a obținut ca un dispensar și o maternitate să le asigure acestora asistență gratuită; a intervenit pe lângă autorități ca țăganilor nomazi să li se dea autorizații de liberă circulație, pentru a-și putea practica meseria³⁹; au fost organizate mai multe congrese județene și întruniri la nivel național ale romilor; U.G.R.R. a editat organe de presă proprii: „O Róm“ la Craiova (două numere în septembrie–octombrie 1934) și „Glasul Romilor“ la București (1934–1941); etc.

La nivel regional este de menționat mișcarea țigană din Oltenia din deceniul patru. Un grup de intelectuali de origine țigănească: Aurel Manolescu-Dolj (ziarist), Marin I. Simion (poet), N. St. Ionescu (avocat), profesorul C. Ș. Nicolăescu-Plopșor, au pus aici bazele unei organizații regionale a țăganilor. Ei au avut concursul liderilor țigani tradiționali. În 1933 M. I. Simion, unul din colaboratorii lui Șerboianu, a înființat, împreună cu câțiva fruntași țigani (bulibași), Cercul regional Oltenia al Asociației Generale a Țiganilor din România. După scindarea asociației, în Oltenia țăganii au rămas fideli lui Șerboianu. A. Manolescu-Dolj s-a proclamat „mare voievod“ al țăganilor din Oltenia. În 1934, când U.G.R.R. a obținut legalizarea, liderii olteni au trecut la această asociație, pentru ca mai apoi, în 1936, ei să-și dea demisia de aici, pe motiv că centrul nu se interesează de soarta țăganilor din Oltenia, și să-și formeze o organizație independentă, cu sediul la Craiova. Indiferent de apartenență, organizația regională din Oltenia s-a dovedit a fi activă în toată această perioadă. Principalul lider a fost M. I. Simion, autointitulat și el „voievodul țăganilor din Oltenia“. În acești ani în Oltenia au fost organizate adunări ale țăganilor, țăganii nomazi au fost și ei încadrați în asociație. Aceasta a intervenit pe lângă autorități în unele situații în care au fost implicați țigani. În 1933 ea a înființat un sindicat al coșarilor din Craiova, care a fost înscris la tribunal⁴⁰. De asemenea, organizația din Oltenia a scos la Craiova publicații proprii. Din luna septembrie 1933, asociația din Oltenia a susținut ziarul „Timpul“, scos de A. Manolescu-Dolj; ziarul a apărut până în 1938. În 1934 au apărut două numere din ziarul „O Róm“, oficios al U.G.R.R. Sub egida Asociației țăganilor din Oltenia a fost înființată colecția Biblioteca «O Ròm», unde C. Ș. Nicolăescu-Plopșor a publicat, în 1934, două cărți de folclor țigănesc, în limba țigănească și cu traducere românească: *Ghileà romanè (Cântece țigănești)* și *Paramiseà romanè (Povești țigănești)*.

Acești lideri au încercat să imprime țăganilor conștiința identității lor etnice. Organizațiile țigane și organele lor de presă au adoptat termenul „rom“, pe care au încercat să-l impună. Respingeau numele de „țigan“ ca fiind o clasare și au cerut ca

³⁸ Așa a fost botezul a 100 țigani nomazi, de toate vârstele, săvârșit la Ploiești, la 14 octombrie 1934, în prezența patriarhului Miron Cristea și a oficialităților locale („O Róm“, I, nr. 2, 22 octombrie 1934, p. 2; „Glasul Romilor“, I, 1934, nr. 1, p. 1).

³⁹ „Glasul Romilor“, I, 1934, nr. 1, p. 3.

⁴⁰ „Timpul“, II, nr. 11–12, 25 septembrie 1933.

în actele publice și în manualele de școală să fie folosit numele „rom”. S-a încercat chiar o teoretizare în acest sens; s-a afirmat că „rom” vine din sanscrită, ceea ce ar indica originea nobilă a acestei populații, în contrast cu situația de azi. Este și acesta un aspect al mișcării de emancipare pe care au inițiat-o liderii acestei populații. În programele celor două asociații țigănești și în publicațiile lor găsim ideea înființării unei biserici a romilor, în care să slujească preoții lor, în limba lor, și cea a înființării unei școli a romilor, în care dascăli romi să predea după manuale scrise iarăși în limba lor⁴¹. Tot aici se vorbește despre o „justiție” țigănească: tribunale de judecată ale țiganilor, care să judece diferendele ivite între ei. De asemenea, merită menționat interesul pentru moștenirea culturală, îndeosebi pentru istorie, pe care îl reflectă presa țigănească. Sunt idei care arată accentul pus pe prezervarea propriei identități. Au existat însă și idei integraționiste — cum este cea a sedentarizării cu orice preț a nomazilor —, astfel încât nu putem judeca mișcarea țigană din România deceniului patru drept una „naționalistă”⁴². Întreaga activitate a organizațiilor țigănești denotă un amestec de modernism și de tradiționalism, reflectând, în fapt, situația populației țigănești din acea perioadă.

Aceasta a fost ceea ce în limbajul epocii s-a numit „organizarea” țiganilor. Nu toți țiganii au fost cuprinși în organizațiile care s-au înființat, ci doar o foarte mică parte, iar înregimentarea a fost într-o oarecare măsură formală și forțată. Succesul acțiunii a depins nu numai de liderii acestor organizații și de activiștii (sau, cum li se spunea, „inspectorii”) romi, ci și de șefii locali ai țiganilor (vătafi și bulibași) și de autorități. Mobilizarea țiganilor la întâlniri s-a făcut uneori cu concursul autorităților locale. Cifrele pe care le furnizau organizațiile țigane nu aveau nimic de-a face cu realitatea. Era și dificil de a strânge laolaltă grupuri atât de diverse. În cadrul populației țigănești (declarată sau nu ca atare) din toată țara existau diferențe lingvistice și culturale mari. Unele categorii de țigani nici măcar nu vorbeau țigănește. Membrii unora din aceste grupuri nici nu acceptau că sunt țigani. În mod firesc, nu toți țiganii au răspuns la apelul de a se înscrie în asociație.

Trebuie să menționăm și constatarea că liderii țigani de care am vorbit au fost departe de tipul liderului modern. Cum am văzut, ei au fost tentați să-și aroge titlul de „voievod al țiganilor”. Nu era un titlu vechi, întrucât în România șefii țigani tradiționali nu l-au purtat niciodată, ci el venea mai degrabă din literatura romantică, cea care a creat mitul „voievodului țiganilor”. În concepția liderilor țigani de la noi, titlul de „voievod” arăta faptul că autoritatea lor este superioară celei a bulibașilor și vătafilor locali și se exercită asupra țiganilor din întreaga țară sau dintr-o întreagă regiune. Ei au fost personalități mediocre. S-au înconjurat de adulatori; zierele pe care le conduceau sunt pline de articole elogioase la adresa lor. Asociațiile erau lipsite de organizare democratică. Ele par a fi mai degrabă organizații personale. Unii liderii au încercat chiar să folosească organizațiile în scop personal, pentru a intra în politică. A fost cazul îndeosebi al grupării din jurul ziarului craiovean „Timpul”. În Dolj frunțașii

⁴¹ C. Ș. Nicolăescu-Plopșor, *Casa, școala și biserica romilor*, în „O Róm”, I, nr. 2, 22 octombrie 1934, p. 1.

⁴² Cum face J.-P. Liégeois, *Tsiganes*, p. 295.

liberali locali au încercat, în 1933–1934, să-și atragă voturile țiganilor. A. Manolescu-Dolj și C. Ș. Nicolăescu-Plopșor s-au înscris în P.N.L. (Gh. Brătianu), iar ultimul a candidat la alegerile pentru consiliul județean pe listele acestui partid⁴³. Ziarul a cerut țiganilor să voteze listele partidului. După alegeri s-a făcut apel la parlamentarii de Dolj pentru a acționa în favoarea țiganilor. În 1937 Partidul Național Creștin, prin președintele său Octavian Goga, și-a atras sprijinul lui Șerboianu și Lăzurică. P.N.C. și cei doi au câștigat tot mai multă influență asupra lui Manolescu și ziarului său „Timpul”. În perspectiva alegerilor de la sfârșitul anului, ziarul „Țara Noastră”, oficiosul P.N.C., a apărut în ediție specială săptămânală pentru romi. Șerboianu și Lăzurică au fost acuzați de Gh. Niculescu că vor să obțină voturile țiganilor pentru a ajunge deputați⁴⁴.

Putem aprecia că realizările mișcării țigănești din România în deceniul patru au fost modeste. Într-o anumită măsură s-a reușit o oarecare sensibilizare a opiniei publice la problematica socială a țiganilor. În perioada interbelică țiganii erau văzuți ca o parte a societății, iar presa epocii redă activitatea organizațiilor țigănești.

Toate acestea sunt indicii ale progresului realizat de țigani sub multiple aspecte în România Mare. În mai multe țări a avut loc în perioada interbelică un proces de organizare a țiganilor și de acțiune în favoarea promovării propriilor interese⁴⁵. Unii țiganologi vorbesc pentru această perioadă chiar de un „naționalism țigănesc”. Ceea ce s-a petrecut în România s-a înscris deci în evoluția generală a populației țigănești din Europa. În noiembrie 1933 s-a ținut la București o reuniune internațională a țiganilor, cu participarea unor delegați din mai multe țări europene. S-au discutat problemele populației țigănești și strategii „în lupta pentru supraviețuirea rasei noastre și pentru aceleași drepturi civile”, cum se arată în rezoluția adoptată atunci. Aici s-au pus bazele unei organizații internaționale a țiganilor. Obiectivul acesteia era consolidarea conștiinței etnice și a mândriei propriiei identități. A fost cea mai importantă reuniune a țiganilor de dinaintea celui de-al doilea război mondial⁴⁶.

Desființarea, odată cu instaurarea dictaturii regale în 1938, a cadrului democratic, care a permis toate aceste evoluții pozitive, a făcut ca istoria țiganilor din România în perioada interbelică să înregistreze doar începutul unor tendințe ce nu au apucat să se consolideze.

⁴³ „Timpul”, III, nr. 38–39, 10 iunie 1934, p. 4.

⁴⁴ Fr. Remmel, *op. cit.*, p. 57–58, 60.

⁴⁵ G. Puxon, *Ein hundred Jahre Nationalbewegung der Zigeuner*, în *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt. Zur Situation der Roma in Deutschland und Europa*, hrsg. von T. Zülch, Reinbek bei Hamburg, 1979, p. 291–293.

⁴⁶ W. J. Haley, *The Gypsy Conference at Bucharest*, în JGLS (3), 13 (1934), p. 182–190; G. Puxon, *op. cit.*, p. 292–293.

POLITICA FAȚĂ DE ȚIGANI A REGIMULUI ANTONESCU

1. CONCEPȚII RASISTE ÎN ROMÂNIA ANILOR '30-'40 ȘI ȚIGANII

În perioada interbelică țiganii nu au constituit o preocupare specială pentru societatea românească. Sub multe aspecte țiganii continuau modul de viață din perioada anterioară. Ei erau în genere marginalii satelor și orașelor. Indiscutabil, însă, că evoluția lor era în direcția integrării și asimilării în cadrul populației majoritare. Pentru factorii politici ai țării țiganii nu reprezentau o problemă etnică. Chiar dacă erau recenzați ca etnie aparte, cu o limbă proprie, ei erau tratați mai mult ca o categorie socială. În consecință, în acțiunea politică a guvernelor românești țiganii nu erau incluși între minoritățile naționale. Legislația în privința minorităților nu se referea și la țigani. Naționalismul românesc din perioada interbelică a fost străin de atitudini și manifestări antițigănești. Teoriile naționaliste nu au făcut referiri la țigani. În general, atitudinea față de minorități a extremei drepte — mișcarea legionară, în primul rând — s-a rezumat la antisemitism. Nici politica de „românizare” și legislația antiminoritară adoptate la începutul anului 1938 de guvernul Goga-Cuza și apoi în timpul dictaturii regale (1938–1940), nu i-au vizat pe țigani. Introducerea în Constituția din februarie 1938 a distincției juridice și politice între „românii de sânge” și „cetățenii români”, înăsprirea regimului minorităților etc. priveau, de fapt, pe evrei și într-o oarecare măsură și pe alți minoritari¹. Până la regimul Antonescu, țiganii nu au făcut obiectul măsurilor cu clare accente rasiste din anii 1938–1940. Semnificativ, Comisariatul General al Minorităților, înființat în 1938, nu se ocupa și de țigani. În perioada interbelică în viața politică și în mișcarea de idei din România nu a existat o „problemă țigănească”, așa cum a existat o „problemă evreiască”.

Interesul special pentru țigani și pentru „problema” pe care ei ar fi constituit-o a apărut mai întâi în „știința” timpului. În deceniul patru țiganii au fost incluși în preocupările unor reprezentanți români ai biopoliticii, adepți ai teoriilor rasiste germane.

¹ Vezi E. V. Popa, *Minoritățile etnice în statul național român*, București, 1944, p. 76–77; I. Stanciu, *Statutul juridic al populației evreiești din România în perioada 1878 – septembrie 1940*, în „Revista istorică”, III, 1992, nr. 3–4, p. 329 și urm.

Până în acest moment, puținele cercetări privitoare la țigani făcute în România vizaseră istoria, etnografia și limba acestei populații. O noutate a perioadei interbelice au fost cercetările multidisciplinare ale școlii sociologice de la București, condusă de Dimitrie Gusti. Echipele de cercetare monografică s-au preocupat de țigani ca o parte componentă a comunității satului, iar atunci când s-au ocupat special de ei, acest lucru a fost făcut din perspectiva studierii procesului de integrare și de asimilare a lor în comunitatea românească².

O abordare de alt tip a început să fie făcută din perspectiva biopoliticii. În cadrul domeniului mai larg al antropologiei, într-o dezvoltare oarecum paralelă cu ceea ce se petrecea în acei ani în știința din alte țări, îndeosebi în știința germană, și la noi s-au autonomizat ca discipline aparte biopolitica și eugenia. Bazele biopoliticii în România au fost puse de profesorul Iuliu Moldovan de la Cluj. Preocupările de biopolitică și eugenie au fost instituționalizate odată cu crearea, în 1926, a subsecției de biopolitică și eugenie a ASTREI și cu apariția „Buletinului eugenic și biopolitic“, periodic al Institutului de Igienă Socială din Cluj³. Cercetările de această natură au avut un caracter angajat. Ele au fost subordonate de la început preocupărilor pentru soarta națiunii (văzută ca o comunitate etnică). În a doua parte a deceniului patru specialiștii români în biopolitică s-au ocupat concret de minoritățile etnice și raporturile acestora cu românii și și-au propus să ofere statului un îndreptar în politica față de minorități. Acum au fost introduse concepte ca „puritate etnică“, „etnii inferioare“, „promiscuitate etnică“ etc. După părerea lor, în România existau minorități care constituiau o „primejdie bioetnică“. Acestea erau așa-numitele „minorități de origine extraeuropeană“ sau „minorități-balast“: țiganii, evreii și alții. Aceasta spre deosebire de minoritățile istorice, care nu constituiau o astfel de primejdie⁴. A fost începutul la noi al unei teorii rasiste care afirma ideea superiorității de rasă a românilor. Nu a fost o teorie încheiată și nici unul din promotorii ei nu a fost o personalitate în epocă. În general ei s-au rezumat la preluarea unor concepte din „știința“ rasistă germană din perioada interbelică, ce a avut un rol important în pregătirea genocidului evreilor și țiganilor în timpul celui de-al doilea război mondial.

În acest context a fost discutată și „problema“ țăganilor. De altfel, însăși această noțiune a fost introdusă la noi de acești „învățați“. Pentru situația socială periferică, paupertatea, criminalitatea ridicată în rândul lor etc., țăganii erau considerați a fi o „plagă“ pentru societatea românească. Pentru teoreticienii rasismului la noi, „primejdia“ venea din două direcții. Pe de o parte era vorba de numărul și ponderea țăganilor în ansamblul populației, ca și natalitatea ridicată comparativ cu românii. Au fost avansate cifre care, în mod evident, erau exagerate; s-a afirmat că în România trăiau 400 000 sau chiar 600 000 de țigani. Statisticienii care la începutul anilor '40, din însărcinări oficiale și în materiale confidentiale, s-au ocupat de demografia populației țigănești, nu au acceptat însă aceste cifre. Ei dădeau credit cifrelor oficiale ale recensământului din 1930, chiar dacă recunoșteau existența unui fenomen de subînregistrare

² Vezi A. Boia, *op. cit.*; Domnica I. Păun, *op. cit.* (p. 521–527).

³ Cf. I. Făcăoaru, *Antropologia în stat ca știință și ca obiect de învățământ*, [Cluj], f.a., p. 14–16.

⁴ Vezi idem, *Amestecul rasial și etnic în România*, p. 276 și urm.

în rândul țiganilor. Astăzi, judecând diacronic evoluția populației țigănești în România, putem aprecia că nicidecum în istoria de până atunci a țării țigani nu au reprezentat mai puțin sub aspectul ponderii în ansamblul populației decât la începutul anilor '40. În plus, într-o măsură mult mai mare decât în trecut, în perioada interbelică tendința era aceea de integrare și asimilare lingvistică și etnică tot mai deplină a acestei populații. Este poate și motivul pentru care argumentul demografic în demersul rasiștilor români nu a fost cel mai important. După părerea lor primejdia cea mai mare consta, paradoxal, în asimilarea țiganilor. Ioan Făcăoaru, principalul teoretician al cercetărilor rasiale privitoare la țigani, considera că asimilarea minorităților de categoria a doua ar însemna „înstrăinarea și pauperizarea însușirilor noastre etnice”. El vorbea de pericolul asimilării țiganilor: „Procesul asimilării e activat și agravat nu numai de numărul mare de țigani, ci și de alți factori specifici împrejurărilor politice de la noi: dispoziția tolerantă a poporului român, răspândirea țiganilor pe toată suprafața țării, promiscuitatea socială cu populația autohtonă la orașe ca și la sate, școala în comun, împroprietărirea multora din ei și înlesnirea vieții sedentare care le-a ușurat intrarea în comunitatea românească, absența oricăror restricțiuni legale și, în sfârșit, dispoziția ocrotitoare a guvernelor și a autorităților administrative”⁵. Acest autor se arăta nemulțumit de faptul că în România, țara cu cei mai mulți țigani — după el, cel puțin 400 000 —, autoritățile nu au luat nici un fel de măsuri împotriva acestei populații și aprecia politica în această direcție a altor țări, îndeosebi a Germaniei. În același timp, el respingea și cealaltă alternativă: „izolarea biologică” sau „separarea etnică completă”. Aceasta, arăta el, pentru că separarea etnică este imposibil de realizat practic și, chiar dacă s-ar realiza, ea ar duce la pierderi de ordin economic și moral⁶. „Problema” țiganilor era concepută ca o problemă rasială și soluțiile propuse erau, în consecință, de ordin rasial. Iată „soluția practică” pe care o propunea un alt autor, în 1941: „Țigani nomazi și seminomazi să fie internați în lagăre de muncă forțată. Acolo să li se schimbe hainele, să fie rași, tunși și sterilizați [subliniere în text — n.V.A.]. Pentru a se acoperi cheltuielile cu întreținerea lor, trebuiesc puși la muncă forțată. Cu prima generație am scăpa de ei. Locul lor va fi ocupat de elementele naționale, capabile de muncă ordonată și creatoare. Cei stabili vor fi sterilizați la domiciliu, pentru ca în cursul unei generații să fie curățit locul și de ei. Peste tot, locul trebuie reocupat de elementele cele mai bune ale nației, fie din țară sau de peste hotare [...]. În acest fel, periferiile satelor și orașelor nu vor mai fi o rușine și un focar de infecție al tuturor bolilor sociale, ci un zid etnic folositor nației și nu dăunător.”⁷ Este evidentă în aceste texte influența ideilor lui Robert Ritter, creatorul *Zigeunerwissenschaft*, cel care a pregătit sub aspect teoretic genocidul țiganilor în Germania nazistă⁸. Operele sale au fost folosite ca argumente în susținerea necesității unei politici de stat în privința țiganilor.

⁵ *Ibidem*, p. 283.

⁶ *Ibidem*, p. 282–286.

⁷ Gh. Făcăoaru, *op. cit.*, p. 17–18.

⁸ Vezi J. S. Hohmann, *Vervolgt ohne Heimat. Geschichte der Zigeuner in Deutschland*, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1990, p. 107–123.

Desigur că astfel de opinii nu au avut în România o circulație largă. În anii '30 discuția în legătură cu problemele rasiale s-a limitat la cercul unor specialiști în biopolitică. Mediile universitare au fost reticente față de acest tip de cercetări. Ideile rasiste în privința ȝiganilor nu au avut ecou în presa vremii și în opinia publică. Ele nu au pătruns nici în discursul politic al extremei drepte românești. Dar situația a început să se schimbe odată cu turnura politică din anul 1940 și în condițiile abandonării valorilor democratice și a intrării țării în sfera de dominație politică și ideologică a Germaniei naziste. Mișcarea legionară și-a pus problema adoptării unei politici rasiste față de țigani abia după venirea la putere. ȝiganii sunt asociați acum evreilor. Într-un articol publicat în oficiosul Gărzii de Fier la 18 ianuarie 1941 (deci cu câteva zile înaintea izgonirii legionarilor din guvern), se afirma „precăderea problemei țigănești” față de multe altele care stăteau în fața statului național-legionar și se arăta necesitatea de a se proceda la interzicerea căsătoriilor între români și țigani, iar apoi la izolarea treptată a țiganilor, într-un fel de ghetto⁹. În timpul guvernării legionare nu au fost luate însă nici un fel de măsuri împotriva acestei populații. Ca o noutate, și în unele lucrări științifice care se ocupă de țigani, apărute la începutul anilor '40, sunt exprimate idei și concepții rasiste pe care nu le întâlnim nicicând înainte în știința românească și nici în opera de până atunci a autorilor respectivi. Oameni de știință de primă mână se preocupă acum, la modul teoretic, de „problema” pe care ar fi constituit-o țiganii. Soluțiile care sunt propuse în singura monografie românească lucrată științific consacrată țiganilor, în condițiile politice ale epocii, includ colonizarea lor într-o parte mărginașă a țării, deportarea în Transnistria și chiar sterilizarea lor¹⁰. Putem explica acest fapt prin presiuni din partea politicului, dar și prin atmosfera xenofobă, cu elemente de rasism, care exista în o parte a societății românești. Opiniile cu caracter rasist exprimate în România anilor '30 de unii adepți ai eugeniei, chiar izolate, în mod indiscutabil au jucat un anumit rol în pregătirea politicii față de evrei și țigani a guvernului Antonescu.

2. „PROBLEMA” ȝIGANILOR ÎN TIMPUL REGIMULUI ANTONESCU

Apariția bruscă la începutul anilor '40 a așa-numitei „probleme” a țiganilor nu a avut nimic de-a face cu atitudinea tradițională a autorităților române față de această populație. De la dezrobirea lor, înfăptuită la mijlocul secolului al XIX-lea, și până la regimul Antonescu, țiganii nu s-au bucurat nicicând de atenția specială a vreunui guvern. Apariția „problemei” țiganilor ține, pe de o parte, de evoluția naționalismului românesc, iar pe de altă parte, de modificarea regimului politic din România, petrecute în contextul politic al anului 1940. Drama petrecută în vara anului 1940, cu pierderile teritoriale, și prăbușirea vechilor valori — inclusiv a ultimelor vestigii ale sistemului democratic, considerat responsabil pentru situația în care a ajuns țara — au dus la o alunecare a sentimentelor naționale spre xenofobie. Regimul politic instaurat odată cu venirea la putere a generalului Ion Antonescu și intrarea țării în orbita politică și

⁹ L. Stan, *Rasism față de țigani*, în „Cuvântul”, Serie nouă, XVIII, nr. 53, 18 ianuarie 1941, p. 1, 9.

¹⁰ I. Chelcea, *op. cit.*, p. 100–101.

ideologică a Germaniei hitleriste au transformat măsurile împotriva alogenilor într-o politică de stat. Dacă această componentă fascistă a regimului Antonescu s-a rezumat în principal la Garda de Fier și la perioada în care legionarii s-au aflat în guvern (6 septembrie 1940 — 21 ianuarie 1941), măsurile cu caracter naționalist au fost una din coordonatele esențiale ale politicii interne a regimului Antonescu. Politica de „românizare”, adică de promovare a elementelor românești în toate compartimentele vieții economico-sociale și de îngrădire, chiar de excludere, a elementelor alogene, în primul rând a evreilor, este definitorie pentru caracterul regimului Antonescu. Există chiar unele elemente care par să indice că proiectul maximal al lui Antonescu era purificarea etnică a țării. În Consiliul de Miniștri din 16 noiembrie 1943, mareșalul declara: „Dacă circumstanțele îmi vor ajuta să câștigăm războiul, atunci fiți siguri că nu este altă soluție decât deplasarea maselor minoritare, printr-o reformă pe care va trebui s-o facem și prin eliminarea acestor mase minoritare din mijlocul elementului românesc...”¹¹ Măsurile de deportare, parțială, a evreilor și ȝiganilor ar putea fi privite ca începutul acestei politici.

Politică față de ȝigani a fost în cel mai deplin sens al cuvântului creația lui Ion Antonescu. El a fost cel care a ridicat problema luării unor măsuri împotriva ȝiganilor în ședința Consiliului de Miniștri din 7 februarie 1941. După o inspecție în București, constatând infracțiunile grave care se comiteau în timpul camuflajului, el a cerut scoaterea din oraș a tuturor ȝiganilor¹². Acesta a fost începutul politicii față de ȝigani a regimului Antonescu. Măsura de deportare a ȝiganilor în Transnistria a fost hotărârea lui Ion Antonescu, așa cum a declarat acesta la procesul din 1946¹³. Amintim că nici unul din ordinele lui Antonescu privitoare la ȝigani nu poartă semnătura sa și nici nu au fost publicate în „Monitorul Oficial” sau în altă parte. Ele au fost date verbal miniștrilor și transmise spre executare Inspectoratului General al Jandarmeriei. Antonescu a urmărit îndeaproape modul în care erau executate, încât putem considera politica față de ȝigani aplicată în România în anii războiului drept o creație a lui Antonescu.

Opiniile cu caracter rasist venite din unele medii științifice nu au avut nici un rol în adoptarea deciziilor privitoare la ȝigani. Ce e drept, Președinția Consiliului de Miniștri a arătat un anumit interes pentru elaborarea unei „politici de populație” și au existat solicitări în acest sens către Institutul Central de Statistică. Într-un astfel de material, Sabin Manuilă se referă la ȝigani ca la o mare problemă: „Marea problemă rasială a românilor este problema ȝiganilor. Ei constituiesc cel mai numeros grup etnic, după români. Și în același timp ei sunt elementul de promiscuitate și disgenie din țara noastră. Nu s-a făcut nimic pentru rezolvarea problemei ȝigănești.”¹⁴ Studiul în legătură cu numărul ȝiganilor din țară elaborat de Institutul Central de Statistică, la comanda Președinției Consiliului de Miniștri¹⁵, a fost finalizat în septembrie 1942, deci

¹¹ Cf. *Evreii din România între anii 1940–1944*, I, *Legislația antievreiască*. Vol. alcătuit de Lya Benjamin, București, 1993, p. XL.

¹² I. Dan, „Procesul” mareșalului Ion Antonescu, București, 1993, p. 161.

¹³ *Procesul marii trădări naționale; stenograma desbaterilor de la Tribunalul Poporului asupra Guvernului Antonescu*, [București], 1946, p. 66.

¹⁴ A.S.B., fond Sabin Manuilă, XIII.209.

¹⁵ A.S.B., fond P.C.M., dosar 42/1940.

atunci când deportarea țiganilor practic se încheiase. Așa cum rezultă din materialele care ne stau la dispoziție, mobilurile politicii față de țigani a guvernului Antonescu erau mai mult de ordin social, scopul declarat fiind eradicarea infraționalității și eliminarea din peisajul social a problemelor pe care le ridica, mai ales în orașe, această populație pauperă. În nici un act emanat de la autorități măsurile împotriva țiganilor nu sunt justificate rasial.

În același timp, măsurile luate împotriva țiganilor trebuie privite în contextul politicii de mână forte pe care guvernul Antonescu a introdus-o în țară, de instaurare a ordinii și de control strict din partea statului asupra tuturor compartimentelor vieții sociale. Necesitatea instaurării ordinii în țară a constituit suportul legitimării guvernării Antonescu și, de aceea, a fost promovată o politică de eliminare a tot ceea ce nu se încadra în conceptul de ordine, așa cum era el înțeles atunci. Aici trebuie plasate persecuțiile împotriva comunistilor, legionarilor (din ianuarie 1941), evreilor, țiganilor, cultelor religioase minoritare etc. Nu trebuie omisă nici legislația foarte dură aplicată în acești ani în privința vagabondajului, cerșetoriei, prostituției, refuzului de a presta o muncă etc.

Componenta cea mai importantă a politicii lui Antonescu față de țigani a fost deportarea lor în Transnistria, în vara și la începutul toamnei anului 1942. Cum vom vedea, au fost duși în Transnistria cca 25 000 de țigani, și anume toți nomazii, precum și o parte dintre țiganii stabili. Măsura a fost luată împotriva țiganilor-„problemă“, adică a celor considerați în limbajul oficial al epocii drept „periculoși“ și „indezirabili“. Nu avem la îndemână nici un material special care să încerce lămurirea acestor noțiuni. Însă criteriile după care s-a făcut „trierea“ populației țigănești în vederea deportării au fost modul de viață, nomadismul, condamnările suferite anterior și lipsa mijloacelor de existență sau a unei ocupații precise din care să poată trăi. S-a intenționat evacuarea tuturor țiganilor-„problemă“ și se pare că Antonescu plănuia chiar deportarea în Transnistria, în etape, a întregii populații țigănești din țară. Însă la începutul lunii octombrie 1942 orice noi deportări au fost amânate pentru primăvara anului 1943, pentru ca apoi să fie complet abandonate. A intervenit, datorită unor motive de natură internă și externă, o modificare în politica lui Antonescu față de țigani, ca și față de evrei.

Țiganii care nu au fost trecuți în categoria celor considerați periculoși și indezirabili, deci imensa lor majoritate, nu au fost afectați de politica regimului Antonescu. Ei nu și-au pierdut drepturile cetățenești — cum s-a întâmplat cu populația evreiască din țară —, iar averile lor n-au făcut obiectul politicii de „românizare“ — cum a fost cazul evreilor. Ca și ceilalți cetățeni, țiganii au fost mobilizați în armată și au luptat pe front. Soldații țigani de pe front și mobilizabili, cu familiile lor, au fost exceptați de la deportare, chiar dacă figurau în categoria celor a căror deportare fusese hotărâtă. Iar dacă, dintr-un motiv sau altul, unii dintre ei au fost deportați în Transnistria, li s-a asigurat, cel puțin teoretic, un regim de favoare. În același timp, au fost luate măsuri pentru îmbunătățirea situației unor categorii de țigani din țară. Este vorba de coloniile de țigani de pe unele mari proprietăți agricole din județele de câmpie din sudul țării, care foloseau de mulți ani munca țiganilor, în condiții de plată derizorii, fără a le

asigura acestora nici măcar adăpost. Acești țigani trăiau în mizerie. În noiembrie 1942 Inspectoratul General al Jandarmeriei, iar în iunie 1943 însuși mareșalul Antonescu au dat ordine prin care obligau pe toți proprietarii de moșii să construiască locuințe stabile pentru țăgarii lucrători pe moșia respectivă¹⁶. Însă doar în puține din aceste locuri au fost construite locuințe pentru țăgarii din această categorie. În anii războiului au existat sute de țigani care s-au refugiat din nordul Transilvaniei, aflat atunci sub ocupația Ungariei horthyste, și s-au stabilit în județele Cluj-Turda și Arad. Chiar dacă organele locale ale jandarmeriei au propus internarea lor în tabere de muncă sau evacuarea în Transnistria, Inspectoratul General al Jandarmeriei a hotărât rămânerea lor pe loc. Ei nu au fost expulzați în teritoriul ocupat¹⁷.

Măsurile luate împotriva țăgarilor au privit, deci, doar un segment al acestei populații. În acțiunea guvernului român țăgarii n-au fost văzuți ca un tot. Au făcut obiectul interesului guvernului doar țăgarii care, pentru situația lor judiciară și socială, erau considerați periculoși și indezirabili, și care, cei mai mulți dintre ei, au și fost deportați în Transnistria. Ceilalți țigani nu au intrat în atenția guvernului și nu au fost supuși nici unei măsuri discriminatorii. Este adevărat că există declarațiile lui Ion Antonescu în sensul necesității unei purificări etnice, care i-ar fi privit evident și pe țigani. Acestea au rămas, însă, simple declarații. Ideea purificării etnice nu a devenit niciodată un program politic pentru guvernul Antonescu, iar politica acestuia față de țigani trebuie judecată prin prisma faptelor controlabile. Guvernul Antonescu n-a avut un program care să-i vizeze pe toți țăgarii. Deportarea țăgarilor în Transnistria este o componentă bine delimitată a politicii interne a regimului antonescian. „Problema” țăgarilor n-a fost însă o prioritate. Ea a ocupat un rol cu totul marginal în politica guvernului.

3. DEPORTAREA ÎN TRANSNISTRIA (1942–1944)

De perioada celui de-al doilea război mondial și de guvernarea mareșalului Ion Antonescu se leagă episodul deportării țăgarilor în Transnistria. Această problemă, ca și întreaga politică față de țigani în România acelor ani, a rămas până acum în afara interesului cercetării. Aceasta în ciuda faptului că evenimentele petrecute în România în anii 1940–1944 s-au bucurat și se bucură de o atenție cu totul specială din partea istoricilor. Ceea ce se cunoaște despre deportarea țăgarilor în Transnistria sunt câteva date extrem de sumare invocate la procesul care a fost intentat în 1946 lui Ion Antonescu și principalilor săi colaboratori¹⁸, mărturiile unor deportați înregistate în unele scrieri¹⁹ și povestea, cu elemente veridice, a deportării unei comunități de țigani nomazi, din romanul *Șatra*, publicat de Zaharia Stancu în 1968. De asemenea, în litera-

¹⁶ Ibidem, dosar 1275/1943, f. 4–12. Arhivele Statului Timișoara, fond Inspectoratul de Jandarmi Timișoara, dosar 156/1943, f. 8–10.

¹⁷ A.S.B., fond I.G.J., dosar 130/1942, f. 607, 609, 611.

¹⁸ *Procesul marii trădări naționale*, p. 42, 65–66, 104, 108, 305.

¹⁹ Vezi I. Cioabă, *Il genocidio in Romania: una testimonianza*, în „Lacio Drom”, 20 (1984), nr. 2–3, p. 54–56; Fr. Remmel, *op. cit.*, p. 66–72.

tura privitoare la destinul ȝiganilor din Europa în timpul războiului, există unele speculații în legătură cu amploarea deportărilor din România și numărul de victime²⁰; cum vom vedea, însă, cercetarea documentară oferă alte cifre.

Teritoriul dintre Nistru și Bug, parte a Ucrainei sovietice, a fost ocupat de armatele germană și română în vara anului 1941. În urma unui schimb de scrisori între Adolf Hitler și Ion Antonescu și a acordului germano-român semnat la Tighina la 30 august 1941, acest teritoriu a fost încredințat spre administrare statului român, statutul său definitiv urmând să fie reglementat la încheierea războiului²¹. Administrația civilă românească din Transnistria (cum se numește de acum înainte teritoriul dintre Nistru și Bug), care avea în frunte pe guvernatorul Gheorghe Alexianu, s-a ocupat de normalizarea vieții economice și sociale și de exploatarea economică a acestui teritoriu. Ea a funcționat până la 29 ianuarie 1944, când, din cauza evenimentelor militare, în locul ei s-a înstituit o administrație militară. Transnistria a fost locul unde autoritățile române i-au deportat, între anii 1941 și 1944, pe evreii din Basarabia și Bucovina, precum și o parte din țiganii care trăiau în țară.

La începutul anului 1941, când s-a pus pentru prima dată problema luării unor măsuri împotriva țiganilor, evident că ideea deportării lor în Transnistria nu a existat. În ședința Consiliului de Miniștri din 7 februarie 1941, Ion Antonescu arăta că „Soluția ar fi fost să așteptăm până ce se asanează bălțile Dunării, ca să facem sate țigănești acolo și să-i ocupăm cu pescuitul etc. O altă soluție este să intrăm în tratative cu proprietarii mări. În Bărăgan totdeauna a fost lipsă de brațe de muncă. Să construim aceste sate, nu definitiv, dar să facem niște case și barăci, organizație sanitară, comerț, cârciumi etc.”²² Planul inițial a fost acela de a-i așeza pe țigani în sate compacte în Bărăgan. Ulterior s-a luat măsura deportării lor în Transnistria. Deportarea a fost motivată de Ion Antonescu prin furturile și crimele pe care țiganii le comiteau în timpul camuflajului și care terorizau populația orașelor²³.

Măsura de deportare urma să fie luată împotriva țiganilor considerați a fi o „problemă”. Pentru aceasta, la sfârșitul lunii mai 1942, jandarmeria și poliția au făcut un recensământ al țiganilor din această categorie. Au fost înregistrați, împreună cu familiile lor, țiganii nomazi și, dintre țiganii stabili, aceia care suferiseră condamnări, recidiviștii și cei fără mijloace de existență sau ocupație precisă din care să poată trăi. Tabelele cu țiganii din cele două categorii, întocmite pe comune, orașe și județe, au fost înaintate Inspectoratului General al Jandarmeriei²⁴. În total au fost recenzați 9 471 țigani nomazi și 31 438 țigani stabili din categoria respectivă. Conform ordinului Inspectoratului General al Jandarmeriei din 17 mai 1942, care reglementa operațiunea, după efectuarea recensământului și până la noi ordine țiganii specificați în tabele nu mai puteau să se deplaseze în afara județului în care au fost recenzați și urmau să fie

²⁰ De exemplu, D. Kenrick, G. Puxon, *Sinti und Roma — die Vernichtung eines Volkes im NS-Staat*, Übers. von Astrid Stegelmann, Göttingen, Wien, 1981, p. 95–96, 135.

²¹ O. Verenca, *Administrația civilă română în Transnistria*, Chișinău, 1993, p. 34–37.

²² I. Dan, *loc. cit.*

²³ *Procesul marii trădări naționale*, p. 66; I. Dan, *op. cit.*, p. 264.

²⁴ A.S.B., fond I.G.J., dosar 201/1942, dosar 202/1942, dosar 203/1942.

ținuți în strictă evidență de organele de ordine²⁵. Pe baza datelor recensământului din mai 1942, Inspectoratul General al Jandarmeriei a trecut la organizarea operațiunii de deportare.

Deportările au început cu țiganii nomazi. Începând de la 1 iunie 1942 ei au fost strânși de către organele de jandarmi în capitalele de județ și apoi duși în Transnistria. Ordinul de evacuare a tuturor țiganilor nomazi, fără excepție, a fost dat de Președinția Consiliului de Miniștri la 25 iunie 1942²⁶. Operațiunea s-a încheiat la 15 august 1942. Cei care în momentul evacuării se aflau pe front sau mobilizați în țară, printr-un ordin al Marelui Stat Major au fost scoși din evidențele militare, trimiși acasă și îndrumați pe urma familiilor în Transnistria. Au fost evacuate în Transnistria în total 11 441 persoane din această categorie (2 352 bărbați, 2 375 femei și 6 714 copii)²⁷.

În ce privește țiganii stabili recenzați în mai 1942, într-o primă etapă autoritățile au procedat la o triere a lor. Pentru evacuarea cu primul lot au fost aleși țiganii apreciați drept „periculoși și indezirabili”, împreună cu familiile lor, în total 12 497 persoane. Ceilalți 18 941 urmau să fie evacuați ulterior. Familiile țiganilor mobilizați și țiganii mobilizabili cu familiile lor rămăneau pe loc, chiar dacă figurau în categoria celor considerați periculoși. În momentul în care era în derulare deportarea țiganilor nomazi, autoritățile nu aveau un plan de acțiune în privința țiganilor stabili. Ei urmau ori să fie evacuați în Transnistria, ori să fie internați în lagărele din țară. Până la urmă Ion Antonescu a optat pentru prima variantă. Ordinul în acest sens a fost transmis la 22 iulie 1942. Începutul operațiunii a fost fixat inițial la 1 august²⁸. Evacuarea țiganilor stabili s-a făcut însă abia între 12 și 20 septembrie 1942.

În Transnistria au fost deportați în septembrie 1942, 13-176 de țigani stabili, deci mai mulți decât fusese hotărât și, în plus, tabelele celor evacuați nu coincideau cu tabelele celor propuși pentru evacuare. Ancheta făcută în legătură cu această situație a stabilit că la data evacuării unele dintre persoanele trecute pentru evacuare erau dispărute și au fost înlocuite cu altele care voiau să fie evacuate. A existat un număr destul de important de țigani care nu erau trecuți în tabelele de deportare, dar care au venit în gărilile de îmbarcare și, în condițiile grabei cu care s-a făcut îmbarcarea și a faptului că țiganii nu aveau asupra lor acte de identitate, s-au amestecat printre ceilalți țigani. Alții au plecat cu trenuri obișnuite până la Tighina și acolo s-au atașat diferitelor grupuri de țigani²⁹. A circulat atunci în rândul țiganilor zvonul că, odată ajunși în Transnistria, vor fi împroprietăriți cu pământ. Aceasta explică, în parte, dorința de a pleca a unor țigani.

S-au comis multe abuzuri din partea jandarmilor și a polițiștilor însărcinați cu desfășurarea operațiunii. Au fost evacuate și unele familii ale țiganilor mobilizați, precum și unii țigani mobilizabili cu familiile lor, în total 538 persoane. Într-unul din cazuri, unui soldat aflat acasă în permisie jandarmii i-au ridicat familia (soția și socrul)

²⁵ Arhivele Statului Arad, fond Legiunea de Jandarmi a județului Arad, dosar 13/1942, f. 141.

²⁶ A.S.B., fond I.G.J., dosar 130/1942, f. 1.

²⁷ Ibidem, dosar 126/1942, f. 204.

²⁸ Ibidem, dosar 130/1942, f. 7-10.

²⁹ Ibidem, dosar 126/1942, f. 208-211.

și au deportat-o în Transnistria; în plus, respectiva familie avea avere³⁰. Au fost ridicate din eroare familii de români și, din Dobrogea, familii de turci. O notă informativă din 6 decembrie 1942 amintește că între cei deportați în județul Oceaov se aflau în asemenea situație 62 familii de români și 6 familii de turci³¹. Unii din cei deportați erau căsătoriți cu românce. Au fost deportați și oameni care aveau o meserie (fierari, lăutari, muncitori etc.) sau din cei care aveau pământ, casă, avere. Există un mare număr de petiții care semnalează aceste situații și cer repararea abuzurilor, după cum și mai mare este numărul cererilor de repatriere. Ostașii țigani aflați pe front sau concentrați în interiorul țării au protestat împotriva acestor abuzuri. Președinția Consiliului de Miniștri și Marele Stat Major au cerut repararea abuzurilor. Cum se arată într-un ordin al Ministerului de Interne, aceste abuzuri „au produs o justificată perturbare în rândurile ostașilor țigani, care în timp ce își făceau datoria către țară, la posturile de cea mai mare onoare, familiile lor au fost ridicate și evacuate în Transnistria“. Se ordonă măsuri în consecință. În plus, se cere o grijă deosebită pentru familiile acestor oameni, noțiunea de „familie“ trebuind a fi interpretată în sensul pe care i-l atribuie țiganii, astfel încât exceptarea de la deportare să se extindă și asupra concubinelor celor mobilizați sau mobilizabili, precum și asupra copiilor rezultați de aici³². La capătul investigațiilor au primit aviz de repatriere 311 capi de familii, cu 950 membri, în total 1 261 persoane³³. Însă nu toate aceste persoane au fost repatriate. Țiganilor deportați care aveau membri de familie pe front sau care au luptat în războiul antisovietic sau în cel din 1916–1918 li s-a asigurat un tratament deosebit față de restul țăganilor, dându-li-se anumite avantaje materiale³⁴.

În același timp, țiganii au fost ridicați de la locurile lor fără să li se permită să-și ia cu ei lucrurile personale și gospodărești strict necesare viețuirii în locurile de deportare. Ei nu au avut timp suficient pentru a-și lichida averile. Au fost nu puține cazurile în care șefii posturilor de jandarmi și organele polițienești au profitat de ocazie și au cumpărat de la țigani diferite obiecte și animale la prețuri derizorii. Casele și celelalte bunuri ale țăganilor evacuați au fost preluate de Centrul Național de Românizare³⁵.

Deportarea țăganilor nu a fost o măsură populară. Chiar de la început, când operațiunile de evacuare erau în desfășurare, în multe părți locuitorii au cerut autorităților ca țiganii de acolo să nu fie deportați, întrucât satul avea nevoie de ei, țiganii fiind de regulă fierarii satului. Uneori aceste cereri sunt semnate de întreg satul. De asemenea, unele personalități democratice au protestat împotriva acestei măsuri. Constantin I. C. Brătianu, președintele Partidului Național Liberal, într-o scrisoare foarte dură pe care a adresat-o lui Ion Antonescu la 16 septembrie 1942, considera expulzarea țăganilor ca un act nejustificat și crud, și cerea stoparea acestor persecuții care ne aruncă cu câteva secole înapoi în istorie³⁶.

³⁰ A.S.B., fond P.C.M., dosar 202/1941–1944, f. 274–277.

³¹ A.S.B., fond I.G.J., dosar 120/1942, f. 126.

³² Ibidem, dosar 43/1943, f. 450–451.

³³ Ibidem, f. 313–314.

³⁴ Ibidem, dosar 77/1943, f. 47; dosar 43/1943, f. 286.

³⁵ Ibidem, dosar 126/1942, f. 10–11.

³⁶ *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry During the Holocaust*, ed. J. Ancel, IV, Jerusalem, 1985, p. 225.

Deportarea Țiganilor stabili considerați periculoși trebuia să fie urmată de evacuarea celorlalți Țigani recenzați în mai 1942, adică a altor 18 941 (câți fuseseră inventariați inițial pentru acest scop) sau 18 262 Țigani (câți rămăseseră de fapt după deportarea din septembrie)³⁷. Când s-a făcut trierea Țiganilor stabili a existat ideea ca Țiganii mobilizați și mobilizabili și familiile lor să fie internați în lagărele din țară³⁸. Până la urmă autoritățile au optat pentru deportare. Aceasta nu s-a mai întâmplat întrucât, la începutul lunii octombrie 1942, acțiunile de deportare în Transnistria a Țiganilor, ca și a evreilor, au fost stopate. La 2 octombrie Ministerul Afacerilor Interne a suspendat alte evacuări până în primăvara anului următor³⁹, iar la 14 octombrie a ordonat să nu se mai trimită nici o categorie de Țigani în Transnistria, fie rămași dintre cei nomazi, fie dintre cei cu cazier judiciar; urmau să fie evacuați doar Țiganii „care care prin prezența lor prezintă un pericol contra ordinii publice”⁴⁰. Decizia de renunțare la noi deportări a fost luată de Consiliul de Miniștri la 13 octombrie 1942⁴¹. După această dată a mai fost deportat în Transnistria doar un număr mic de Țigani, dintre cei care s-au sustras deportărilor din vară.

Numărul exact al Țiganilor deportați în Transnistria în cursul anilor 1942–1944 nu este ușor de stabilit, întrucât încă din toamna anului 1942 a început un flux permanent în ambele sensuri, înspre și dinspre Transnistria, cauzat de repatrierile făcute, ca și de deportările unor indivizi izolați. La începutul lunii octombrie 1942, după ce s-a încheiat deportarea celor două categorii de Țigani, în Transnistria se aflau 24 686 Țigani: 11 441 nomazi, 13 176 nenomazi (stabili) și alți 69 care fuseseră evacuați cu aprobări speciale, după eliberarea din închisoare⁴². Dacă la această cifră adăugăm cele câteva sute de Țigani deportați ulterior, putem aprecia la cca 25 000 numărul total al Țiganilor deportați în Transnistria. Inspectoratul și legiunile de jandarmi din Transnistria țineau evidența Țiganilor evacuați acolo. Numărul Țiganilor din evidențe diferă de la o lună la alta, în funcție de fluxul înspre și dinspre Transnistria. Din toamna târzie a anului 1942, numărul deportaților a scăzut continuu, pe de o parte datorită repatrierilor care s-au făcut, iar pe de altă parte datorită mortalității extrem de ridicate în rândul deportaților, cauzată de foamete, frig, boli și lipsurile de tot felul.

În Transnistria Țiganii au fost așezați în hotarul sau în vatra unor sate situate pe malul Bugului și ținând de județele Golta, Oceakov, Balta și Berezovka. Cea mai mare parte a Țiganilor nomazi a fost plasată în județul Golta, iar Țiganii stabili au fost plasați aproape toți în județul Oceakov. Au intrat în acest județ 13 850 persoane din această categorie⁴³. Unii Țigani au fost cazați în bordeie săpate în pământ, iar alții în case. De regulă, s-a recurs la evacuarea unei jumătăți de sat, localnicii ucraineni fiind mutați în casele consătenilor lor neevacuați, în casele astfel liberate fiind instalați Țiganii. Unele

³⁷ A.S.B., fond I.G.J., dosar 126/1942, f. 205.

³⁸ Ibidem, f. 2.

³⁹ Ibidem, f. 205.

⁴⁰ Ibidem, dosar 203/1942, f. 337.

⁴¹ „Timpul”, VI, nr. 1954, 16 octombrie 1942, p. 3.

⁴² A.S.B., fond I.G.J., dosar 126/1942, f. 203.

⁴³ Ibidem, dosar 43/1943, f. 321.

sate de pe Bug au fost evacuate în întregime în acest scop, populația ucraineană fiind retrasă în interiorul județului respectiv.

Regimul ȝiganilor evacuați în Transnistria a fost reglementat printr-o decizie a Guvernământului Transnistriei din 18 decembrie 1942. Aceasta prevedea:

— Așezarea ȝiganilor în sate, în grupuri de 150–350, după necesități și posibilități de utilizare la muncă, sub conducerea unuia dintre ei, cu obligația de a presta munca ce li se impune, fiind retribuiți ca și muncitorii localnici.

— Muncitorii calificați vor fi întrebuințați potrivit meseriei lor în atelierele existente și în cele ce se vor mai înființa.

— Ceilalți ȝigani vor fi constituiți în echipe de lucru, sub supravegherea unuia dintre ei. Acestea vor fi utilizate la muncile agricole, tăiatul lemnului în păduri, confecționarea de obiecte de lemn brut, strângerea pieilor, mațelor și părului, colectarea metalelor, maculaturii, zdrențelor etc.

— Toți ȝiganii în vârstă de la 12 la 60 de ani, fără deosebire de sex, sunt obligați să muncească în ateliere sau în echipele de lucru constituite.

— ȝiganilor care vor da un randament superior celui normal, li se vor da premii egale cu 30% din valoarea surplusului de muncă prestată.

— Conducătorii grupelor din sate răspund de prezența în localitate a ȝiganilor, iar supraveghetorii echipelor de lucru, de prezența la muncă.

— ȝiganii care vor părăsi fără autorizație localitatea în care li s-a fixat domiciliul sau vor lipsi nemotivat de la lucru, vor fi internați în lagărul de represalii ce va fi înființat în fiecare județ⁴⁴.

Măsurile preconizate ar fi trebuit să le asigure deportaților posibilitatea de a-și câștiga existența în condițiile unui regim de domiciliu obligatoriu. Ele au rămas însă pe hârtie. Situația ȝiganilor în Transnistria a fost de la început extrem de dură. ȝiganilor nu li s-au asigurat decât într-o foarte mică măsură posibilități de muncă și mijloace de existență. Doar o parte dintre ei au fost utilizați la ferme și la obști (fostele colhozuri). Acestea nu aveau nevoie de ei decât în număr mic și de regulă sezonier, preferând să-i folosească pe localnicii ucraineni. Nu au fost organizate ateliere și nu au fost procurate mașini pentru ȝiganii calificați.

În parte, situația grea în care s-au aflat ȝiganii s-a datorat concentrării lor în grupuri mari. Așa-numitele colonii erau de regulă mari, cuprinzând câteva sute de persoane. În județul Oceakov, la început cei aproape 14 000 ȝigani au fost plasați cu toții în trei zone: în comunele Kovaliovka și Balșaiia-Karanika și în cazărmile de la Alexandrudar. Așezarea lor în masă, într-un număr atât de mare, a creat o situație deosebită, autoritățile locale — de care depindea, în ultimă instanță, aplicarea măsurilor privitoare la ȝigani — neputându-le asigura cazare, hrană, îmbrăcăminte și posibilități de muncă. O notă informativă a unui agent care a executat serviciul de informare în regiunea Oceakov, datată 5 decembrie 1942, prezintă situația dramatică în care se aflau ȝiganii: „[...] Pe timpul cât au stat în cazărmile de la Alexandrudar, ȝiganii au trăit într-o mizerie de nedescris. Erau alimentați insuficient. Li se dădeau 400 gr. pâine

⁴⁴ Ibidem, dosar 130/1942, f. 118–119.

pentru cei capabili a munci și câte 200 gr. pentru bătrâni și copii. Li se mai dădeau puțini cartofi și foarte rar pește sărat și acestea în cantități extrem de mici.

Din cauza proastei alimentări unii țigani — aceștia formează majoritatea — au slăbit într-atât că au ajuns numai schelete. Zilnic mureau — mai ales în ultimul timp — câte 10–15 țigani. Erau plini de paraziți. Vizita medicală nu li se făcea deloc, iar medicamente nu aveau. Sunt goi fără haine pe ei, iar rufăria și încălțăminte le lipsește de asemenea complectamente. Sunt femei a căror corp (partea inferioară) este gol în adevăratul sens al cuvântului. Săpun nu li s-a dat de când au venit, din care cauză nu s-au spălat nici ei și n-au putut să-și spele nici singura cămașă ce o au.

În general situația țăganilor este groaznică, aproape de neînchipuit. Din cauza mizeriei mulți dintre ei au ajuns niște umbre și aproape sălbateci. Această stare a lor se datorește din cauza relei cazări și alimentări, precum și a frigului. Din cauza foamei la care sunt supuși, i-au speriat pe ucrainieni cu furturile. Dacă în țară unii țigani se țineau de furturi, o făceau din obișnuință, pe când acolo și țiganul care în țară era cinstit s-a pus pe furt, căci foamea l-a dus «la» acest gest rușinos.

Din cauza răului tratament, până în ziua de 25 noiembrie a.c. au murit 309 țigani. Au fost găsite cadavre de țigani pe șoseaua Oceacov–Alexandrudar. Aceștia au murit de foame și frig.

Dar că țiganii de la cazărmile Alexandrudar au fost cazați mai omenește prin comunele arătate mai sus, încă nu s-a rezolvat problema țigănească din județul Oceacov. Li s-a ameliorat întrucâtva doar situația, fiind expuși mai puțin frigului și că au fost deparazitați. Dar dacă nu li se va da și lemne sau alt combustibil, țiganii vor fi în stare să facă din case ceea ce au făcut din cazărmi, niște locuințe nelocuibile. Și frigul o să-i ducă și la aceasta, fără să se gândească că răul și-l agravează și că pericolul de a muri de frig este mai mare. De asemenea, dacă nu li se va da o alimentație mai omenească, asistență medicală și medicamente precum și îmbrăcăminte la unii, mortalitatea țăganilor nu «o» să scadă, dar va crește pe zi ce gerul va crește și el. De asemenea, vor intensifica furturile de la ruși. De altfel populația băștinașă este foarte revoltată și starea de spirit a acesteia este foarte scăzută prin faptul că au fost evacuați din casele lor în timp de iarnă pentru ca aceste case să fie date pe seama țăganilor pe care nu pot să-i sufere.⁴⁵

Organele jandarmeriei au făcut demersuri pe lângă prefecturi pentru a li se asigura țăganilor existența. În mai multe rânduri legiunile de jandarmi au propus desființarea coloniilor de țigani și împărțirea prin sate, maximum 20 de familii de sat, pentru a fi mai ușor de supravegheat și de pus la muncă. Pe plan local s-au căutat uneori soluții menite să le asigure hrana. În județul Balta, în 1943, țiganii au fost scoși din case și mutați în bordeie; li s-a dat pământ pe care să-l lucreze pentru a-și asigura hrana. În alte părți s-a trecut la desființarea coloniilor, țiganii fiind repartizați prin satele ucrainene, fiind astfel mai ușor de hrănit și de întrebuințat la lucru.

Condițiile de existență în Transnistria au fost foarte dure. Rapoartele lunare întocmite de jandarmerie reflectă această situație și lipsa de preocupare a autorităților civile

⁴⁵ Ibidem, f. 129–130.

(primării, preturi, prefecturi, Guvernământul Transnistriei) pentru asigurarea existenței ȝiganilor. Rațiile alimentare fixate de Guvernământ nu au fost respectate. ȝiganilor nu li se distribuia hrană suficientă. Uneori săptămâni la rând ei nu primeau nimic. În unele locuri primeau alimente numai cei care munceau la obști. Totodată, nu li se asigurau lemnele pentru prepararea hranei și pentru încălzit, iar asigurarea cu lucru s-a făcut doar pentru o mică parte a deportaților. Îmbrăcăminte a fost o problemă deosebită, cu atât mai mult cu cât, la deportare, ȝiganilor nu li s-a permis să-și ia de acasă haine de schimb și alte lucruri personale. Erau lipsiți de cele mai elementare lucruri, inclusiv de vase pentru prepararea hranei. Asistența medicală era ca și inexistentă, iar medicamentele lipseau. Înurmământările se făceau fără preot. Cei ce dispuneau de aur, monedă românească sau diferite obiecte le vindeau pe la localnici pentru a-și asigura traiul.

Totodată, menționăm că autoritățile acuză des faptul că, și atunci când existau posibilități de muncă, ȝiganii căutau să se sustragă ori dădeau un randament foarte scăzut. Documentele spun că ei preferau să cutureiere satele și să cerșească sau să se dedea la furtașaguri, ceea ce i-a nemulțumit pe localnicii ucraineni și a dat multă bătaie de cap autorităților⁴⁶. În același timp, a existat la ȝigani o tendință generală de fugă din coloniile de la Bug. Prin orice mijloace, individual sau în grupuri, ei au încercat să se întoarcă în țară. De cele mai multe ori fugarii erau prinși și aduși înapoi. Autoritățile din Transnistria s-au aflat în imposibilitatea de a controla aceste deplasări. Lagărele de represalii preconizate pentru astfel de situații nu au fost înființate. Abia în toamna anului 1943, într-un moment când exodul ȝiganilor a luat proporții, numărul celor fugiți și prinși trecând de 2 000, s-a luat măsura de a se improvisa un astfel de lagăr, la Golta, unde au fost internați 475 ȝigani⁴⁷.

În împrejurările pe care le-am arătat, în Transnistria au murit de foame, frig, boli și mizerie o mare parte din ȝiganii deportați. Din niște rapoarte privind situația ȝiganilor deportați în județul Oceakov, întocmite la mijlocul lunii decembrie 1942 (deci la 3–4 luni de la deportare), aflăm că în zona Balșaiia-Karanika, din 3 881 ȝigani au murit peste 150 (deci 3,8%)⁴⁸, iar în zona Alexandrovka, din 3 585 ȝigani au murit 388 (10,8%)⁴⁹. Un buletin informativ pe luna septembrie 1943, prezentând situația dramatică în care se aflau ȝiganii, arată că „datorită acestei stări de lucruri la iarnă <ȝiganii> vor muri de frig și subalimentare, cum au murit și în iarna trecută, rămânând ca la primăvara viitoare problema ȝiganilor din Transnistria să dispară odată cu dispariția lor.”⁵⁰

Numărul ȝiganilor morți în Transnistria nu îl știm cu exactitate. La procesul din 1946 acuzarea a afirmat că „zeci de mii de bărbați, femei și copii au pierit de foame, frig și boli.”⁵¹ Comisia română pentru victimele de război a furnizat cifra de 36 000 de ȝigani morți în Transnistria. Cifra este, evident, exagerată, numărul total al deportaților

⁴⁶ Ibidem; dosar 166/1942, f. 171–172; dosar 140/1943, f. 9–11.

⁴⁷ Ibidem, f. 533–538.

⁴⁸ Ibidem, dosar 43/1943, f. 363–364.

⁴⁹ Ibidem, dosar 84/1943, f. 237–238.

⁵⁰ Ibidem, f. 176.

⁵¹ *Procesul marii trădări naționale*, p. 42.

fiind de cca 25 000 de oameni. În mai 1944 când, la scurt timp după ce avusese loc evacuarea Transnistriei și părăsirea de către țigani a locurilor de deportare, jandarmeria a procedat la înregistrarea nominală a țăganilor întorși în țară, găsim în această evidență doar aproximativ 6 000 persoane⁵². Însă este clar că numărul celor care au supraviețuit deportării a fost mai mare. Această recenzare s-a făcut în condițiile în care părți din teritoriul țării erau deja ocupate de armata sovietică sau se aflau în zona frontului. În acel moment unii țigani erau pe drumul spre casă, încât un număr deloc neglijabil de țigani a putut scăpa recenzării. Nu trebuie omis nici faptul că unii țigani au rămas pe loc la retragerea armatei și autorităților române și s-au răspândit apoi în cuprinsul U.R.S.S. Cu valoare de estimare, se poate aprecia că aproximativ jumătate din cei cca 25 000 de țigani din România care au fost deportați în Transnistria și-au găsit moartea acolo.

Fiind vorba de deportare și cunoscând ce a însemnat politica nazistă față de țigani, ne punem întrebarea dacă autoritățile române au urmărit în mod deliberat moartea țăganilor deportați. Nu există încă indicii care să conducă la concluzia că s-a urmărit lichidarea fizică a deportaților. Din datele de arhivă pe care le-am parcurs nu rezultă că autoritățile civile și militare române din Transnistria ar fi organizat execuții în rândul țăganilor. Știm însă că au fost cazuri în care militari germani din regiune au făcut ei acest lucru⁵³. Situația grea în care s-au aflat țăganii în Transnistria, și care a dus la moartea multora dintre ei, s-a datorat faptului că, odată ajunși la Bug, ei au fost practic abandonați de autorități și lăsați în grija comunităților locale, care nu aveau nevoie de ei și pentru care prezența țăganilor era o povară. „Colonizarea“ țăganilor în Transnistria — care trebuia să însemne nu numai scoaterea în afara țării a elementelor considerate periculoase, ci și utilizarea lor la exploatarea economică a acestui teritoriu — a fost, evident, nu numai o tragedie, dar și un eșec al administrației civile române de aici.

Țiganii care au supraviețuit deportării în Transnistria s-au înapoiat în țară în primăvara anului 1944, odată cu retragerea armatei și autorităților române în fața ofensivei sovietice. Încă din toamna lui 1943 părăsirea, fără autorizație, a locurilor de deportare a căpătat proporții de masă, cei prinși fiind însă trimiși înapoi în Transnistria. În martie–aprilie 1944, însă, fără a aștepta din partea autorităților vreo măsură specială de repatriere, țăganii s-au retras dincoace de Nistru și apoi în interiorul țării. În unele cazuri aceasta s-a făcut cu concursul direct al unităților militare române și germane în retragere și al lucrătorilor de la C.F.R. La 19 aprilie 1944, Inspectoratul General al Jandarmeriei a dat ordin ca țăganii fugiți din Transnistria să fie opriți pe loc și puși la muncă⁵⁴. Ordinul a fost repetat la 17 mai⁵⁵. Acestor țigani li s-a fixat un domiciliu provizoriu și li s-a interzis circulația. Ei urmau să fie repartizați pe moșii pentru muncă. Dar, datorită vieții pe care au dus-o în Transnistria, majoritatea erau inapți pentru muncă. Ceilalți au fost plasați la diferiți proprietari pentru muncile agricole, în condiții de plată identice cu ale celorlalți lucrători⁵⁶. Au fost, însă, frecvente situațiile în care ei

⁵² A.S.B., fond I.G.J., dosar 86/1944, f. 149–217; dosar 97/1944.

⁵³ Un caz este amintit ibidem, dosar 43/1943, f. 260.

⁵⁴ Ibidem, dosar 86/1944, f. 76.

⁵⁵ Ibidem, f. 91.

⁵⁶ Ibidem, f. 220, 225–227, 290.

au refuzat să lucreze, pe motiv că nu se pricepe, ceea ce a exasperat autoritățile locale⁵⁷. Țigarii rămâneau astfel pe mai departe în situația de a muri de foame. În aceste condiții, pentru unele grupuri de țigani s-a dat aprobarea de a se întoarce în satele de baștină. Odată cu 23 august 1944, când guvernul Antonescu a fost înlăturat, iar legislația considerată fascistă a fost abrogată, s-a pus capăt și politicilor anterioare față de țigani. La 13 septembrie 1944 Subsecretariatul de Stat pentru Poliție a dat ordin ca toți țiganii reînțorși din Transnistria să fie „lăsați la ocupațiile lor, luându-se măsuri ca să fie îndrumați la diferite munci”⁵⁸.

4. POLITICA FAȚĂ DE ȚIGANI A REGIMULUI ANTONESCU ȘI DESTINUL ȚIGANILOR DIN EUROPA ÎN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Istoria țiganilor din România în timpul regimului Antonescu este un capitol din destinul țiganilor europeni în timpul celui de-al doilea război mondial. Anii războiului au fost timpul unei experiențe colective dramatice pentru țiganii din țările aflate sub ocupația sau în sfera de influență politică a Germaniei naziste. Aproape peste tot împotriva lor au fost luate măsuri, nu întotdeauna aceleași și care au afectat un număr mai mare sau mai mic de oameni, de la restrângerea unor drepturi civile și până la exterminarea unor comunități întregi. Este indiscutabil faptul că în Germania și în alte țări s-a practicat o politică de genocid la adresa țiganilor. Țiganii au fost și ei victime ale politicii rasiale naziste. Multă vreme episodul țigan din istoria regimului nazist a fost omis. În ultima vreme, însă, țiganii încep să fie asociați la noțiunea de holocaust, alături de evrei.

Chiar dacă destinul țiganilor în timpul războiului a intrat relativ târziu în atenția istoricilor, există deja o anumită literatură pe această temă, literatură din care nu lipsesc contribuțiile valoroase, dar care în general este departe de exigențele cercetării contemporane. Una din caracteristicile acestei literaturi este apelul mai mult la surse orale și memorialistice și mai puțin la informația de arhivă. Există studii mai mult sau mai puțin elaborate care încearcă să ofere o imagine asupra acestei probleme într-o țară sau alta sau să sintetizeze informațiile pentru întreaga arie europeană aflată sub dominația nazistă. A fost studiată așa-numita *Zigeunerwissenschaft*, care a pregătit de fapt sub aspect ideologic politica autorităților germane față de țigani (*Zigeunerpolitik*), și măsurile administrative, juridice și de altă natură care au fost luate împotriva acestei populații în anii celui de-al doilea război mondial, în Germania și în alte țări⁵⁹. Estimă-

⁵⁷ Inspectoratul de Jandarmi Galați arăta într-un raport că „proprietarii nu sunt mulțumiți nici cu cei apti de muncă, pentru că pe lângă că nu sunt pricepuți, arată și rea voință, iar unii se dedau chiar la furturi de păsări, obiecte de îmbrăcăminte etc., din care cauză fi concediază” (ibidem, f. 97).

⁵⁸ Ibidem, f. 295.

⁵⁹ Din literatura problemei: H.-J. Döring, *Die Zigeuner im NS-Staat*, Hamburg, 1964; Miriam Novitch, *Le Génocide des Tsiganes sous le régime Nazi*, Paris, 1968; C. Bernadac, *L'Holocaust oublié. Le massacre des Tsiganes*, Paris, 1974; D. Kenrick, G. Puxon, *op. cit.*, p. 53–136; H. R. Huttenbach, *The Romani Porajmos: The Nazi Genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europe*, în *The Gypsies of Eastern Europe*, ed. by D. Crowe and J. Kolsti, Armonk/New York, London, 1991, p. 31–49; Sybil Milton, *Nazi Policies Toward Roma and Sinti, 1933–1945*, în JGLS (5), 2 (1992), nr. 1, p. 1–18; A. Fraser, *op. cit.*,

rile în privința numărului total al Țiganilor uciși sistematic la Auschwitz-Birkenau și în alte lagăre naziste, împușcați de trupele SS, Gestapo, jandarmerie, milițiile fasciste din țările ocupate de germani, morți în lagărele de muncă ce au fost înființate atunci în multe țări, morți din cauza bolilor etc., merg de la 250 000 la 500 000. Unii autori și activiștii politici Țigani avansează cifre chiar mai mari⁶⁰. (Numărul Țiganilor din Europa în 1939 este estimat la cca 900 000.) În unele țări, pierderile suferite de populația Țigană au fost enorme. Dintre cei 16 275 Țigani recenzați în Germania de dinainte de 1938, 14 325 au fost uciși, supraviețuind doar 1 950 (12%). Au fost omorâți aproape toți Țiganii din Croația (unde au supraviețuit doar 1% dintre ei), din teritoriile ocupate din Serbia, de asemenea din Belgia, Olanda, Luxemburg, Estonia, Lituania; de asemenea, cea mai mare parte a Țiganilor din Franța ocupată, Letonia, Austria, Cehia, Polonia. Au fost uciși mulți Țigani în teritoriile U.R.S.S. ocupate de armatele germane. Se apreciază că 70% până la 80% din Țiganii care trăiau în țările ocupate de Germania nazistă au fost victime ale programului de exterminare⁶¹.

Aceste cifre sunt însă foarte diferite de la autor la autor și, în lipsa unor date de arhivă clare, ele trebuie privite cu rezervă. Există în scrierile din ultimii ani o tendință evidentă de sporire a numărului victimelor nazismului în rândul Țiganilor, fără a se aduce, însă, un plus de argumente. Probabil că cele mai multe din aceste cifre sunt mai aproape de realitate decât cele care circulă în literatura holocaustului Țiganilor în legătură cu România. Aici România figurează cu cele mai multe victime: 36 000 de Țigani uciși în Transnistria. Este, evident, o eroare, documentele din arhivele românești arătând o altă situație; dacă numărul celor morți în Transnistria este încă greu de stabilit, știm că numărul deportaților din rândul Țiganilor a fost de cca 25 000 de oameni. Când s-au făcut cercetări mai amănunțite pe cazul unei țări, aceste cifre s-au dovedit a fi exagerate și ele au fost corectate. De exemplu, în legătură cu situația Țiganilor în Ungaria în timpul războiului, se afirmă îndeobște că toți Țiganii care nu desfășurau o muncă regulată au fost internați în lagăre de muncă forțată, iar în 1944, în timpul ocupației germane, 31 000 Țigani din Ungaria au fost deportați în lagărele morții, dintre ei supraviețuind doar 3 000⁶². O cercetare recentă a ajuns la concluzia că în timpul ocupației germane a Ungariei din martie–octombrie 1944, când evreeii unguri au fost deportați în lagărele de exterminare din Polonia, nici autoritățile germane de ocupație și nici cele ungare nu au luat nici un fel de măsuri împotriva Țiganilor. În toamna anului 1944, în zonele aflate sub controlul lor, autoritățile militare și civile ungare au început să organizeze detașamente de muncă forțată compuse din Țigani. De asemenea, în

p. 257–270; Selma Steinmetz, *Österreichs Zigeuner im NS-Staat*, Wien, 1966; Erika Thumer, *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich*, Wien, 1983; J. Gotovitch, *Quelques données relatives à l'extermination des Tsiganes de Belgique*, în „Cahiers d'Histoire de la Seconde Guerre Mondiale“, 4, 1976, p. 161–180; B. A. Sijes, *Vervolging van Zigeuners in Nederland 1940–1945*, The Hague, 1979; Bogumila Michalewicz, *L'Holocauste des Tsiganes en Pologne*, în *Tsiganes: identité, évolution*. Actes du Colloque pour le trentième anniversaire des Etudes Tsiganes, Paris, 1989, p. 129–139.

⁶⁰ De exemplu, I. Hancock, *The Pariah Syndrome. An Account of Gypsy Slavery and Persecution*, Ann Arbor, 1987, p. 81 vorbește de 600 000 de victime din rândul Țiganilor.

⁶¹ Cf. H. R. Huttenbach, *op. cit.*, p. 45.

⁶² D. Kenrick, G. Puxon, *op. cit.*, p. 93.

unele comitate s-au făcut deportări de țigani. Numărul țiganilor din Ungaria internați, deportați sau înrolați în detașamentele de muncă forțată este estimat la cca 5 000, iar numărul țiganilor morți la câteva sute⁶³.

Ne punem întrebarea în ce măsură politica față de țigani a guvernului Antonescu s-a încadrat în ceea ce se numește politica nazistă de holocaust. În Germania hitleristă măsurile împotriva țiganilor au mers gradual, de la interzicerea drepturilor civile la deportare, apoi la internarea în lagăre și trecerea la uciderea lor sistematică. A fost o politică elaborată, care avea în spate decenii de *Zigeunerforschung* și *Zigeunerpolitik*. În România în această privință situația a fost alta. Aici nu exista tradiția unei politici speciale față de țigani. Am văzut că în România, în timpul războiului, măsurile împotriva țiganilor s-au limitat la deportarea unora dintre ei în Transnistria. În România nu au fost înființate nici ghetto-uri și nici lagăre de muncă pentru țigani. În ce privește deportarea, la aceasta au fost supuși țiganii nomazi și o parte dintre țiganii sedentari, în total cca 25 000 de oameni, ceea ce înseamnă aproximativ 10% din populația țigănească. Amploarea politicii antițigănești în România a fost deci diferită de cea din Germania și țările ocupate de aceasta. În România nu a existat măsura scoaterii țiganilor în afara legii. Cea mai mare parte a țiganilor nu a fost afectată de deportare. Ei au rămas în continuare cetățeni cu drepturi depline. Semnificativ în acest sens este faptul că, spre deosebire de Germania, unde autoritățile nu au făcut nici o diferențiere, luând măsura deportării în lagăre inclusiv în cazul celor câțiva țigani care serviseră în armată cu rangul de ofițeri, aceștia fiind tratați la fel ca și ceilalți prizonieri⁶⁴, în România țiganii au fost mobilizați și au luptat pe front, la fel ca și ceilalți cetățeni. Familiile țiganilor aflați în evidențele armatei, chiar trecute în rândul celor ce urmau să fie deportate, au rămas pe loc, iar în cazul familiilor țiganilor mobilizați și mobilizabili deportate în Transnistria prin abuz, autoritățile militare au acționat ca ele să fie repatriate sau, cel puțin, să li se asigure un regim mai bun în raport cu ceilalți deportați.

Măsura deportării grupurilor etnice indezirabile este însă caracteristică politicii naziste. Așa cum pentru germani Polonia ocupată a fost o „groapă de gunoi” unde au fost deportați evreii și țiganii din Reich, tot așa Transnistria a fost pentru autoritățile române locul unde au fost evacuați o parte din evreii și o parte din țiganii din țară. Este foarte probabil ca deportarea în Transnistria să fi avut ca model practicile de deportare germane.

O altă problemă este dacă măsura de deportare a țiganilor români în Transnistria a fost luată sau nu la recomandarea sau în urma presiunilor venite din partea Germaniei. Odată cu trecerea la măsuri radicale în privința țiganilor, Germania era interesată în „rezolvarea” problemei țiganilor și în țările aliate. Un articol cu titlul *Die Zigeunerfrage im Südosten*, apărut în 1942 în revista „Volkstum im Südosten”, și care reflecta opiniile oficialităților germane, avea tocmai scopul de a cere statelor din sud-estul Europei să treacă la luarea unor măsuri de ordin rasial împotriva țiganilor. Referindu-se special la România, unde, după părerea autorului Ruland Fritz, datorită numă-

⁶³ Karsai L., *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*, f.l., 1992, p. 85–135, 144.

⁶⁴ B. Michalewicz, *op. cit.*, p. 131.

rului lor mare, rezolvarea problemei țiganilor era încă și mai stringentă decât în alte părți, articolul arăta că în opinia publică de aici nu existau voci care să atragă atenția asupra pericolului pe care îl reprezentau țiganii și își exprima speranța că mareșalul Antonescu va lua măsuri energice de ordin rasial⁶⁵. În faza actuală a cercetării nu putem, însă, stabili dacă au existat presiuni politico-diplomatice din partea Germaniei pentru luarea unor măsuri împotriva țiganilor. Suntem înclinați să credem că, în ciuda unor similitudini, politica față de țigani a regimului Antonescu a fost independentă de ceea ce se petrecea în Germania și în țările ocupate de Reich. O dovadă este faptul că guvernul român a stopat deportările de țigani (în octombrie 1942) într-un moment în care în Germania Himmler ordona, în decembrie 1942, deportarea țiganilor la Auschwitz. În cazul politicii față de evrei, unde presiunile germane sunt clare, s-a putut stabili că măsurile luate de guvernul antonescian cel mai adesea nu au fost coordonate cu Germania. Influența germană a constat mai degrabă în elementele ideologiei xenofobe și rasiste pe care, cel puțin în plan politic, le regăsim în politica regimului din România anilor 1940–1944.

De ce a fost aleasă Transnistria ca loc de deportare? Răspunsul constă, credem, în planurile pe care le avea guvernul român în legătură cu viitorul acestui teritoriu. Acordul germano-român din august 1941 reglementa provizoriu statutul teritoriului dintre Nistru și Bug, abia după încheierea războiului urmând să i se fixeze acestuia un regim definitiv. În 1941 Transnistria a fost dată guvernului român spre administrare. Ea n-a fost anexată României, n-a fost inclusă în teritoriul vama, singura monedă permisă aici era cea germană (R.K.K.S.). A rămas sub toate aspectele un teritoriu străin, aflat sub ocupație militară românească și exploatat economic de guvernul român. Chiar dacă germanii au sugerat lui Antonescu ca România să se extindă spre est, ca o compensație pentru pierderea nordului Transilvaniei, pe care în 1940 Hitler l-a dat Ungariei, autoritățile române n-au intenționat anexarea Transnistriei la România. După ele, la încheierea războiului Transnistria trebuia să revină Germaniei. Tocmai pentru că Transnistria nu era și nici nu urma să facă parte din România, acest teritoriu era locul cel mai potrivit pentru deportarea evreilor, țiganilor, dar și a altor elemente din țară considerate indezirabile. În viziunea autorităților române, deportarea în Transnistria echivala cu scoaterea în afara țării. Când statutul acestui teritoriu urma să fie reglementat, odată cu retragerea autorităților române, deportații urmau să rămână în afara granițelor României.

În toamna anului 1942, când în Germania se pregătea trecerea la „soluția finală” în privința țiganilor, autoritățile române au sistat orice deportări în Transnistria. În oprirea deportărilor, dincolo de unele motive de natură internă, legate și de protestul unor reprezentanți ai partidelor democratice față de această politică, se pare că un rol important l-a avut intervenția Ministerului de Externe al Reich-ului. În august și septembrie 1942, când deportarea țiganilor în Transnistria era în plină derulare, Reichskommissar-ul pentru Ucraina s-a adresat ministrului pentru teritoriile ocupate din Est și acesta la rândul său Ministerului de Externe de la Berlin, atenționând asupra perico-

⁶⁵ R. Fritz, *Die Zigeunerfrage im Südosten*, în „Volkstum im Südosten“, Wien, Oktober 1942, p. 163–169.

lului pe care îl prezintă colonizarea țiganilor la Bug. În opinia lor pericolul consta atât în posibilitatea ca țiganii să se așeze pe malul de est al Bugului, cât și în influența dăunătoare pe care aceștia o exercitau asupra populației locale, într-un ținut în care trăiau și locuitori de origine germană. Autoritățile germane din Ucraina au cerut Berlinului să intervină pe lângă guvernul român pentru oprirea deportărilor⁶⁶. Amintim că în toamna anului 1942 a fost stopată nu numai deportarea țiganilor, ci și a evreilor. Este clar că politica lui Antonescu în privința deportărilor a suferit atunci o schimbare. Suntem departe de a putea desluși mobilurile acestei decizii. Probabil că, așa cum s-a presupus, în adoptarea ei vor fi contat și unele posibile semne de întrebare în legătură cu deznodământul războiului. Cercetările privind deportarea evreilor în Transnistria nu au dat o explicație clară asupra acestei schimbări. Este însă cert că, mai mult decât renunțarea la planificata deportare a evreilor din Vechiul Regat, în 1943 și 1944 s-a procedat chiar la repatrierea anumitor categorii de evrei și s-a înlesnit emigrarea lor în Palestina.

Putem aprecia că politica guvernului român față de țigani, prin caracterul ei limitat la anumite segmente ale acestei populații, prin mobilurile urmărite și prin măsurile luate, s-a deosebit în multe privințe de ceea ce s-a întâmplat în Germania și în țările ocupate de aceasta. Chiar dacă în Transnistria s-au înregistrat numeroase victime în rândul deportaților, nu avem argumente pentru a judeca deportarea drept o măsură care urmărea lichidarea fizică a lor. Semnificativ este faptul că, în condițiile retragerii armatei și administrației române din Transnistria, la începutul anului 1944, țiganii care au supraviețuit regimului de deportare s-au întors în țară cu sprijinul unităților militare. Credem că, în ciuda unor asemănări, nu se poate pune semnul egalității între deportarea în Transnistria și lagărele de exterminare naziste sau execuțiile în masă din Polonia și alte teritorii ocupate, cărora le-a căzut victimă un mare număr de țigani. De altfel, la vremea respectivă, România nu a fost percepută ca o țară unde se luau măsuri radicale împotriva țiganilor. Dovadă sunt și țiganii care în acei ani s-au refugiat din nordul Transilvaniei, atunci sub ocupația Ungariei, în România.

Chiar cu aceste particularități ale politicii față de țigani promovată de guvernul Antonescu, deportarea țiganilor, ca și a evreilor, în Transnistria rămâne o măsură de ordin rasial. Ea s-a înscris în logica politicii de holocaust instituită de Germania nazistă și aplicată, într-o formă sau alta, în toate țările ocupate sau aliate. Este secvența românească a istoriei tragice a țiganilor în timpul celui de-al doilea război mondial.

⁶⁶ Cf. D. Kenrick, G. Puxon, *op. cit.*, p. 95.

ȚIGANII ÎN TIMPUL REGIMULUI COMUNIST. CÂTEVA REPERE

În mod paradoxal, reconstituirea istoriei ȝiganilor din România în perioada regimului comunist este chiar mai dificilă decât pentru anii celui de-al doilea război mondial. Multă vreme în România nu a existat o politică specială față de țigani. Iar când, la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80, autoritățile și-au pus problema găsirii unei soluții la situația socială dificilă a populației țigănești, și când într-o anumită măsură s-a și acționat în această direcție, această politică nu a fost făcută publică. Materialele respective (statistici, hotărâri ale forurilor politice și administrative, chiar unele cercetări sociologice etc.) nu au fost publicate nici până astăzi, și va trebui să mai așteptăm mulți ani până când arhivele care le adăpostesc vor fi puse la dispoziția cercetătorilor. În consecință, informația oficială privitoare la țigani accesibilă cercetătorului este puțină și nu întotdeauna semnificativă, iar apelul la istoria orală presupune un tip de cercetare pe care lucrarea de față nu și l-a propus. În această situație, până la o cercetare de amploare, care să aibă în vedere cu prioritate informația de arhivă acum inaccesibilă, suntem nevoiți să ne limităm la a face o schiță a istoriei postbelice a acestei populații¹.

După încheierea episodului Transnistria, țiganii care au supraviețuit deportării s-au întors în satele lor; unii dintre nomazi s-au stabilit la periferia Bucureștiului. Uniunea Generală a Romilor din România și-a reluat activitatea, sub conducerea lui Gheorghe Niculescu, fără a mai scoate însă vreo publicație. În 1948 Uniunea a fost desființată de autoritățile comuniste, odată cu celelalte organizații care nu cadrau cu

¹ Referiri la situația țiganilor în România în perioada postbelică la: M. Merfea, *Integrarea socială a romilor*, Brașov, 1991; *Țiganii între ignorare și îngrijorare*, coord. Elena Zamfir, C. Zamfir, [București], 1993; V. Burtea, *Neamurile de romi și modul lor de viață*, în „Sociologie Românească”, S.N., V, 1994, nr. 2-3, p. 257-273; M. Băcanu, *Țiganii — minoritate națională sau majoritate infracțională?*, [București], 1996, p. 42-45; S. Beck, *Ethnicity, Class and Public Policy: Tsigani-Gypsies in Socialist Romania*, în „Giessener Hefte für Tsiganologie”, 3, 1986, nr. 1-4, p. 109-127; *Destroying Ethnic Identity. The Persecution of Gypsies in Romania*. A Helsinki Watch Report, New York, Washington DC, 1991, p. 16-35; Fr. Remmel, *op. cit.*, p. 74-83; Emmanuelle Pons, *Les Tsiganes en Roumanie: des citoyens à part entière?*, Paris, 1995, p. 31-54; ș.a.

sistemul totalitar. În campania electorală din anul 1946 Blocul Partidelor Democratice (alianța electorală condusă de partidul comunist) a adresat țiganilor manifeste speciale, folosind apelativul „Frați romi și surori romnițe!”² În realitate, însă, odată cu repatrierea persoanelor deportate, timp de mulți ani autoritățile nu s-au mai ocupat efectiv în nici un fel de soarta țiganilor.

Din anul 1948, când comunismul s-a instaurat deplin în România, țiganii nu mai apar în actele oficiale cu caracter politic. Rezoluția Biroului Politic al C.C. al P.M.R. cu privire la problema națională din decembrie 1948, care a stabilit jaloanele politicii noii puteri față de minoritățile etnice, a ignorat existența țiganilor. Ei nu au fost trecuți în rândul naționalităților conlocuitoare. Până în 1989 în România socialistă țiganilor li s-a refuzat acest statut. În consecință, țiganii nu au fost reprezentați ca etnie la nivelul administrației de partid și de stat, nu au existat instituții care — în cadrele și limitele statului comunist totalitar, desigur — să promoveze interesele lor colective și să se ocupe special de problemele acestei populații etc. La sfârșitul anilor '60, când s-a instituționalizat o nouă formă de reprezentare a minorităților, nu a fost creat — ca în cazul maghiarilor, germanilor și altor minorități — un consiliu național al oamenilor muncii de naționalitate țigană. Timp de aproape trei decenii, până la mijlocul anilor '70, regimul comunist nu s-a preocupat de soarta acestei populații în ansamblul ei și nu a existat o politică specială față de țigani. A fost din partea autorităților o încercare de escamotare a problemelor grave ale acestei populații.

În primii ani ai regimului comunist s-a manifestat, în ce-i privește pe țigani, un fenomen de neconceput înainte: în aparatul de partid, în miliție, armată și organele de securitate au fost angajați un număr relativ mare de țigani. Această ascensiune a unor țigani s-a petrecut nu atât în cadrul politicii de promovare a minorităților naționale, practică de nouă putere în primii săi ani, cât mai ales în condițiile politicii sociale a regimului comunist, care urmărea încurajarea categoriilor sărace și distrugerea vechii structuri sociale, refractară noilor rânduieli. Așa se explică de ce nu în puține comune în funcția de primar a fost pus un țigan. Această răsturnare a ierarhiei sociale era, pentru noua putere, o modalitate simplă dar sigură de a-și asigura fideli. Tot aici, țiganii, lipsiți de pământ sau cu pământ puțin, au fost printre primii care s-au înscris în colectiv. Ideologia comunistă a favorizat ascensiunea săracilor și între cei care au profitat de această conjunctură s-au aflat și cetățeni de origine țigănească. Dar, după câțiva ani, atunci când a început să aibă nevoie de oameni cu un anumit grad de instrucție și de competență, partidul s-a debarasat repede de astfel de elemente. Însă în anii '50 și '60, datorită „originii sociale sănătoase”, țiganii au putut promova și pe mai departe la condiția de activiști mărunți, milițieni, cadre în armată etc. Unii au făcut carieră politică, ajungând în aparatul superior de partid. Ascensiunea lor s-a datorat, desigur, nu originii etnice, pe care de altfel cei mai mulți o declinau, ci pentru că proveneau din categoriile sărace.

Transformările economico-sociale petrecute în România în anii comunismului i-au privit și pe țigani. Etatismul economiei, procesul de industrializare și de urbani-

² Cf. L. Cherata, *Istoria țiganilor. Origine, specific, limbă*, f.l., [1992], p. 48.

zare, transformarea satului prin colectivizarea agriculturii, politica de „omogenizare” socială, transformările din habitatul rural și mai ales urban, prefacerile ocupaționale petrecute în acești ani — toate, în mod firesc, nu i-au putut lăsa în afară pe țigani. Cetățenii de origine țigănească au cunoscut și ei efectele pozitive și negative ale acestor transformări. Ca parte a populației țării, țiganii au fost părtași la beneficiile și dezastrele aduse de noua orânduire. Istoria socială a țăganilor din România în anii comunismului s-a aflat în directă legătură cu istoria socială a țării în ansamblu. În absența unor studii sociologice suntem departe de a cunoaște în amănunt impactul pe care l-au avut asupra populației țigănești transformările petrecute în aceste decenii în România. Putem însă constata că, în unele privințe, țăganii au fost afectați cel puțin la fel de mult ca în cazul mării majorități a locuitorilor țării. Este, însă, un fapt indiscutabil că particularitățile acestei populații — este vorba de situația sa ocupațională și socială la începuturile comunismului, ca și de trăsăturile psiho-sociale proprii populației țigănești în ansamblu sau diverselor sale diviziuni — și-au pus amprenta asupra evoluției cunoscute de țigani în acești ani.

O transformare care a privit numai această populație a fost sedentarizarea țăganilor care mai practica, într-o formă sau alta, nomadismul. La începutul anilor '60 autoritățile au procedat la fixarea în așezări a țăganilor nomazi³. Rezultatele nu au fost însă cele așteptate. Chiar dacă le-au fost puse la dispoziție case, țăganii au continuat să locuiască o vreme în cortul așezat în curte, casa fiind folosită ca adăpost pentru cai. Vara ei continuau să colinde prin țară cu meșteșugurile lor sau cu comerțul ambulant. În 1977 autoritățile estimau numărul țăganilor nomazi și seminomazi la cca 65 000 persoane. Sedentarizarea lor s-a produs la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80, când toți au fost fixați în așezări și case. Autoritățile locale au fost obligate să le pună la dispoziție locuințe și să le asigure locuri de muncă. Din județele cu mulți nomazi (Mureș, Alba ș.a.), o parte dintre familiile respective au fost repartizate altor județe, astfel încât s-a produs atunci și o anumită deplasare a țăganilor spre alte zone. Cei mai mulți dintre aceștia au fost fixați în orașe mari. Operațiunea a fost dirijată de la centru și pusă în aplicare de autoritățile locale și de miliție. În consecință, din peisajul țării au dispărut satele de țigani care cutreierau satele. Putem afirma că astăzi practic a încetat modul de viață nomad. Sedentarizarea, așa cum a fost pusă în practică, a avut drept consecință și dispersarea unor grupuri de țigani. Credem însă că aceasta nu trebuie să fie privită ca o măsură cu caracter etnic. Sedentarizarea țăganilor nomazi a fost o măsură de ordin social.

Prefacerile din peisajul urban și mai ales programul de „sistematizare” a localităților din ultimul deceniu al regimului comunist i-a afectat și pe țigani, așa cum i-a afectat pe ceilalți locuitori ai țării. Sistematizarea a început de regulă cu desființarea cartierelor insalubre de la marginea orașelor. În anii '60 și '70 au dispărut astfel din peisajul Bucureștiului și al altor orașe cartierele așa-numite țigănești, cu aspect mizer, în care locuiau oameni cu probleme sociale grave, unii dintre ei fără acte de identitate, cartiere care nu puteau fi tolerate în peisajul urban modern. Distrugerea acestor

³ *Ibidem*.

cartiere nu a fost o pierdere sub aspect urbanistic. Locuitorilor cu casele și cocioabele demolate li s-au asigurat condiții de locuit de regulă mai bune decât cele avute anterior. În mod cert, în cazul țiganilor, sistematizarea orașelor a avut efecte pozitive pentru situația lor locativă. Mulți țigani au fost așezați în blocuri de locuințe cu un grad de confort superior celui avut înainte.

Trebuie însă să remarcăm faptul că desființarea cartierelor țigănești a însemnat momentul de sfârșit pentru comunitatea țigănească respectivă. Odată cu construirea, pe locul vechiului cartier țigănesc, a cartierului modern, cu populație numeroasă, și cu mutarea țiganilor în blocuri, comunitatea țigănească locală — care în unele locuri avea o vechime de câteva secole, dar care în cele mai multe cazuri fusese creată în perioada interbelică — practic a încetat să mai existe. De regulă, țiganii au devenit în noile condiții o minoritate, ei trăind dispersați între ceilalți locuitori. Aceasta nu înseamnă că prin sistematizarea orașelor s-ar fi urmărit dispersarea țiganilor. Modernizarea urbană și politica de sistematizare a localităților a cuprins toată țara, iar în anii '80 s-a ajuns la aberația ca în unele orașe, inclusiv în București, să fie distruse și cartiere rezidențiale vechi, cu valoare istorică și arhitectonică. Se pare însă că țiganii au resimțit în mod acut în planul vieții comunitare dispariția cartierelor lor tradiționale.

Sub aspectul condițiilor de locuit, în anii socialismului țiganii au cunoscut un progres indiscutabil. Cocioabele care până prin anii '60 caracterizau habitatul țiganilor nu au dispărut, dar au ajuns să aibă o pondere mult mai redusă. Pentru țiganii de care am vorbit mai înainte, mutarea în blocuri a însemnat accederea la un minimum de confort. Tot în marile orașe, un mare număr de țigani au fost instalați în case naționalizate. Așa s-a ajuns ca astăzi în centrul multor orașe mari să locuiască o populație țigănească semnificativă. Această situație este creația anilor '70 și '80, când, în condițiile creșterii lor demografice explozive, țiganii au devenit o problemă pentru municipalitate. Li s-au asigurat locuințe în case naționalizate din zonele urbane devenite sărace, eventual avute în vedere pentru demolare ulterioară. Putem afirma că, în ce privește locuința, țiganii din orașe au profitat din plin de beneficiile sociale ale regimului comunist. Statul le-a asigurat locuințe, nefiind nicidecum discriminați. La sate, în ultimele decenii țiganii și-au construit case, după modelul populației majoritare. În satele din Transilvania și Banat părăsite de etnicii germani, multe din casele emigranților au fost repartizate țiganilor din localitatea respectivă sau veniți din altă parte. Aproape peste tot în țară țiganii, care de regulă trăiau cantonați la marginea localității, au început să pătrundă în centrul satelor. Țiganii mai înstăriți fie cumpără, fie își construiesc case în acest perimetru, astfel încât, într-o anumită măsură, dispare vechea periferializare în plan topografic a populației țigănești.

Transformările economice petrecute în România în perioada postbelică au avut drept consecință dispariția treptată a meseriilor tradiționale și a ocupațiilor specifice ale țiganilor. În noul context economic și social țiganii care mai practicau vechile meșteșuguri au fost nevoiți să îmbrățișeze profesii și ocupații moderne. Diferitele grupuri de țigani s-au adaptat într-un mod specific acestor exigențe. De exemplu, fierarii și-au găsit loc în industria grea și în construcții; țiganii din satele situate în jurul Bucureștiului s-au angajat în număr mare ca zidari etc. În orașe țiganii s-au putut angaja ca

lucrători în fabrici. Salubritatea orașelor a devenit un domeniu practic monopolizat de țigani. În sate, unde s-a mai conservat, în unele locuri până astăzi, un anumit specific ocupațional al lor, țiganii au lucrat într-o măsură mult mai mare decât înainte în agricultură. În ultimul deceniu al regimului comunist chiar și C.A.P.-urile apelau uneori la munca țiganilor din sat, deși aceștia nu erau membri ai respectivei cooperative. I.A.S.-urile, însă, aflate mai tot timpul în penurie de forță de muncă, au oferit țiganilor de lucru. Țiganii erau angajați îndeosebi ca zilieri sau ca lucrători sezonieri. Uneori, organizați în echipe proprii, ei se angajau sezonier la ferme agricole de stat situate la distanțe mari de localitatea de domiciliu, în zonele cu deficit de forță de muncă. Această activitate sezonieră, la care participa uneori întreaga familie, era de natură să le asigure existența. Fenomenul migrației sezoniere la lucru în România a fost însă destul de larg răspândit și angajarea țiganilor la I.A.S.-uri este un aspect minor al acestuia.

Au supraviețuit totuși, într-o anumită măsură, unele ocupații tradiționale ale țiganilor. În unele zone ale țării, cărămida necesară în sate era fabricată de țiganii specializați în acest meșteșug. Ei tocmeau lucrarea din timp, la începutul sezonului cald se instalau împreună cu toată familia în hotarul satului respectiv, unde munceau până la livrarea cărămizilor. Dacă se iva o comandă în alt sat, se deplasau într-acolo. Aceasta era însă o ocupație sezonieră. La fel, în satele de rudari care nu au renunțat complet la vechea lor îndeletnicire, confecționarea obiectelor de lemn ocupa un rol cu totul minor în economia gospodăriei. Căldărarii, nemaigăsind căutare pentru produsele lor tradiționale, au trecut la confecționarea cazanelor de țuică. În sate, dar și în unele orașe, ei practică tinichigeria. Populația apelează la serviciile lor, care sunt mai ieftine decât cele oferite de cooperativele de profil, și unii dintre ei sunt apreciați ca meșteri buni. Pentru că umpleau un gol pe care economia de stat nu îl putea acoperi, ei au fost în general tolerați de autorități.

Alte categorii de țigani, chiar neposedând un meșteșug care să facă ușoară trecerea la o ocupație modernă, și-au găsit totuși un loc în economie. Ei au trecut la o ocupație nouă, cu caracter marginal, dar care a ajuns să le fie specifică, și care le-a permis supraviețuirea ca grup distinct. Colectarea materialelor re folosibile sau achiziționarea de pene și fulgi, pentru care ofereau bani sau obiecte (oale, farfurii, obiecte din sticlă etc.) furnizate de diferite cooperative, erau ocupații practic rezervate țiganilor. În ultimele decenii a proliferat ocupația comercială în rândul țiganilor. Comerțul ambulant a fost practicat de anumite categorii de țigani fie în baza unor autorizații, fie ilicit. Țiganii din marile orașe au fost protagoniștii principali ai pieței negre care a luat amploare în ultimii ani ai regimului comunist. Această îndeletnicire, tolerată de autorități, a favorizat îmbogățirea elementelor celor mai întreprinzătoare din rândul țiganilor și apariția în orașe a unei categorii de țigani bogați.

Putem aprecia, ca o caracterizare generală, că în anii comunismului populația de țigani din România a suferit prefaceri ocupaționale însemnate. Cea mai mare parte a fost nevoită să abandoneze îndeletnicirile care au caracterizat-o multă vreme și să-și găsească un loc în economia de tip socialist. Adaptarea țiganilor la sistemul economico-social existent a îmbrăcat însă caracteristici specifice, care îi particularizează în ansamblul populației. Ca o regulă, datorită calificării precare, țiganii au fost nevoiți să

presteze munci necalificate și prost plătite. La capătul procesului de transformare socio-ocupatională de mare amploare petrecut în România în anii comunismului, țișanii se află în situația de a ocupa poziția cea mai de jos. Cercetările sociologice din ultimii ani arată, așa cum vom vedea⁴, că cei mai mulți din țișanii încadrați în industrie sau în altă ramură economică practică meserii necalificate sau puțin calificate. A dispărut vechea distincție ocupațională dintre țișani și restul populației, dar pregătirea profesională precară sau lipsa acesteia sunt caracteristica unei mari părți a populației de țișani, cu toate consecințele care decurg de aici (sărăcie, șomaj etc.).

Însă mulți dintre țișani nu și-au găsit un loc în noua structură economico-socială a țării. A fost cazul nu atât al celor care stăpâneau o meserie tradițională pe care nu o mai puteau practica în noile condiții, cât mai ales al țișanilor fără nici o meserie, care au existat întotdeauna și care multă vreme trăiau la marginea așezărilor, exploatând resurse marginale. În primul rând aceștia au fost cei care nu s-au adaptat noilor exigențe. Politica statului comunist de a da fiecărui om un loc de muncă — cu toate beneficiile sociale pe care acesta le presupunea, bineînțeles în limitele sistemului —, în cazul țișanilor nu s-a realizat. Țișanii în general au privit angajarea într-o muncă regulată ca o constrângere și au dat mult de furcă autorităților în efortul acestora de a-i lega de un loc de muncă. La sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80 autoritățile s-au ocupat special de „încadrarea în muncă” a țișanilor-„problemă”. Ele au trebuit însă să constate eșecul parțial al acestei încercări. Raportul din 1983, înregistrând măsurile luate pentru încadrarea în muncă a țișanilor, remarcă faptul că, după angajare, mulți țișani își părăsesc locurile de muncă.

Transformările pe care le-a cunoscut populația de țișani în deceniile postbelice nu sunt rezultatul unei politici speciale față de ei. În România mult timp nu s-au făcut încercări de rezolvare a problemelor specifice cu care se confrunta această populație. În anii '50 și '60 la noi nu a existat un program de integrare socială a țișanilor, așa cum a fost cazul altor țări socialiste: Ungaria, Cehoslovacia, Iugoslavia⁵. Ei nu au fost tratați ca un grup aparte, cu o specificitate care în mod normal ar fi cerut o acțiune de alt tip decât în cazul restului populației. Reorientarea profesională, găsirea unui loc de muncă etc. au fost tratate ca probleme individuale, iar nu ca ținând de specificul unui grup etnic sau altul, și cu atât mai puțin de specificul unuia sau altuia din grupurile de țișani. Chiar dacă măsurile luate de autorități au afectat unele grupuri de țișani, ele nu au fost concepute ca măsuri de natură etnică.

⁴ Vezi cap. urm.

⁵ Pentru situația țișanilor în aceste țări, dar și în alte țări europene, în perioada postbelică, vezi, între altele, G. Puxon, *Roma heute — Zur Situation der europäischen Zigeuner*, în T. Zülch (Hg.), *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt*, Reinbek, 1979, p. 29–63; *The Gypsies of Eastern Europe*, ed. by D. Crowe and J. Kolsti, Armonk/New York, London, 1991; Jacqueline Charlemagne, *Les Tsiganes d'Europe de l'Est*, în „Etudes”, Janvier 1992, p. 5–14; A. Fraser, *op. cit.*, p. 271 și urm.; J.-P. Liégeois, *op. cit.*, passim; idem, *Roma, Tsiganes, Voyageurs*, Strasbourg, 1994, passim; Gy. Szabó, *op. cit.*, p. 82–95, 126–147; *Cigánykérdés a 20. század végi Magyarországon*, în „Regio. Kisebbségi Szemle”, 1993, nr. 1, p. 84–101; G. Seewann, *Zigeuner in Ungarn 1945–1990. Etnische Minderheit oder soziale Randgruppe?*, în „Anuaarul Institutului de istorie Cluj-Napoca”, XXXII, 1993, p. 283–290; Anna Jurová, *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*, Bratislava, 1993.

Abia la mijlocul anilor '70, când în societatea românească se produsese deja schimbări importante, a fost sesizată de către autorități situația specială în care se găsea populația țigănească, situație care sub multe aspecte contrasta vizibil cu realitățile de ansamblu din țară. Factorii politici au constatat că țiganii constituie o problemă socială deosebită și, în consecință, au inițiat un program de integrare socială a țiganilor⁶.

În 1977 Comitetul Central al P.C.R. a făcut o analiză a situației țiganilor și a inițiat un program special care urmărea integrarea socială a acestora. Despre acest program și despre politica față de țigani aplicată la sfârșitul anilor '70 și în anii '80 avem extrem de puține informații. Programul nu a fost făcut public niciodată și nici nu avem acces la arhivele acelei perioade. Până acum a fost publicat doar Raportul întocmit în 1983 de Secția de Propagandă a C.C. al P.C.R., în care se face evaluarea rezultatelor de până în acel moment⁷. Acest material este revelator pentru politica față de țigani promovată în acei ani. El conține date interesante de natură socială, demografică etc. privitoare la populația de țigani, face o evaluare a situației reale a acesteia, se referă la activitatea comisiilor pentru integrarea socială a țiganilor create atunci la nivel local, sintetizează realizările cele mai semnificative obținute în anii de după 1977 etc.

Raportul se referă la măsurile de sedentarizare a nomazilor întreprinse în acei ani, când autoritățile le-au pus la dispoziție terenul sau le-au dat ajutor la procurarea de materiale de construcție și la construirea caselor. Mulți țigani au fost încadrați în muncă. Țiganii fără acte au fost înregistrați la oficiul stării civile, au fost luate măsuri ca țiganii să-și legalizeze căsătoriile, să-și trimită copiii la școală, să-și facă serviciul militar, pentru supravegherea lor din punct de vedere igienic. Raportul constată că mulți dintre țiganii care au făcut obiectul acestei politici și-au părăsit modul de viață „parazitar” și un segment larg al populației țigănești a făcut progrese din multe puncte de vedere.

Din raport aflăm, totodată, că măsurile de integrare în muncă a țiganilor nu au dat rezultatele scontate. În 1977, 32,7% din populația țigănească aptă de muncă nu era angajată; în cazul femeilor procentul era de 48%. În 1983 situația era și mai gravă. Se estimează că în 1977 existau cca 65 000 țigani nomazi și seminomazi, din care doar 5 600 desfășurau o activitate utilă pentru societate; dintre aceștia cei mai mulți aveau slujbe temporare, și numai cca 900 erau calificați. După angajare, mulți țigani își părăsesc locurile de muncă — rezultat al inabilității de a se adapta, al lipsei calificării necesare, la care se adaugă atitudinea ostilă a țiganilor care nu sunt angajați. În rândul țiganilor rata delincvenței este deosebit de înaltă. Multe familii trăiesc în condiții de locuit inadecvate. În București și în alte orașe țiganii au primit locuințe proprietate de stat, dar au distrus multe din ele, făcându-le nelocuibile. În multe cazuri ei nu și-au plătit chiria, electricitatea etc. Multe din aceste familii au revenit la vechiul lor mod de

⁶ Semnificativ este faptul că prima anchetă sociologică din perioada comunistă asupra populației de țigani a fost întreprinsă abia în 1974. Concluzii ei au fost înaintate organelor de decizie, care însă au subapreciat munca efectuată. Cf. M. Merfea, *Despre integrarea socială a romilor. Participare și nu asimilare*, în „Sociologie Românească”, S.N., V, 1994, nr. 2-3, p. 291.

⁷ În *Destroying Ethnic Identity*, p. 108-116 (traducere; anexele raportului nu au fost publicate).

viață, întorcându-se la corturi și bordeie. De asemenea, situația igienică și sanitară a populației de țigani este alarmantă. Există numeroase familii dezorganizate. Numărul copiilor țigani care nu frecventează școala este mare. În general copiii sunt neglijăți de familii. În cazul țiganilor sunt frecvente cazurile de abandonare a copiilor în spitale și de plasare în orfelinate. Concluzia raportului este că țiganii nu sunt integrați social, au mentalități retrograde și au o atitudine negativă față de muncă și viața socială.

Raportul conține o „Platformă de măsuri cu privire la încadrarea în muncă și integrarea socială a țiganilor“. În capitole distincte sunt trecute măsurile avute în vedere vizând: înregistrarea și sedentarizarea populației țigănești; încadrarea în muncă; condițiile de locuit; starea de sănătate și asistența socială; domeniul cultural și educațional; probleme organizatorice.

Chiar dacă, indiscutabil, au existat unele realizări, în realitate nici la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80 nu s-a făcut mare lucru în privința integrării țiganilor. Programul de integrare socială a țiganilor a fost aplicat doar parțial și pentru un timp prea scurt. Au intervenit problemele economice grave de la mijlocul anilor '80, când practic s-a și renunțat la el. Anii '80, și mai ales ultimii ani ai comunismului în România, au însemnat, în condițiile degingoladei economice și sociale a regimului Ceaușescu, o agravare accentuată a situației țiganilor. Fiind pătura socială cu cea mai slabă calificare și cea mai puțin inserată în economia modernă, țiganii în ansamblu au fost grav afectați de criza economică și de reducerea cheltuielilor sociale.

Un bilanț al transformărilor prin care a trecut populația țigănească din România în anii postbelici va fi posibil, desigur, numai în urma unor cercetări riguroase. Este indiscutabil faptul că, per ansamblu, situația țiganilor s-a îmbunătățit sub multe aspecte: locuință, loc de muncă, venituri, instrucție etc. Anii comunismului au însemnat mult pentru modernizarea vieții private a țiganilor. Unii dintre țigani au evoluat spre modernizare și integrare, ajungând la a altă condiție socială și materială. A apărut o categorie de muncitori industriali țigani, precum și o categorie de intelectuali țigani. Aceasta este însă doar o latură a realității. Țiganii despre care am vorbit constituie o minoritate nesemnificativă. În anii comunismului populația de țigani a cunoscut un proces de polarizare care înainte nu exista într-o asemenea măsură. Țiganii (o mare parte a lor) sunt categoria de populație cu cele mai acute probleme economice, sociale etc. În structura socială care a fost modelată de-a lungul celor patru decenii de comunism în România, țiganii au ajuns să se situeze pe treapta cea mai de jos. Cei mai mulți dintre ei desfășoară activități care, prin caracterul lor întâmplător, nu permit decât supraviețuirea. Ei au rămas printre cei mai săraci în ciuda progresului social înconjurător. În același timp — discutând, desigur, la nivel statistic —, s-a mărit decalajul care-i desparte pe țigani de restul populației. De exemplu, dacă în sate țiganii și-au construit case superioare celor din trecut, țărăni și-au îmbunătățit locuința într-o măsură și mai mare, încât diferența de confort între români și țigani este mai mare decât înainte; analfabetismul, care practic a fost eradicat la populația românească, acum se mai întâlnește doar la țigani; etc. Dinamica transformărilor cunoscute de România în ultimele decenii a mărit și mai mult distanța economică și socială dintre români și țigani. Marginalizarea care îi caracterizează pe țigani în toată istoria lor s-a

accentuat în anii comunismului. Problemelor din trecut li s-au adăugat probleme noi, generate de inadaptarea țiganilor la noile transformări.

Acest progres extrem de limitat pe care l-a cunoscut populația țigănească în anii comunismului se explică, în parte, prin absența mult timp a unei politici speciale a statului român față de problemele țiganilor. Chiar la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80, când a existat un program de acest fel, autoritățile nu s-au preocupat în mod serios de țigani. Efortul financiar al statului nu a fost pe măsura intențiilor programului. Eșecul politicii de integrare a țiganilor se datorează nu numai modului în care aceasta a fost concepută și aplicată în țara noastră. Pentru că și în celelalte țări socialiste, unde a existat o politică mult mai consecventă, de lungă durată, și mai coerentă și unde s-a recurs la măsuri mult mai radicale, presupunând eforturi financiare mari din partea statului — cum a fost cazul Ungariei sau al Cehoslovaciei —, rezultatul a fost același. Nici aici nu s-a reușit decât parțial integrarea țiganilor. De altfel, peste tot în lume, inclusiv în țările occidentale, țiganii sunt văzuți ca o problemă sub aspectul integrării în societatea modernă. Credem că nu greșim când afirmăm că eșecul politicilor de integrare ține și de caracteristicile proprii acestei populații.

Problemele sociale cu care se confruntau țiganii au dobândit acuitate pe fondul creșterii demografice a acestei populații. De la o populație de cca 300 000 de țigani câți erau în anii '30-'40, numărul lor real — nu cel rezultat din declarațiile recenzaților⁸ — a ajuns în 1977 la 540 000 (conform raportului din 1983 amintit mai sus). Pentru 1992 cercetarea cea mai plauzibilă evaluează populația de țigani identificată ca atare de către ceilalți după modul de viață între o cifră minimă de 819 446 persoane (3,6% din populația țării) și una maximă de 1 010 646 persoane (4,6% din total)⁹. Țiganii sunt astăzi, ca mărime, a doua minoritate națională, după maghiarii (7,1%). Această creștere demografică explozivă s-a produs în condițiile politicii pronataliste a regimului Ceaușescu, care a stimulat pe toate căile familiile cu mulți copii. S-a ajuns la situația ca alocațiile pentru copii și indemnizațiile sociale pentru mame să asigure, în condiții minimale, existența unui mare număr de familii de țigani. Acest sistem de indemnizații a permis multor țigani să poată trăi fără a fi nevoiți să se angajeze. Explicația principală constă, însă, în comportamentul demografic al țiganilor, diferit de cel al populației românești, inclusiv al populației rurale, care de mai multe decenii a trecut la un model demografic modern. Este și acesta un aspect al decalajului de civilizație care există între țigani și populația majoritară. Creșterea numerică ridicată a

⁸ Numărul țiganilor înregistrat în recensămintele, pe baza declarațiilor recenzaților, a fost: în 1948 — 53 425 (0,3% din populație) (A. Golopenția, D. C. Georgescu, *Populația Republicii Populare Române la 25 ianuarie 1948. Rezultatele provizorii ale recensământului*, în „Probleme economice”, 1948, nr. 2, p. 28, 30); în 1956 — 104 216 (0,6%) (*Recensământul populației din 21 februarie 1956*, III, *Structura populației după naționalitate și limba maternă*, București, 1959, p. 556); în 1966 — 64 197 (0,3%) (*Recensământul populației și locuințelor din 15 martie 1966*, Vol. I, Partea 1, București, 1969, p. 113, 153, 154 și 158); în 1977 — 229 986 (1,067%) (*Comunicat privind rezultatele recensământului populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977*, în „Scânteia”, an. XLVI, nr. 10 829, 14 iunie 1977, p. 3); în 1992 — 401 087 (1,8%) (*Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992*, I, *Populație — Structura demografică*, București, 1994, p. 708, 714).

⁹ Țiganii între ignorare și îngrijorare, p. 59–63.

aggravat situația acestei populații în ce privește nivelul de viață, a afectat familia și a înmulțit numărul inadaptaților și al orfanilor. În anii '80 demografia a ajuns o povară pentru populația țigănească. Era un obstacol în plus în calea dezvoltării sale sociale și a procesul de integrare. La începutul anilor '80 autoritățile au constatat inconvenientul acestei politici demografice în cazul țiganilor. Raportul din 1983 propunea ca în cazul familiilor cu cinci sau mai mulți copii acordarea alocației să fie condiționată de calitatea de angajat a unuia dintre părinți și de frecventarea școlii de către copii.

În ce privește capitolul relațiilor țiganilor cu autoritățile în anii regimului comunist, trebuie spus că politica statului, ca și atitudinea societății în ansamblu, a fost cea de asimilare culturală și etnică a țiganilor, considerându-se că ei pot fi „civilizați” numai dacă renunță la patrimoniul lor cultural și devin „români” sau „maghiari”. Indiscutabil că un mare număr de țigani s-a integrat în societatea nețigană. A fost vorba nu numai de țiganii ruți de comunitatea lor tradițională, și care prin educație, profesie etc. au fost „absorbiți” de populația majoritară, ci chiar și de unele grupuri mai mari de țigani. Îndeosebi în orașe, mulți țigani și-au pierdut identitatea etnică. Această transformare a fost rezultatul unei evoluții de o generație. Unele cartiere ale Bucureștiului și ale altor orașe au o relativ numeroasă populație-rezultat al acestei transformări sociale și etnice. Și în unele sate s-a petrecut ceva asemănător, acolo unde numărul familiilor de țigani era mic. În general, acolo unde țiganii au fost obligați să-și abandoneze cu totul ocupațiile tradiționale, modul lor de viață, comportamentul social, natalitatea etc. s-au aliniat celor ale nețiganilor, dar adesea cu un decalaj. Adoptarea românei (sau maghiarei) ca limbă maternă — acolo unde pierderea limbii țigănești nu se produsese mai demult — venea aproape de la sine. Integrarea socială și asimilarea etnică au mers mână în mână. Astăzi o proporție deloc nesemnificativă din populația care este denumită „țigani” se află într-un stadiu mai mult sau mai puțin avansat de asimilare etnică. Chiar dacă uneori acești oameni sunt identificați de ceilalți ca fiind țigani sau foști țigani, ei se consideră români sau, în localitățile cu populație maghiară, maghiari¹⁰. Procesul de asimilare etnică suferit de o parte a populației țigănești în România comunistă nu poate fi negat. Dacă la nivel global este greu de cuantificat, la nivelul multor comunități rurale el este evident.

Politica de asimilare a țiganilor promovată în România nu a fost una elaborată și nu a cunoscut excesele din unele țări vecine, unde copiii țigani au fost ridicați de la familiile lor și crescuți în instituții de stat, au fost distruse satele țigănești (Ungaria), sau a fost încurajată sterilizarea femeilor țigane care aveau mai mult decât un anumit număr de copii (Cehoslovacia) etc. În ultimii ani ai lui Ceaușescu au existat voci în mass-media străină care acuzau regimul politic din România că promovează o politică antițigănească și chiar un rasism antițigănesc. Este adevărat că Ceaușescu a utilizat diversiunea naționalistă, dar credem că o astfel de acuzație nu poate fi susținută. În România nu au fost luate măsuri de ordin rasial și nici nu au existat legi speciale pentru țigani. Țiganii au fost tratați ca o minoritate socială, care trebuia integrată într-un fel sau altul în noua organizare economică și socială. Regimului comunist i se poate

¹⁰ Problema autoidentificării/heteroidentificării etnice în cazul țiganilor este discutată *ibidem*, p. 52 și urm.

reproșa mai degrabă neglijarea problemelor populației țigănești, faptul că nu s-a preocupat îndeajuns de ameliorarea condiției sociale și culturale a acestora, că atunci când au fost luate măsuri în acest sens, ele nu au ținut cont de specificul diferitelor grupuri de țigani. Trebuie să menționăm că, în aceeași epocă în care se aduceau astfel de acuze politicii regimului din România, mulți români erau de părere că țiganii erau protejați de Ceaușescu. Politica natalistă, care a făcut să crească numărul țiganilor, și tolerarea, în anumite limite, în anii '80, a speculei, practică mai ales de țigani, au fost interpretate ca o politică favorabilă țiganilor. Nu credem că se poate argumenta acest lucru. În epoca Ceaușescu minoritățile nu au mai fost, ca la începutul anilor '50, un mijloc de presiune la adresa populației majoritare. Dimpotrivă, se poate afirma că anumite forme ale naționalismului lui Ceaușescu au afectat într-o anumită măsură minoritățile. Locul țiganilor în politica națională a regimului Ceaușescu rămâne a fi studiat în viitor.

Țiganii ajungeau adesea în conflict cu miliția și autoritățile locale. Cauza nu era doar infracționalitatea ridicată în rândul acestei populații. Fie pentru că nu erau „încadrați în muncă“, fie pentru că își practicau meseria fără autorizație, țiganii au suferit rigorile legilor de atunci, fiind considerați „paraziți sociali“, trimiși la muncă pe șantierelor de construcții sau la Canalul Dunăre–Marea Neagră. Se înțelege că legile în cauză nu îi priveau numai pe țigani. O măsură care i-a afectat în mod direct pe țigani a fost confiscarea aurului deținut de particulari, prin decretele nr. 210/1960 și 244/1978. Țiganii, îndeosebi corturarii, pentru care aurul era obiect de teaurizare, și-au pierdut atunci principalul lor avut. Măsura a constituit pentru țigani ceea ce a fost, în primii ani ai comunismului, colectivizarea agriculturii și naționalizarea industriei pentru restul populației. Autoritățile controlau diferitele grupuri de țigani prin intermediul liderilor lor tradiționali. Unii dintre aceștia au putut chiar călători în afara țării, la reuniuni internaționale ale țiganilor, unde erau văzuți ca reprezentanți ai etniei lor din România.

SITUAȚIA ACTUALĂ A ȚIGANILOR (ROMILOR) ÎN ROMÂNIA

1. SITUAȚIA SOCIALĂ

În ultimii ani situația socială a țăganilor (romilor) a făcut obiectul mai multor cercetări. Cea mai amplă și mai riguroasă a fost ancheta întreprinsă în anul 1992 de o echipă de cercetători de la Universitatea din București și de la Institutul de Cercetare a Calității Vieții. Rezultatele ei au fost publicate în volumul *Țiganii între ignorare și îngrijorare*¹. Ancheta a cuprins un eșantion pe care autorii îl consideră reprezentativ pentru populația de țigani (romi) din România. Lucrarea nu-i omite pe țiganii (romii) „modernizați”, adică cei care și-au schimbat modul de viață în sensul modernizării și care tind să nu se mai recunoască drept țigani (romi). Ea se ocupă însă cu precădere de populația ai cărei membri se autoidentifică drept țigani (romi) — fie în toate contextele (atât în cele informale, cât și în cele oficial-administrative), fie doar informal —, și care sunt identificați de populația majoritară drept țigani. Aceștia, împreună cu categoriile restrânse reprezentându-i pe activiștii romi și pe noii oameni de afaceri din rândul romilor care își afirmă apartenența la comunitatea de romi, formează de fapt populația cu profil etnic rom propriu-zisă din România, pe care autorii cercetării o estimează între 819 446 și 1 milion (adică 3,6% și respectiv 4,3% din întreaga populație a țării)². Datele lucrării sunt, deci, semnificative pentru cvasitotalitatea populației de țigani (romi). Așadar, avem la îndemână un tablou complex al situației sociale a populației de țigani (romi) din România la începutul anilor '90. El scoate în evidență specificitatea acestei populații, locul pe care ea îl ocupă în societatea românească de azi, ca și problemele pe care le ridică în fața factorilor politici și a societății în ansamblu.

Studiul arată că situația profesională³ a romilor este alarmantă. Populația de romi în marea ei majoritate nu deține nici o profesie. 79,4% dintre ei nu au nici o profesie

¹ *Țiganii între ignorare și îngrijorare*, coordonatori: Elena Zamfir și Cătălin Zamfir, Editura Alternative, [București], 1993, 254 p. Pentru situația socială a romilor în România, vezi și M. Merfea, *Integrarea socială a romilor*, Brașov, 1991; idem, *Despre integrarea socială a romilor. Participare și nu asimilare*, în „Sociologie Românească”, S.N., V, 1994, nr. 2-3, p. 291-299; Em. Pons, *op. cit.*, p. 55 și urm.

² *Țiganii între ignorare și îngrijorare*, p. 52-63 (cap. „Estimarea populației de romi”).

³ *Ibidem*, p. 101-107.

(58,0% dintre bărbați, 88,8% dintre femei); doar 16,1% sunt calificați în profesii moderne, iar 3,9% în profesii tradiționale. La salariații romi nivelul calificării este extrem de scăzut, marea majoritate ocupând poziții necalificate (59,4%). Muncitori calificați sunt 38,8%. Doar 1,8% au calificări medii și superioare. În ce privește situația profesională se constată însă diferențe semnificative între diferitele categorii de romi. Astfel, în cazul romilor-„români“, 56% dintre ei posedă profesii de tip modern; în cazul vătrașilor procentul este de 42%, iar în cazul celor care se declară „romi“ 35,9%; romii care se identifică cu un neam și romii-„maghiari“ au o profesie modernă în proporție de 25,7% și respectiv 25,4%. Profesii tradiționale au în primul rând romii care se identifică cu un neam (12,4% dintre ei), urmați de „romi“ (7,6%) etc. Lipsiți de orice profesie sunt predominant romii-„maghiari“ (71,8% dintre ei), urmați de cei care se identifică cu un neam (61,9%) etc. S-a constatat, de asemenea, că cei care au profesii moderne, spre deosebire de cei cu profesii tradiționale, trăiesc mai dispersat în masa colectivității. O poziție intermediară o ocupă cei care nu au nici o profesie. Aceste cifre dovedesc faptul că, în ce privește profesia, romii au o situație aparte în ansamblul populației țării, unde imensa majoritate a oamenilor posedă o calificare.

Și structura ocupațională⁴ a populației de romi prezintă o situație specifică. În cadrul populației de peste 16 ani, doar 22,1% erau salariați (la nivelul întregii țări, în totalul populației active în 1992 salariații reprezentau 58,6%), 0,8% erau patroni, 16,9% desfășurau afaceri pe cont propriu, iar 51,2% erau fără lucru (dintre aceștia: 2,8% erau șomeri cu indemnizație, 5,1% pensionari, 0,8% plecați în străinătate, 1,2% se aflau în închisoare, 0,7% se aflau în armată, 0,4% erau elevi sau studenți). Cum rezultă din această statistică, șomajul în rândul romilor este extrem de ridicat. Dintre bărbații cap de familie, 20,1% nu au de lucru, neavând nici dreptul la indemnizația de șomaj, iar 4,3% sunt șomeri cu indemnizație, ceea ce înseamnă că, în total, un sfert dintre bărbații cap de familie sunt șomeri. În cazul femeilor, procentul celor fără lucru atinge 70%. În medie la o familie de romi revin 0,7 salariați, față de 1,7 salariați pe întreaga populație. Dar în mai mult de jumătate din familii nu există nici un salariat.

Când e vorba de standardul de viață⁵, există o mare diferență între țigani și populația majoritară. În ce privește veniturile⁶, în general familiile de romi dispun de surse mixte de venituri, unele cu caracter regulat, altele având caracter ocazional. Cercetarea din 1992 a stabilit, pe baza declarațiilor persoanelor cuprinse în eșantion, că venitul mediu lunar al unei familii de romi era de 26 920 lei (5 113 lei/persoană). Familiile de romi din mediul urban aveau un venit total mediu lunar de 28 422 lei (5 364 lei/persoană), iar cele din mediul rural de 18 635 lei (3 579 lei/persoană). Comparând datele privind venitul mediu lunar al unei familii de romi cu datele Comisiei Naționale pentru Statistică privind veniturile familiilor de salariați, se constată că acestea erau suficient de apropiate. (În semestrul I al anului 1992, veniturile bănești nominale au fost de 33 735 lei lunar la o familie de salariați și de 32 063 lei lunar la cele de muncitori, veniturile din salarii, în medie lunară pe o familie fiind de

⁴ *Ibidem*, p. 107–114.

⁵ *Ibidem*, p. 115 și urm.

⁶ *Ibidem*, p. 115–130.

27 690 lei.) Dacă ținem însă seama de faptul că o familie de țigani este compusă în medie din 6,6 persoane, adică mai mult decât dublu față de media pe țară (care este de 3,1 persoane de familie), rezultă o distanță semnificativă între țigani și restul populației în ce privește veniturile. Conform datelor pe care le avansează autorii cercetării din 1992, 80,9% din populația de romi se afla în acel an sub nivelul minim de trai decent (față de 42,0% pe ansamblul populației) și 62,9% se afla sub nivelul de subzistență (față de 16,0% pe ansamblul populației).

Cei mai mulți dintre țigani trăiesc cu mult sub standardele de civilizație ale comunității rurale sau urbane în care locuiesc. Locuința, dotarea gospodăriei cu bunuri de folosință îndelungată, îmbrăcămintea, hrana etc. indică un nivel de trai cel mai adesea scăzut sau foarte scăzut. În privința locuinței⁷, chiar dacă dimensiunile acesteia nu sunt sensibil diferite de cele ale populației majoritare, datorită mărimii familiei de romi, la aceștia există o medie de 6,6 persoane de locuință și 3,03 persoane de cameră, ceea ce este mai mult decât dublul mediei pe țară (care este de 3,05 persoane de locuință și 1,29 persoane de cameră.) În general locuințele romilor sunt precar mobilate, slab dotate cu bunuri care asigură confortul, prost întreținute. Doar aproximativ între o zecime și o treime dintre ele se aliniază la standardele populației majoritare. Starea locuinței se explică nu numai prin veniturile mai mici, ci și prin importanța scăzută pe care romii o acordă în mod tradițional condițiilor de locuit. Romii care trăiesc dispersați în cadrul populației majoritare au în general un standard de viață mai ridicat decât romii care trăiesc în colectivități omogene. De asemenea, spre deosebire de sate și orașele mici, în general în orașele mari, datorită posibilităților mai mari de câștig, romii au un nivel de viață mai bun.

Și celelalte aspecte ale situației acestei populații prezintă aceleași caracteristici. Situația școlarizării romilor⁸ este extrem de precară: 22% dintre ei nu au nici o clasă, 5,3% au școala primară incompletă — deci o proporție a analfabetismului de 27,3%. Doar 3,9% au absolvit liceul și numai 0,7% au urmat studii postliceale. Aproape jumătate dintre romii adulți (56% dintre bărbați și 41% dintre femei) știu să citească bine, conform cu propriile declarații. Cealaltă jumătate fie că nu știe să citească deloc, fie citește cu dificultate, ceea ce înseamnă în fapt analfabetism. Participarea școlară a romilor este foarte scăzută, în raport cu populația majoritară. După 1989 situația s-a agravat, noua generație în formare caracterizându-se printr-un grad de școlarizare mult mai scăzut decât generația matură. Aproape jumătate dintre copiii în vârstă de 8 ani nu au fost la școală sau și-au întrerupt studiile. Interesul scăzut pentru școală se datorează în principal neconștientizării de către romi a rostului acesteia. Ceea ce este explicabil în condițiile în care în România anilor tranziției postcomuniste, la fel ca în ultimul deceniu al regimului comunist, nu există nici o legătură semnificativă între nivelul de școlarizare, profesie și venituri. Autorii cercetării din 1992 arată că „un «căldărar» cu nici o clasă are venituri mai mari decât un strungar; la fel un căruțaș față de un operator chimist, sau un «bișnițar» față de un inginer”⁹. Nivelul școlar scăzut este un handicap

⁷ *Ibidem*, p. 138–144.

⁸ *Ibidem*, p. 92–100.

⁹ *Ibidem*, p. 120.

în obținerea unui loc de muncă, fie și necalificată. În același timp, nivelul școlar este un factor important al standardului de viață¹⁰.

La capitolul sănătate, această etnie se confruntă cu probleme de-a dreptul catastrofale. Romii au cea mai scăzută durată medie a vieții, cel mai mare procent de mortalitate infantilă (63,1%) etc.¹¹

Infraționalitatea în cadrul populației de romi este, în mod indiscutabil, mult mai mare decât la nivelul întregii țări. Cercetarea întreprinsă în 1992 a constatat că 1,2% dintre persoanele mature se aflau în închisoare, ceea ce înseamnă mai mult decât dublul proporției pe întreaga populație a țării (0,5%).

Organizarea familială la romi are o puternică specificitate¹². Caracteristic este tipul extins de familie, în care conviețuiesc mai multe generații. Numărul mediu de persoane într-o familie este de 6,6, adică mai mult decât dublu față de dimensiunea medie a familiei pe întreaga țară (3,1). Romii se căsătoresc extrem de devreme, mai ales în cazul fetelor (vârsta medie a soției la prima căsătorie este de 17 ani, față de 22,25 ani cât este pentru cazul întregii populații), dar și al băieților. Se respectă încă în mare măsură tradiția nelegalizării căsătoriei. Aceasta devine un factor puternic de scădere atât a coeziunii și durabilității familiei, cât și a responsabilității față de copii. Familiile de romi se caracterizează printr-un număr mare de copii. Numărul de copii din familiile de romi este cel puțin dublu în raport cu familiile populației majoritare. Cercetarea amintită a constatat că media copiilor născuți de femeile de peste 30 de ani, considerând că fertilitatea practic s-a încheiat, este de 4,98, iar la generația de referință media de copii pe femeie, în condițiile în care fertilitatea nu este încă încheiată pentru multe dintre ele, este de 4,35, față de 1,79 copii/femeie pe întreaga populație conform recensământului din 1992.¹³ Aceasta face ca pe ansamblul acestei populații ponderea copiilor sub 16 ani să fie de 43,5%. Cu cât modul de viață al familiilor de romi este mai tradițional, cu atât numărul de copii este mai mare. Numărul mare de copii agravează situația materială a familiei. Abandonul copiilor în maternitate sau într-un spital de pediatrie ori internarea lor într-o instituție de ocrotire, sunt gesturi relativ frecvente la populația de romi. Natalitatea ridicată este una din problemele cele mai acute cu care se confruntă această populație.

Acesta este, pe scurt, tabloul social al populației de romi în România anilor '90. Țigani sau romii prezintă, sub multe aspecte, date diferite față de restul populației țării. Ei formează o populație cu o puternică specificitate. Aceasta vine, desigur, din trecut. Ea este însă în bună parte și rezultatul regresului social de ansamblu pe care l-a cunoscut România în anii '80. Cercetarea din 1992 sesiza faptul că s-a produs atunci nu numai o stopare a schimbărilor pozitive în direcția modernizării modului de viață al romilor, începute în anii '60 și '70, ci chiar un regres spre caracteristicile tradiționale de viață. După 1989 acest proces s-a accentuat și mai mult. Cercetarea amintită constata, astfel, că, datorită dificultăților economice actuale, tinerii tind mai mult decât

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 151–154.

¹² *Ibidem*, p. 66–91.

¹³ *Ibidem*, p. 79–80.

înainte să rămână în comunitățile lor, împreună cu familia, iar numărul căsătoriilor nelegalizate este mai mare la vârstele tinere decât la celelalte vârste¹⁴. Marginalitatea și situația economică și socială inferioară a romilor s-a perpetuat și în timpul regimului comunist și, în ultimii ani, în condițiile trecerii la economia concurențială, s-a agravat sensibil. Tendința pentru viitorul imediat, constatată de cercetarea din 1992, dar și de alte studii, este cea de înrăutățire a situației populației de romi într-un ritm mult mai rapid decât situația populației pe ansamblul țării.

În ultimii ani, în ce privește această populație au apărut fenomene noi. Astfel, liberalizarea după 1989 a regimului economic a permis multor romi lansarea în afaceri. Romii au fost între primii întreprinzători apăruiți după Revoluție. A fost vorba în general de comerțul mărunț sau de mici afaceri, multe făcute la limita legalității sau chiar dincolo de aceasta. „Bișnița” rău famată pe care o practicaseră înainte a devenit acum o îndeletnicire legală. Uneori a fost vorba însă de afaceri organizate pe picior mare. Un segment deloc nesemnificativ al populației de romi s-a adaptat rapid la noile condiții. În general romii au dovedit și dovedesc un spirit întreprinzător și o flexibilitate economică remarcabile, reușind, mulți dintre ei, să se „descurce” în noile împrejurări. Se pare că ei au învățat foarte bine regulile „autoprotecției sociale”. Romii au beneficiat de experiența lor de comercianți și de rețeaua familială densă care le-a permis găsirea oportunităților de afaceri. În același timp, ei nu au avut rețineri față de o activitate pe care, în general, la început populația românească a privit-o cu rezervă. Astfel, o parte dintre romi a obținut avantaje din liberalizarea regimului. În ultimii ani a apărut o categorie de romi bogați, care au făcut avere, prin afaceri mai mult sau mai puțin legale. Fenomenul de îmbogățire a unor grupuri de romi privește mai cu seamă pe protagoniștii pieței negre din ultimii ani ai regimului comunist. Nu credem însă că se poate vorbi de un proces de îmbogățire a etniei. Succesul pe care l-a înregistrat un număr de romi în afaceri legale sau ilicite, averea fabuloasă pe care au acumulat-o unii dintre ei, sunt în contrast cu sărăcia și mizeria imensei majorități a acestei populații, așa cum o constată cercetările de teren. Apariția, în condițiile trecerii la economia de piață, a unei pătri sociale bogate este valabilă, desigur, și pentru restul populației țării, inclusiv în ce privește modalitățile nu întotdeauna licite de obținere a câștigurilor. Dar, mai mult decât în cazul noilor îmbogățiți din rândul populației majoritare, bogăția unor romi iese în evidență datorită modului în care este folosită. Ca o caracteristică generală, romii bogați își etalează averea în mod ostentativ și o cheltuiesc pentru bunuri de prestigiu (aici intră, de exemplu, fenomenul „palatelor țigănești”). De aceea, aceste persoane s-au aflat mereu în atenția presei. Indiscutabil că distanța și polarizarea socială sunt mult mai puternice în cadrul populației de romi decât în cazul restului populației țării. Există un contrast foarte mare între romii bogați și marea majoritate a acestei populații. În ultimii ani s-a produs o agravare a situației economice a celor mai mulți dintre romi. Aceasta pe fondul crizei generale din țară și a modului în care se face reforma economică în România, care au dus la pauperizarea celei mai mari părți a populației. În mod cert, sub aspect economic marea masă a romilor a avut de pierdut

¹⁴ *Ibidem*, p. 71.

odată cu căderea regimului comunist. Neasigurarea unui loc de muncă, reducerea alocațiilor sociale, dispariția în fapt a sprijinului statului pentru familiile numeroase și sărace etc. au afectat grav această populație.

Fragilitatea inserției economice a romilor s-a accentuat odată cu criza economică. În întreprinderile industriale romii au fost între primii disponibilizați, datorită calificării lor scăzute. Cum am arătat, șomajul în rândul lor a atins deja cote incredibile. Odată cu desființarea C.A.P.-urilor, mulți dintre romii de la sate au rămas fără posibilitatea de a-și câștiga existența. Prin modul în care s-a aplicat Legea fondului funciar (legea nr. 112/1991), cei mai mulți dintre ei, odată ce nu posedaseră pământ înainte de colectivizare, au fost excluși de la împroprietărire. Unii dintre acești romi au fost nevoiți să plece în altă parte în căutare de resurse de trai, spre marile orașe sau chiar în străinătate.

Așa cum arată cercetările sociologice, în ultimii ani s-a produs un indiscutabil regres social-economic al populației de romi. Asistăm la o agravare a problemelor sociale, datorită evoluțiilor de ansamblu din țară, a trecerii la economia de piață, dar și datorită modificării politicii sociale pe care o promovează statul. Este de așteptat ca situația acestei populații să se agraveze în viitor, în orice caz mai mult decât în cazul populației majoritare. În mod cert posibilitățile ocazionale de câștig, mai mult sau mai puțin legale, care acum asigură existența unui mare număr de romi, se vor restrânge, pe măsură ce va spori gradul de organizare a noului sistem social-economic. Romii, lipsiți de calificări cerute de piață și de instrucție școlară, de capital, pe o piață mult mai organizată, vor fi din ce în ce mai marginalizați, devenind segmentul cel mai vulnerabil, în perspectiva viitorilor ani. La agravarea situației contribuie și creșterea demografică exagerată a acestei populații. În condițiile eliminării sau reducerii alocațiilor sociale de tot felul, demografia deja se relevă a fi o imensă povară.

Populația de romi din România se confruntă, așa cum am văzut, cu probleme sociale grave. Nu este vorba, desigur, de toți romii, dar segmentul de populație aflat în această situație este tot mai mare, astfel încât putem vorbi de un proces de agravare a situației social-economice a acestei populații în ansamblu. Datorită problemelor economice și sociale tot mai grave, asistăm la o blocare a procesului de modernizare a populației de romi și chiar la o revenire a multora dintre ei la strategiile tradiționale de viață. Se produc noi fenomene de marginalizare. Această populație tinde să se izoleze și mai mult, ceea ce face ca integrarea ei sub aspect social să fie tot mai problematică.

În același timp, segmentul reprezentând populația de romi aflată într-o situație economică disperată generează numeroase probleme pentru societate. Tot mai mulți romi aleg calea anomiei și devianței sociale. Infracțiunile și delictele de tot felul comise de cetățenii proveniți din rândurile romilor sunt tot mai numeroase. Chiar dacă nu există cifre oficiale în acest sens, este clar că rata criminalității în rândul acestei populații este mare și tinde să se agraveze, mai cu seamă în cadrul comunităților omogene de romi. Există semne îngrijorătoare de creștere a violenței în rândul populației de romi. Presa vorbește de existența unor rețele ale crimei organizate formate din oameni provenind din această etnie (așa-numita „mafie țigănească”) și de riscul ca romii bogați să-i folosească pe conaționalii lor săraci în activități infracționale. În

general comportamentul social al comunității rome pune probleme în ansamblul societății românești. Lipsa de respect față de lege, ca și față de normele nescrise ale unui comportament civilizat, este o constatare la nivelul simțului comun.

Creșterea criminalității și violenței romilor, comportamentul lor social, atitudinea ostentativă a romilor îmbogățiți, contribuie — pe fondul problemelor sociale de tot felul, care foarte ușor pot fi transferate în domeniul etnic — la o deteriorare a relațiilor între romi și restul populației. Este clar că sunt în curs de acumulare tensiuni între populația de romi și populația majoritară, mai ales în comunitățile rurale unde numărul romilor este relativ mare. Atitudinea de respingere față de romi este cvasigenerală în societatea românească. În ultimii ani ea s-a accentuat. O anchetă privitoare la conlocuirea etnică în România a ajuns la concluzia că 40% din populație are sentimente foarte negative față de romi, 34% are sentimente nefavorabile, în timp ce doar 19% are sentimente favorabile, iar 2% sentimente foarte favorabile. Respingerea se datorează stilului de viață al romilor¹⁵. Nu poate fi negată existența la români, inclusiv în mediile cultivate, a unei atitudini dublicitare față de țigani și chiar a unui rasism difuz, așa cum arată, de exemplu, aluziile din presă la (presupusa) origine țigănească a unor personalități politice. Ni se pare evident că asistăm la o creștere a intoleranței față de romi și la atitudini rasiste din partea populației majoritare. În ultimii ani, în unele localități, în condițiile tensiunilor acumulate între comunitatea romă și restul populației, și pe fondul pasivității organelor de ordine, s-a ajuns chiar la măsuri violente împotriva grupelor de romi. La o crimă sau alt act grav comis de un membru al comunității rome populația majoritară a răspuns cu represalii colective împotriva întregii comunități rome sau a unei părți a ei (arderea caselor, alungarea din localitate etc.). Reacția violentă împotriva romilor a fost urmarea nemulțumirii populației împotriva unor indivizi sau familii de romi care terorizau localitatea. Chiar dacă pentru evenimentele de acest fel întâmplare la Mihail Kogălniceanu (jud. Constanța), Bolintin (jud. Giurgiu), Hădăreni (jud. Mureș) — pentru a aminti cazurile cele mai cunoscute — nu este cel mai potrivit termenul „pogrom”, cum a apărut în presa străină și în rapoartele unor organizații internaționale¹⁶, experiența ultimilor ani demonstrează că există pericolul real ca tensiunile existente la nivel local între romi și populația majoritară să derapeze în conflicte interetnice.

Romii constituie, prin sărăcia și marginalitatea ce caracterizează pe cei mai mulți dintre ei, cât și prin dimensiunile acestei populații, una din problemele sociale cele mai serioase din România de azi. Cercetătorii și analiștii trag semnalul de alarmă în legătură cu gravitatea situației și argumentează necesitatea unei intervenții rapide și serioase¹⁷. Intervenția este cu atât mai necesară cu cât problemele cu care se confruntă romii se acutizează în timp. Deja marile concentrări de romi încep să pună probleme. Procesul de migrare spre orașe pe care l-a cunoscut populația de romi în ultimele două decenii și natalitatea ridicată au dus la mărirea comunităților rome existente aici sau la

¹⁵ D. Abraham, I. Bădescu, *Conlocuirea etnică în România. Rezultate ale cercetărilor de teren*, în „Sociologie Românească”, S.N., V, 1994, nr. 2-3, p. 185-187.

¹⁶ De exemplu, *Destroying Ethnic Identity*, p. 36 și urm.

¹⁷ Vezi în acest sens *Țigani în ignorare și îngrijorare*, p. 155-174.

constituirea altora noi. Există riscul ca într-o perioadă istorică scurtă, în marile orașe din România să apară „pungi” de sărăcie, tot mai omogene etnic, caracterizate prin niveluri înalte de șomaj, lipsă de locuințe, delincvență cronică¹⁸. Situația socială a romilor se poate transforma într-o „bombă socială”. Problema este cu atât mai îngrijorătoare cu cât numărul și ponderea romilor în ansamblul populației urmează să crească în mod semnificativ¹⁹.

Este în interesul societății românești ca problemele romilor să fie rezolvate acum. Romii constituie una din componentele societății românești și rezolvarea problemelor lor specifice ar contribui la dezvoltarea globală a acesteia. De asemenea, situația actuală a romilor influențează negativ percepția generală din exterior a societății românești. Este necesară o politică socială și educațională față de romi, care să fie realizată cu participarea romilor, și care să contribuie la modernizarea și la integrarea lor. Este nevoie de măsuri de ordin economic, social, cultural, școlar, la nivel macro-social și microsocial, de programe sociale de acțiune, care să sprijine modernizarea comunităților locale de romi și a comunității romilor în ansamblu. Aceasta înseamnă apariția unei pătri din ce în ce mai mari de romi care duc o viață modernă și eradicarea acelor componente ale modului de viață al romilor care sunt responsabile de situația de defavorizare de azi. Societatea românească are, însă, în ce privește atitudinea față de romi, tradiția *laissez-faire*-ului, a rezolvării de la sine a problemelor. Câtă vreme a fost vorba de comunități mici, trăind la marginea așezării, această atitudine a putut fi una normală. Însă gravele probleme de azi ale acestei populații și mai ales numărul mare de romi, fac necesară o implicare a statului și a societății în ansamblu. În examinarea politicii sociale față de romi trebuie să se țină seama de particularitățile diferitelor neamuri și comunități de romi și, în același timp, să nu fie neglijată componenta etnică a problemei sociale a romilor.

2. SPRE O ETNICITATE ROMĂ MODERNĂ

Când vorbim de țigani sau romi nu avem de-a face cu o populație unitară. Sub numele generic de „țigani” sau „romi” există o diversitate de grupuri, extrem de diferențiate între ele. În România aceste grupuri, care sunt în număr de câteva zeci, poartă numele de „neamuri” (căldărari, rudari, ursari, țigani de mătase, cocalari, gabori etc.). Fiecare grup are particularitățile sale socio-profesionale, lingvistice, culturale, în ce

¹⁸ *Ibidem*, p. 170.

¹⁹ O prognoză demografică pentru anii 1992–2025, construită pe menținerea actualelor caracteristici generale ale mortalității și fertilității, arată că în acest interval populația României se va diminua cu 10%. Această scădere globală ar avea în spatele său o evoluție diferită a naționalităților. Scădere ar fi de 13% la români, de 23% la maghiari, de 24% la „alte naționalități”, în timp ce romii ar realiza o creștere de 57%. Prognoza operează cu două variante ale numărului actual al populației de romi. Romii vor ajunge de la 1 milion (4,4% din populație) în 1992 la 1 564 000 (7,7%) în 2025, respectiv de la 1,5 milioane (6,6%) în 1992 la 2 346 000 (11,4%) în 2025. În consecință, ponderea romilor ar crește semnificativ, ei urmând să-i depășească numeric pe maghiari (V. Ghețu, *O proiectare condițională a populației României pe principalele naționalități (1992–2025)*, în „Revista de cercetări sociale”, 3, 1996, nr. 1, p. 75–105, mai ales p. 103).

privește modul de viață etc.²⁰ Până nu demult neamurile de romi erau realități aproape rigid delimitate, ușor de perceput și caracterizat. Fiecare neam avea o ocupație specifică, diferită de a altor neamuri. Modul de viață avea particularități în cazul aproape fiecărui neam. De asemenea, în rândul romilor există diferențe în ce privește limba și religia. După limbă sunt romi vorbitori de romani (limba țigănească) — și aici există mai multe dialecte —, română, maghiară, turcă etc. După religie sunt ortodocși, reformați, catolici, neoprotestanți, musulmani. Chiar dacă în ultimul secol și jumătate care a trecut de la dezrobire, dar mai cu seamă în perioada postbelică, neamurile și-au pierdut mult din specific, conștiința apartenenței la un neam este încă puternică. O mare parte a populației de romi se identifică și astăzi cu un neam. În prezent se tinde însă spre depășirea nivelului de neamuri. Aproximativ o treime dintre romi nu mai pot să indice neamul din care fac parte; ei nu mai au conștiința apartenenței la un neam sau altul, declarându-se, pur și simplu, „țigani” sau „romi”²¹. Pentru o parte a populației de romi neamurile nu mai constituie un fapt viu de conștiință.

Cercetarea întreprinsă în anul 1992 se ocupă de distincțiile existente în interiorul populației de romi aplicând criteriul autoidentificării/heteroidentificării etnice (modul în care oamenii se autoidentifică pe ei înșiși ca fiind romi sau nu, respectiv modul în care ceilalți îi identifică sau nu ca fiind romi). Astfel, există în cadrul acestei populații mai multe straturi etnice:

a) romi care prezintă toate caracteristicile etnice tradiționale și care se autoidentifică drept romi în toate contextele;

b) romi care prezintă toate caracteristicile etnice tradiționale, pe care și ceilalți îi identifică drept romi, dar care se identifică astfel doar informal, nu și în contexte oficial-administrative;

c) romii „modernizați”, care deci nu mai prezintă indicii vizibile ale modului tradițional de viață, dar care se autoidentifică drept romi, atât în contexte formale, cât și informale;

d) romi „modernizați”, care tind să nu se mai autoidentifice ca romi, sau care o fac în mod fluctuant, și pe care ceilalți îi pot sau nu identifica drept romi;

e) „fostii romi” care s-au integrat deplin în populația majoritară și care nu se mai autoidentifică drept romi²².

Autorii cercetării au ajuns la concluzia că cifra reală pentru cei care se autoidentifică drept romi ar trebui să fie 536 000, în loc de 401 000, numărul romilor înregistrați la recensământul populației din 1992, iar dacă se ia în calcul populația de romi identificată ca atare de către ceilalți după modul de viață, cifra minimă ar fi de 819 446, ceea ce înseamnă 3,6% din întreaga populație a țării. Cu luarea în calcul a romilor care trăiesc dispersați, mai puțin vizibil, și care nu s-au autoidentificat la recensământ a fi romi, cifra romilor din România ar fi în jur de 1 milion, adică 4,3% din întreaga populație²³.

²⁰ Vezi V. Burtea, *Neamurile de romi și modul lor de viață*, în „Sociologie Românească”, S.N., V, 1994, nr. 2-3, p. 257-273.

²¹ *Ibidem*, p. 258.

²² *Țiganii între ignorare și îngrijorare*, p. 56-58.

²³ Vezi *ibidem*, p. 52-63.

Cum se poate vedea, suntem în prezența unei realități sociale extrem de complexe. În România noțiunea de „țigăni” nu este una riguroasă și este folosită în accepțiuni diferite. La nivelul conștiinței comune, „țigani” nu sunt doar cei care se autoidentifică astfel, fie în toate contextele, fie doar informal. În rândul „țiganilor” intră, în fapt, toți cei care sunt numiți așa de către ceilalți. Or, mulți din acești oameni nu se recunosc drept țigani. Ei se consideră români (în unele zone și maghiari sau turci), dar, dintr-un motiv sau altul, nu sunt recunoscuți ca atare de către ceilalți. Ei sunt, de fapt, țigani „de nevoie”. Identitatea de „țigăni” nu este totdeauna o identitate dorită, ci impusă de ceilalți. În limbajul obișnuit termenului i se dă mai degrabă o valoare socială. Țiganii care s-au desprins complet de modul de viață tradițional nu se mai consideră țigani și nu mai sunt considerați astfel. Această plurivalență terminologică impune celor care studiază populația de țigani (romi) din România să facă delimitările etnice necesare. Cercetările făcute în ultimii ani au avut în vedere, de regulă, întregul segment de populație pe care ceilalți îl izolează ca fiind „țigani”.

Datorită acestei situații, stabilirea numărului țiganilor (romilor) în România este dificilă. Am văzut care este numărul romilor înregistrat de recensământul din 1992 (401 087) și cifrele cu care operează autorii cercetării din 1992 (în jur de 1 milion de romi). Un cercetător care s-a ocupat de această etnie a stabilit cifra sociologică a numărului de romi care locuiesc în România la peste 1 180 000. Având în vedere eroarea luată în calcul, el aprecia ulterior că numărul romilor nu este mai mare de 1 500 000, mai puțin, da²⁴. Au fost enunțate și cifre mai mari, care însă nu au nimic de-a face cu realitatea. Unii lideri ai romilor afirmă că această minoritate ar număra 2 sau chiar 3 milioane de oameni, iar organizațiile internaționale ale romilor utilizează în mod curent cifra de 2 500 000 de romi în România. Chiar de-ar fi să acceptăm ca „țigani” pe toți descendenții țiganilor din perioada interbelică, tot n-am ajunge la aceste cifre. Decalajul semnificativ de natalitate între țigani și români datează doar de două generații. Iar evoluțiile sociale și etnice în același timp au făcut ca numeroși indivizi de origine etnică țigănească să părăsească comunitatea lor originară și să se integreze complet populației majoritare.

Indiferent de controversele privitoare la număr, suntem în fața unei populații distincte, cu numeroase particularități, fapt care face posibilă heteroidentificarea de care am amintit.

Nu este însă simplu de lămurit ce anume asigură identitatea „țigănească” a acestei populații, care sunt criteriile care îi fac pe ceilalți să identifice pe cutare individ ca fiind „țigăni”. În mod sigur acest element de unitate nu este limba. La recensământul din 1992 doar 163 897 persoane au declarat limba țigănească drept limbă maternă, adică 40,9% din numărul celor care s-au declarat romi (țigani). Restul au declarat ca limbă maternă româna (54,3%), maghiara (4,7%) ș.a.²⁵ Dacă acceptăm 1 milion ca numărul real al romilor în România, înseamnă că doar aproximativ 16% dintre ei folosesc limba țigănească drept limbă maternă. Probabil însă că procentul este ceva

²⁴ M. Merfea, *Despre integrarea socială a romilor*, p. 292.

²⁵ *Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992. Structura etnică și confesională a populației*, București, 1995, p. 38–39.

mai mare, întrucât recensământul nu înregistrează situațiile de bilingvism. Sub aspectul limbii populația de romi se află, în mod evident, într-o fază avansată de asimilare. De asemenea, nu putem spune că romii au tradiții culturale etnice proprii, deoarece nu există o limbă cultivată și o cultură scrisă proprie. Conștiința apartenenței la etnie la unele categorii de romi se manifestă cu putere, dar este foarte labilă sau chiar absentă la altele. Există în schimb o clară conștiință a apartenenței de grup la nivelul comunităților naturale. Există solidarități de grup, la nivelul neamurilor de romi, iar nu la ansamblul populației rome. Relațiile între diferitele categorii de romi sunt de cooperare în unele cazuri, de rivalitate în altele, iar foarte frecvent între neamuri există o separare netă. Ceea ce-i unește pe romi și le conferă identitatea este, de fapt, modul de viață, total diferit de al celorlalte comunități etnice, și aici mai cu seamă strategia tradițională de viață care, chiar în forme modernizate, persistă și astăzi. Este vorba de o strategie de viață specifică unei comunități discriminate, marginalizate, care trăiește exploatând resurse marginale. Cum am văzut, ea este valabilă întru totul doar pentru comunitățile tradiționale. Este însă percepută ca fiind trăsătura definitorie pentru populația de țigani (romi) în ansamblu. Acest element de unitate le conferă însă mai degrabă calitatea de grup social, decât cea de naționalitate în sens modern. Sub acest aspect am putea fi de acord cu cei care îi consideră pe țigani (romi) mai degrabă o categorie socială marginală decât o etnie.

După 1989 asistăm la un fenomen nou în cadrul populației de romi din România. În condițiile democratizării regimului politic, romii au început să se manifeste în viața publică, să își afirme interesele specifice și dreptul la o viață demnă și la respect din partea celorlalți cetățeni. Ei au formulat revendicări sociale și etnice specifice. Au apărut o serie de lideri — fie de tip tradițional, fie lideri moderni, reprezentați de intelectualii romi —, care vorbesc în numele acestei populații. S-au format organizații civice și politice ale romilor, inclusiv câteva partide politice etc. În mod evident, suntem martorii unei mișcări de afirmare a romilor ca etnie. Suntem în fața unei populații care se manifestă ca grup etnic distinct. Dincolo de distincția socială față de restul populației, care există în continuare, romii încep să manifeste și o solidaritate de natură etnică. Se face simțită prezența unei conștiințe etnice la această populație. Astăzi romii își afirmă în număr mai mare decât înainte originea etnică. Manifestările din ultimii ani ne duc la concluzia că se tinde spre cristalizarea unei conștiințe comune și formarea unei solidarități la nivelul întregii populații de romi, pe deasupra separațiilor existente între grupuri și a solidarităților mai vechi, de „neam“. Dorința de a nu mai fi numiți „țigani“, ci „romi“ poate fi considerată un indiciu în acest sens. În mod cert, ne găsim în fața unui proces de redefinire etnică.

Nu numai în România se produce acest lucru. Și în celelalte țări din Europa centrală și de sud-est, cu populații importante de romi, care au cunoscut timp de cinci decenii o experiență similară cu a romilor din România, în anii '90 romii se manifestă public ca o etnie. Iar în țările occidentale de aproximativ două-trei decenii se desfășoară o mișcare de emancipare politică și culturală a romilor. Procesul de redefinire pe care îl cunoaște această populație nu poate fi înțeles dacă ne raportăm strict la realitățile comunității rome dintr-o singură țară. Această populație extrem de diferențiată

din multe puncte de vedere caută să-și construiască o identitate comună, pe deasupra granițelor statale. De la începutul anilor '70 organizațiile romilor — cele existente în diferite țări, ori organizațiile internaționale — militează pe lângă autoritățile naționale și organizațiile europene pentru adoptarea unor politici sociale față de populația de romi și acordarea unor drepturi politice și culturale. Se manifestă un „naționalism” rom. Impunerea numelui „rom”, care este tot mai mult folosit în documentele internaționale, în locul numelui „țigan”, asocierea țiganilor (romilor) la noțiunea de holocaust, ca victime ale politicii naziste, includerea problemelor romilor în documentele internaționale, monitorizarea situației romilor din anumite țări (anume, țările foste comuniste) de către organizațiile internaționale etc., sunt succesele cele mai importante ale mișcării romilor. Unii analiști vorbesc de construcția unei noi identități etnice, de tip modern, sau de un proces de etnogeneză romă²⁶.

Împrejurările actuale din țările Europei centrale și de sud-est facilitează procesul de etnogeneză romă. Căderea comunismului a însemnat și abandonarea politicilor asimilaționiste față de țigani și recunoașterea lor ca minoritate națională. Astăzi romii au drepturi civice și politice identice cu ale celorlalți cetățeni. La acestea se adaugă susținerea internațională a romilor din aceste țări.

Revenind la romii din România, după 1989 ei au fost recunoscuți prin lege ca minoritate națională și statul îi tratează ca atare. Având în vedere manifestările din ultimii ani, trebuie să acceptăm că și *de facto* romii încep să se manifeste ca o minoritate națională modernă. Chiar dacă nu e vorba de o populație omogenă, așa cum o prezintă uneori liderii romi, iar romii sunt într-o fază incipientă de activizare politică, credem că putem vorbi deja de existența unei naționalități rome în România de azi. Suntem în fața unui proces de transformare de natură etnică la această populație, de părăsire a situației de comunități marginale, stigmatizate ca „țigani”, și de dobândire a unor trăsături etnice moderne. Romii din România tind să se transforme într-o minoritate națională modernă.

Rămâne de văzut pe ce anume se poate edifica o conștiință națională (modernă) romă. Se pare că nimic nu-i unește pe romi, în afara izolării lor de către opinia publică. Ei nu posedă elementele de unitate pe care s-au forjat, cu secole în urmă, națiunile moderne din Europa (comunitatea de limbă, de cultură, de tradiție istorică, de interese economice, de teritoriu). În cazul romilor avem de-a face cu un proces de etnogeneză de alt tip. De aceea, s-a afirmat că pentru romi conceptul de minoritate națională nu este potrivit. Romii ar fi mai degrabă o „minoritate transnațională” sau, cei din Europa, o „minoritate europeană”, în sensul că, așa cum minoritățile naționale s-au format prin relație cu structurile statului național, romii s-ar putea constitui ca o minoritate în raport cu structurile emergente internaționale: C.S.C.E., Consiliul Europei, Comunitatea Europeană. Romii ar constitui deci o minoritate transnațională, non-teritorială, europeană²⁷.

²⁶ N. Gheorghe, *Roma-Gypsy Ethnicity in Eastern Europe*, în „Social Research”, 58, 1991, nr. 4, p. 829–844; idem, *L'Ethnicité des Tsiganes Roma et le processus de transition en Europe de l'Est*, în „Études Tsiganes”, nr. 2/1991, p. 36–41; S. Kapralski, *Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism*, în „Nationalities Papers”, 25, 1997, nr. 2, p. 269–283.

²⁷ Vezi interviul cu Nicolae Gheorghe în revista „22”, VI, nr. 15, 12–18 aprilie 1995, p. 8–9.

Factorul politic este foarte important în această evoluție. Aici nu este vorba, desigur, de stat. Nu este de așteptat ca statul să sprijine dezvoltarea unei naționalități române. Orice stat național — așa cum se definește și statul român — are tendințe asimilaționiste. După 1989 statul i-a recunoscut pe romi ca minoritate națională și le garantează egalitatea în drepturi cu ceilalți cetățeni. Prin Constituție romii sunt reprezentați printr-un deputat în Parlament. De problemele specifice romilor se ocupă Departamentul pentru Protecția Minorităților Naționale din cadrul Guvernului României, și în special Oficiul pentru Romi. Evoluția în planul conștiinței și al coeziunii lor etnice, în general al construirii unei etnicități române moderne, ține în mod aproape exclusiv de factori din interiorul comunității romilor. Este vorba aici de liderii romi. Liderii romi vor fi cei care pot avea rolul determinant în construirea unei noi etnicități române. Așa cum arată experiența națiunilor europene, identitate națională nu se afirmă de la sine, ci în mare măsură ea este construită. Națiunile moderne sunt în mare măsură opera intelectualilor. Intelectualii romi din România se manifestă deja în acest sens. Proiectul lor vizând modernizarea populației de romi — proiect care nu este unul unitar, dar este prezent în materialele publicate de intelectualii romi implicați în această mișcare de înnoire, în acțiunile și declarațiile lor publice, în programele diferitelor partide și organizații ale romilor, în articole de presă etc. — nu se reduce doar la latura socială a problemei romilor. Este urmărită nu numai modernizarea socio-economică a populației de romi, prin profesionalizare, școlarizare, modernizare în modul de viață etc. Apar aici, în egală măsură, și obiective de natură etnică: promovarea fără complexe a conștiinței apartenenței la etnie; promovarea limbii romani și transformarea ei într-o limbă scrisă; înființarea unui învățământ în limba romani; valorificarea tradițiilor folclorice proprii și promovarea unor activități culturale care să modernizeze aceste tradiții; demararea unui program de cercetare sub multiple aspecte a populației de romi; etc. Unii lideri mai „naționaliști“ merg până acolo încât propun reactivarea unor elemente care țin de organizarea tradițională a țăganilor. Aceste eforturi urmăresc transformarea romilor într-o comunitate națională încheată și într-o minoritate națională modernă.

Există o condiționare socială a procesului de redefinire etnică a populației de romi. Nu este posibilă modernizarea în planul etnic fără debarasarea de moștenirea socială a trecutului, fără ca romii să depășească înapoierea socială și marginalitatea și să se integreze din punct de vedere social. Până acum, la romi modernizarea a însemnat, în mod predominant, ieșirea din comunitatea etnică și asimilarea în cadrul populației majoritare. Acum se deschide pentru prima oară o nouă perspectivă: modernizarea etniei, sub aspect social, cultural etc., fără pierderea propriei identități etnice.

Desigur că procesul de modernizare sub aspect etnic a populației de romi este dificil. Perspectivile pe termen scurt nu sunt foarte optimiste. Asistăm în România, în mod paradoxal, la fenomenul de revigorare a organizării tradiționale a romilor. Fenomenul se află probabil în legătură cu regresul social pe care-l cunoaște în ultimii ani populația de romi. În mod cert, el nu este de bun augur pentru modernizarea dorită. Liderii tradiționali ai romilor (bulibașii) par să aibă o autoritate mai mare decât liderii moderni. Se tinde spre o rețea organizațională de tip tradițional, la nivel regional sau

național, care nu a mai existat de fapt niciodată. Au putut apărea, astfel, un „rege“ și un „împărat“ al romilor. În unele locuri s-a reluat practica tribunalelor tradiționale (așa-numitele *kris-uri*), care judecă abaterile celor care încalcă normele codului moral al romilor. Ne putem chiar pune întrebarea spre ce anume se îndreaptă populația de romi: spre înscrierea în viața modernă sau spre întoarcerea la tradiție?

Procesul de încheiere a noii identități rome este doar la început. El va dura mult timp și cursul pe care îl va urma depinde de o mulțime de factori. În ce măsură noua identitate romă va cuprinde grupurile de populație care se autodeclară — sau care sunt văzute de restul populației drept — „romi“ și/sau „țigani“, este o întrebare căreia doar viitorul îi va da răspunsul. Noua identitate romă care se conturează nu este obligatoriu să cuprindă toate segmentele populației rome de azi. Este de presupus că acestea vor evolua diferit. Probabil că doar unii dintre romii de azi vor deveni „romi“ modernizați sub aspect social și etnic. Este greu de crezut că romii aproape românizați (sau cei maghiarizați) de azi se vor întoarce la limba, parțial și la tradițiile pe care le-au uitat. Procesul de asimilare etnică este unul firesc. Probabil că și în viitor „rom“/„romi“ va fi tot o convenție. Viitorul acestei populații rămâne deschis, inclusiv în ce privește locul ei în societatea românească.

THE GYPSIES IN THE HISTORY OF ROMANIA

SUMMARY

INTRODUCTION

The Gypsies are in the spotlight in nowadays Romania, most of them experiencing serious economic difficulties. Their present condition is rooted in the historical past. Their inferior social status, their particular symbiosis with the majority of the population, their discrimination by the same majority, their distinct way of life may all be traced back to their long years of servitude.

The present work makes a diachronic analysis of the presence of the Gypsies in Romania. The special focus devoted to the distinct elements and major turning points in their evolution may lead to a better understanding of the present condition of this population.

CHAPTER I

THE COMING OF THE GYPSIES ON THE TERRITORY OF ROMANIA

1. The Migration of the Gypsies Into Europe. The migration of the Gypsies from India into Europe took place in successive waves, between the ninth and the fourteenth centuries. The most ancient record of their presence in the Byzantine Empire dates back to the late thirteenth century. In the early fourteenth century the Gypsies may have reached the Balkan Peninsula, and this is conventionally marked as the beginning of the European history of the Gypsies. In 1323 their presence was recorded in Crete. In the second half of the fourteenth century, in the Peloponesus, in the western parts of continental Greece, and in the Ionian Islands. In 1348 they were in Serbia; in 1362, at Ragusa (Dubrovnik); in 1378, in Bulgaria. Once in the Balkan Peninsula, part of the Gypsies crossed the Danube into the Romanian lands. Others headed for Hungary, and further to the central and western European countries. In the early fifteenth century the Gypsies had already reached the countries that were part of the Roman-German Empire. In 1416–1419 a fairly large number of Gypsies were scattered throughout Europe, from Hungary to Germany and France. In 1419, the first bodies of Gypsies were mentioned in nowadays France; in 1420, in the Netherlands; in 1422, in Italy. In the decades to follow, the Gypsies would reach as far as Spain, England, and Scandinavia. In 1428 there were Gypsies in the Polish Kingdom; from there they spread into the Baltic countries. In 1501 the first Gypsies would reach the south of Russia.

2. The Earliest Records on the Territory of Romania. The earliest written information about the presence of the Gypsies on the territory of Romania dates to 1385. A deed issued by the voivode of Wallachia, Dan I, established the assets of the monastery of Tismana, among which

40 tents (families) of Gypsies. The presence of the Gypsies in Moldavia is record for the first time in 1428, when voivode Alexandru the Good donated 31 tents of Gypsies to the monastery of Bistrița. The earliest record of the presence of the Gypsies in Transylvania relates to Țara Făgărașului. A deed issued somewhere between 1390 and 1406 by Mircea the Elder, the voivode of Wallachia, who also ruled over the region, was mentioning several Gypsies in the ownership of a local boyard.

3. When Did the Gypsies Come to the Romanian Principalities? In the Romanian historiography the Gypsies are generally considered to have come to the Romanian principalities to begin with the period in which the Tatars were masters to the south and to the east of the Carpathians (after 1241) and until the coming into being of Wallachia and Moldavia (the early and the mid-fourteenth century, accordingly). There is also the belief that the Tatar slaves mentioned in the deeds of the Moldavian chancellery before the first occurrences of Gypsy slaves were of Gypsy origin themselves. An analysis of these chancellery documents in which both categories are recorded rules out a common ethnic origin. The history of the Gypsy migration in the fourteenth-fifteenth centuries refutes the hypothesis of their having been brought along by the Tatars. There is little doubt as for the South-Danubian origin of the Romanian Gypsies. The documents of the time indicate the region to the south of the Danube as the place of origin of the coming or brought-along Gypsies. The Romanians have always called the Gypsies by their Greek name, that is *țigani*, and the language spoken by the Romanian Gypsies is full of Greek and South-Slav elements.

The historical background of the earliest record concerning the presence of the Gypsies in the Romanian principalities (the 1385 deed) indicates that the Gypsy slaves had been donated to the monastery of Vodița, whose assets would be inherited by the monastery of Tismana, somewhere between 1371 and 1377. It is quite probable that the Gypsies had crossed the Danube into the territory of Romania around 1370, either of their own accord or brought along, that is some decades after their arrival in the Balkan Peninsula.

The migration of the Gypsies from the Balkan Peninsula was a demographic process of long duration. It would subsist in the eighteenth and nineteenth centuries, with fresh bodies of Gypsies migrating from the Ottoman Empire into the Romanian principalities.

4. The Romania's Territory and the European Migration of the Gypsies (Fourteenth-Fifteenth Centuries). The Romanian principalities counted among their destinations of choice. The Ottoman pressure exerted over the Balkans in the second half of the fourteenth century and in the early fifteenth century caused the displacement of large bodies of Gypsies to the north of the Danube. The Romanian principalities would be a place of refuge for the population in the Balkans. But the two principalities would fall off the track which led the Gypsies into Central and Western Europe. A stay in the regions to the north of the Danube, be it longer or shorter, followed by a migration to the west of the continent is unacceptable.

CHAPTER II

THE GYPSIES IN THE ROMANIAN PRINCIPALITIES IN THE MIDDLE AGES. THE SLAVERY

1. The Date and Origin of Slavery in the Romanian Principalities. To begin with the first records of their presence in the Romanian principalities and until the emancipation laws of the mid-nineteenth the Gypsies would be slaves. Slavery would be a form of social organization in Wallachia and Moldavia. There would be Gypsy slaves in some regions of Transylvania as well.

On the coming of the first Gypsies to the Romanian principalities, in the second half of the fourteenth century, slavery had already been practiced there for some time. During the clashes between the Romanians and the Tatars, the captured Tatars, or in the opinion of others, the captured Tatars' slaves, were taken over into slavery by the Romanians. The sedentary Romanian population saw in these foreigners their enemies, and treated them exactly in the same way as they had treated the Tatars. Since in the fourteenth-fifteenth centuries these Gypsies settled there in relatively great numbers, slavery became a sizable phenomenon. In the fifteenth century the only slaves left would be the Gypsies. The far less numerous Tatars would eventually melt into this mass of Gypsy slaves; and the term of *fiġan* would become the equivalent of *slave*.

2. The Categories of Slaves. According to their master and owner, the Gypsy slaves in the Romanian principalities fell into three categories: the slaves owned by the Prince or the State (*domnești*), by the monasteries (*mănăstirești*), and by the boyards (*boierești*). For a long time, the Prince's slaves (Gypsies) would be the most numerous by far. The Prince seems to have been at least initially the sole owner of slaves. The slaves of the monasteries came from donations to the monasteries by the Prince and boyards. In various ways, the monasteries would come to own a very large number of slaves (actually, thousands of them). The boyards' slaves in their turn came from donations by the Prince, direct purchase, inheritance, dowry and loot.

3. Slavery During the Romanian Ancient Regime. Slavery was part of the social system in Wallachia and Moldavia to begin with the coming into being of the two principalities and until the mid-nineteenth century. Documents issued by the chancelleries in the two Principalities employed the Slavonic term *holop* to designate the slave, and after 1600 the term of *rob* (slave) occurred in documents written in Romanian. *Șerb* would also be used. Slaves were also referred to according to their ethnic origin. In the specialized language of the medieval Romanian chancelleries, *fiġan* in Wallachia and *tătar* (Tatar) in Moldavia would have a social value added to their ethnic meaning: they would designate the condition of being a slave.

The slaves formed a special category in the social organization of the Romanian principalities, their condition being a bondage to the utmost degree. They were not legal persons, but counted instead among the assets of their owners. The latter would employ them at work, would sell or exchange them for some other asset, would employ them as a means of payment, would deposit them as security or bequeath them.

The duties of the slaves were set by tradition. The Prince's slaves had to pay an annual tax exactly like the free inhabitants, though lesser in amount than the tax paid by the peasants. They had many other obligations. The slaves owned by private persons were exempt from taxes to the State. On various occasions, to increase the revenue of the State, the Prince would try to impose upon these slaves the same obligations that the Prince's slaves had. These obligations weighed down not only on the slaves but on their owners as well, the latter being directly responsible for the fulfillment of all obligations by their slaves.

Except for murder cases, all conflicts between slaves were settled by the head of the community. The slave owner and his servants, in the case of the slaves owned by the boyards and the monasteries, just like the officials in charge over the Prince's slaves, were entitled to exact punishment and impose fines. Murder cases and any other conflicts between the slaves and the rest of the inhabitants fell within the competence of the legal authorities of the State. The slaves had no right to defend themselves in court, and neither could they be held responsible for damage to any free individuals, which had to be covered by their owners. The guilty slave could be offered to the plaintiff in adjustment. If a slave killed another slave owned by a different master, the murderer, although sentenced to death, was not executed, but given away to replace the deceased. Whenever

a slave master killed a slave belonging to a different owner, he was supposed to replace him with one of his own.

The slaves could get married, but with the consent of their owners. When the two belonged to different masters, the consent of both masters was necessary. A preliminary arrangement would be made: the slave supposed to change masters was either bought or exchanged with another slave similar in value. Marriage without the consent of the masters was quite frequent. In such instances, short of a subsequent agreement between the two parties, the two spouses were forcibly separated, and the children born to the couple were divided between the two owners, with no regard for the feelings of their genitors. In the eighteenth century, the slave masters would be forbidden to give their own solution to such cases. Marriage was declared indissoluble, whatever the circumstances in which it should have occurred. The family's right to remain united was also established in the same period; this actually meant that the parents and the children could not be sold or donated to different owners, and neither could the brothers or the sisters.

On certain occasions, the owner would 'pardon' his slave and set him free. That individual would then become a 'Romanian'. A Moldavian Prince, Ștefan Răzvan (1595), was by extraction a Gypsy slave.

4. The Social and Legal Status of Gypsies in Transylvania. In medieval Transylvania, the social and legal status of Gypsies varied. In those parts temporarily ruled by Wallachian and Moldavian voivodes (Țara Făgărașului, the estate of the Bran fortress, the estate of Bistrița) the Gypsies were slaves. Their remained as such even after the principality of Transylvania had recovered these territories and until the establishment of the Habsburg authority in the late seventeenth century. Very few Gypsies in Transylvania were reduced to slavery. Most of them were rather 'royal serfs'. This legal status was granted to Gypsies in the Hungarian Kingdom (and then in the Principality of Transylvania) in the time of Sigismund of Luxembourg, at the beginning of the fifteenth century. The Gypsies were under the patronage of the Crown. They were directly dependent on the King, and their only obligations were those to the King; they had to pay certain taxes and do certain chores for the State.

With time, part of the Gypsies in Transylvania settled down and lost their privileges. Those who had settled on the estates of the nobles became serfs, while those who had settled in the Saxon towns and villages preserved their individual freedom, and lived on the outskirts of the settlement as second-rank inhabitants.

5. The Gypsies in the Economy of the Romanian Principalities. The Gypsies were artisans, especially in Moldavia and Wallachia, specialized in those trades which were not covered by the rural Romanian artisans. Many of them were blacksmiths. In the Romanian Middle Ages the iron tools and other objects were made almost exclusively by the Gypsies. In the Romanian villages, *țigan* took over the meaning of *blacksmith*. Meanwhile, an evolution was taking place in the trades practiced by the Gypsies, as well as a more clear separation among groups according to these trades. In general, the Gypsy bands would preserve their specific trades; some have even preserved them until very recently.

There were Gypsy artisans in towns, too. They had a well defined part to play in the life of the Transylvanian towns, rendering various services required by the community: repairing the town gates and the bridges, sweeping the streets and market places, cleaning the sewers and the latrines, working as grave diggers, flayers, executioners, etc. They were also employed in salt-pits. Also, a well recognized category of Gypsies in the three Romanian principalities was that of the *aurari* (gold washers).

Farming is of a more recent date, and it has never counted among the major interests of the Gypsies. Generally speaking, the Gypsies on the landlords' estates were considered an auxiliary workforce. Employed as a rule in activities that hardly required any special skills, they would take up farming proper only in the first half of the nineteenth century when the law forced them to settle down.

The high prices at which the transactions with slaves were being made is indicative of the place held by these slaves in the economy of the Romanian principalities. These prices may be explained by the fact that a higher number of slaves increased the prestige of the slave owner in the medieval Romanian society. But it is nonetheless true that the taxes paid by these slaves (*dajdie* for the privately owned slaves; *bir* for those owned by the Prince) and the chores and various other services they had to render made them an attractive source of revenue.

6. Ways of Life. Nomadism and Sedentarization. Marginality. Their nomad style of life was what distinguished the Gypsies from the majority of the population. In the first centuries after their arrival in the Romanian principalities Gypsies were for their greater part nomads. Most of the Gypsy slaves were allowed to ramble about and make a living each by his 'trade'. In exchange for this liberty they had to pay their masters a certain amount of money. But nomad life in the case of the Gypsies should not be taken in its strict sense, since the nomad Gypsies used to winter in one place, on the estate of a feudal lord. Their traveling about in summer always had a well established route. It so appears that nomad life in their case was limited and controlled by the authorities, rather than destructive and dangerous to society.

Undoubtedly the evolution of the Gypsy habitat took a sedentary course, and the household chores and farming activities eventually tied the Gypsies to a certain place.

The stark contrast between the two societies, the rural Romanian one and that of the Gypsies, subsisted for a long time. Despite the established economic relations between the peasants and the Gypsies, the two communities remained apart, each governed by its own set of rules. Time would somehow fill this gap, with the increased bondage of the peasants and the slow settling down of the Gypsies. This latter process would cause part of the Gypsy population to lose some of its ethnic characteristics. The social changes in the condition of the peasants and in the habitat of some of the privately owned Gypsies favored the contacts between the two populations, and even led to marriages between the Gypsies and the Romanians. A Romanian marrying a Gypsy would automatically become a slave. During their long centuries of slavery, the Gypsies hardly had any chance to involve themselves with the Romanians. It is only after their emancipation in the nineteenth century that part of the Gypsies became integrated into the Romanian communities.

7. The Social Organization. The Gypsy Heads. The medieval Romanian documents indicate that the Gypsy family included the husband, the wife, and the offsprings. Several families living together in a certain spot made a band (*ceată*). Bands were usually an occupational form of organization: gold washers, bear leaders, fiddlers, spoon makers, etc. Each band had particular features distinguishing it from other bands. They were each headed by a *jude* (in Wallachia and Moldavia) and a *voievod* (in Transylvania). The head of the band would settle any litigation arising between the members of the band, and raise the taxes owed by the members or by the whole community to the State, to the local authorities, and in some cases, to the individual proprietor.

Initially, the band was the highest form of organization of the Gypsies. Only later would the State create organizations to include all the Gypsies living in a geographical area, then in the whole principality. They were meant to exert a better control over the Gypsies, and to make sure they were all paying their taxes. Several bands of Gypsies in Wallachia and Moldavia were placed under

the control of an overseer (*vătaf*), of Gypsy origin himself, who in the eighteenth century would be known as the *bulibaşa*.

A separate body of state officials would be created in Wallachia and Moldavia to oversee the Gypsies owned by the Prince. In sixteenth-century Transylvania the charge of voivode of all the Gypsies throughout the principality was created. This voivode was a member of the local aristocracy, appointed by the Prince.

The privately owned Gypsies did not have all such an organization. The boyards' Gypsies were under the authority of an overseer chosen among the civil servants of the master and called *jude*. The Prince's officials had no right of interference. In seventeenth-century Transylvania there were voivodes of the Gypsies on some of the local estates also.

8. The Condition of the Gypsies in the Romanian Principalities and in Other European Countries — A Parallel. The slavery of the Gypsies in Romania is a particular episode in the global history of this population.

Gypsies were slaves in several other south-eastern European countries as well. In the Byzantine Empire and then in the Ottoman Empire the condition of the Gypsies was similar to that of the Prince's slaves in the Romanian principalities. The condition of the Gypsies in the medieval states of Bulgaria and Serbia can be considered largely similar too. With the disappearance of the Christian states to the south of the Danube, the Romanian Principalities became the only European region in which the Gypsies were slaves.

The nomad Gypsies coming to central and western European countries in the early fifteenth century would not be enslaved owing to the fact that in the medieval social organization of the West slavery was no longer practiced. Not even had it survived under its patriarchal form that was still in use at the beginning of the second millennium. Since enslavement was ruled out, several other measures were taken against the newcomers. The history of the Gypsies in the central and western European countries until the eighteenth century was nothing but a long series of persecutions, evacuations, deportations, pogroms, etc. The Gypsies in the West were never able to find a place for themselves in society.

The difference in social status and treatment of the Gypsies may be explained by the difference in development between the Romanian principalities and the central and western European countries. In the Romanian principalities, the economy had an agrarian character. The scarcity of artisans made the craftsmanship of the Gypsies very attractive to landlords and peasants alike. Again, the low density of the population in the principalities allowed for a limited and controlled nomadism of the Gypsy bands in search for a means of subsistence. In the social and economic system of Central and Western Europe there was no place for non-sedentary people. With the already established guilds, there was no need for the rudimentary and inferior products of the Gypsy craftsmen.

9. The Policy of Sedentarization and Assimilation of the Gypsies Promoted by the Habsburg Authorities in Transylvania. In the second half of the eighteenth century, the first attempt was made to sedentarize the Gypsies in Hungary and Transylvania. Three decrees concerning the sedentarization and assimilation of the Gypsies were issued by Empress Maria Theresa (1758, 1761, 1767, and 1773). The effort was aimed at all the Gypsies in the Kingdom of Hungary, which at the time included the western regions of nowadays Romania. Emperor Joseph II applied these measures to Transylvania. In 1782 he issued an order concerning the Gypsies in the Principality of Transylvania, *De Regulatione Zingarorum*, and in 1783, the fifty-nine articles of his *Hauptregulatio* established the statute of Gypsies in Hungary and in Transylvania in every detail. The document is a synthesis of all the previous measures taken against the Gypsies. The decrees

and orders issued by the Habsburg emperors, as well as many other local measures, were thus combined so as to make a consistent policy towards the Gypsy population.

The efforts of the Habsburgs fell short of their goals. Given the autonomy and particularities of every region, the decrees were applied either partially or not at all. Some of the 'successes' would very soon vanish into the thin air. Part of the Gypsies would definitely settle down to till the land. The extremely limited effect of the entire operation may be explained by the fact that the society was not yet prepared to accept the Gypsy population as a part of its body.

CHAPTER III THE EMANCIPATION

1. The Gypsies in the Romanian Principalities in the First Half of the Nineteenth Century. In the first half of the nineteenth century, especially after 1821, an institutional, economic and social modernization began. In contrast with the dynamics of the Romanian society, the institution of slavery remained the same as in the Ancient Regime. Adopted in 1831 in the two Principalities, the Organic Regulations (rudiments of constitutions) maintained slavery as part of the system. They also established the fiscal obligations of the slaves and initiated a global policy of sedentarization and involvement of the Gypsies in the farming activities.

At the onset of the capitalist economy, the slave owners became aware of the possibility of transforming their slaves into profitable capital. Some would employ them extensively in farming activities. Others, in the manufacturing shops they had built on their estate. Sold and bought in the open and on a large scale, the Gypsies became a merchandise in the true sense of the word. As a result, a massive sedentarization and sensible changes in the structure of the Gypsy population would occur in the first half of the nineteenth century.

2. The Abolitionist Trend. In the Romanian society, the idea of the emancipation of the Gypsies would only take root in the third decades of the nineteenth century. A new generation of Romanian intellectuals educated in the western countries denounced slavery as a drawback and set the abolition of slavery among the main goals in the modernization of the Romanian Principalities.

Ever more Romanians held abolitionist views. After the revolution of 1848 the Romanian society saw in the emancipation one of the imperatives of the time. There were public debates on the subject, with the press taking opposite stands. The literature of the time promoted the idea of the 'good Gypsy'. The preoccupation of the abolitionists was not only with the issue of the slavery and of the legal emancipation of the Gypsies but with the social and economic future of the emancipated Gypsies as well.

3. The Emancipation Laws. The abolition of slavery in the Romanian principalities was made in two decades and a half. According to the specific conditions of the time and the interests of the political factors, one category of slaves after another was restored to freedom.

The following legal steps were taken:

- In March 1843, the slavery of the Gypsies owned by the State was abolished in Wallachia;
- The law passed on 31 January 1844 in Moldavia abolished the slavery of the Gypsies owned by the Church;
- Another law passed in Moldavia on 14 February 1844 abolished the slavery of the Gypsies owned by the State;
- On 11 February 1847 the slavery of the Gypsies owned by the Church and by any other public establishment was abolished in Wallachia;

— During the 1848 revolution in Wallachia, after the takeover by the revolutionaries, the Provisionary Government issued on 26 June a decree emancipating the privately owned Gypsies. After the suppression of the revolution, they were restored to slavery;

— tOn 8/20 February the law abolishing the slavery of the individually owned Gypsies was passed in Wallachia;

— A similar law was passed in Moldavia on 10/22 December 1855.

The emancipation of the Gypsies was therefore gradual, by category. The emancipation of the privately owned slaves had already begun before 1855–1856, with the purchase by the State of the Gypsies put on sale. The capitation cashed-in from the State and Church slaves emancipated by the laws of 1843–1844 and 1847 was employed in the process. The laws for the emancipation of the privately owned slaves granted the owners a reimbursement at the market price. The largest part of the amounts came from the capitation paid by the emancipated slaves. Therefore, the adopted laws were meant not to infringe upon the right of ownership. The Church and the public establishments were not reimbursed for the slaves they had lost.

4. The Social Evolution After the Emancipation. The emancipation laws granted the former slaves the legal condition of free individuals and forced them to integrate into the life of the rural communities. Part of these emancipated Gypsies assumed the condition of serfs on a particular estate. They received a piece of arable land under the same obligations as the peasants. By the land reform of 1864, both the peasants and the Gypsies became owners of a small piece of land.

Many of the emancipated Gypsies obstinately refused to receive the land and to till it. This was partly due to the incurring economic and fiscal obligations. Having enjoyed a privileged status given by the small quantum of their obligations, the Gypsies were now facing the burden of paying the tax and doing corvées like any other peasant. A large number of Gypsies did not integrate immediately into the life of the rural communities. They left the villages and the estates where the law had forced them to settle. And for many years their vagrancy, their thefts and other offenses were a bitter source of trouble for the authorities and the population. Police measures were taken. In many parts of the country the Gypsy communities were dispersed among the rural Romanian population.

In the sixties, there was hardly any urban or rural settlement without one or several families of Gypsies. They almost always lived on the outskirts of the settlement. When numerous, on one street or in a distinct part of the settlement. Villages exclusively inhabited by former Gypsy slaves also existed.

Most of the Gypsies who had settled in villages made their living by some traditional trade. The backward and modest Romanian villages continued to appreciate the services rendered by these craftsmen. The Gypsies with no trade whatsoever made their living by doing a number of humble chores. Some categories of nomad Gypsies continued to live on the road.

The emancipation marked the beginning of an ethnic and linguistic assimilation of the Gypsies which in the second half of the nineteenth century and the first half of the twentieth century took a considerable extent, though with sensible regional differences.

5. The Emancipation of the Gypsies in the Romanian Principalities and the Second Great Migration of the Gypsies (The Mid-Nineteenth Century — The Early Twentieth Century). The emancipation of the Gypsies initiated a demographic process which outgrew the borders of Romania at that time. Archive documents dating to the thirties-sixties bear the record of Gypsies crossing the borders into the Habsburg Empire (then, Austria-Hungary), into the Balkan countries, and into the Russian Empire, either as isolated individuals or in groups. It marked the coming into the neighboring countries of the so termed 'Romanian Gypsies' or 'Vlach Gypsies'.

These Gypsy groups — the *căldărași* (coppersmiths), the *ciurari* (sieve makers), etc. — speak a language with many Romanian elements. Romanian-speaking Gypsies — the *rudari*, the *ursari* (bear leaders) — also entered the neighboring countries. In the Balkan countries they are called *karavlas* (that is 'black vlachs'). The Gypsies had occasionally crossed the borders into the neighboring countries as early as the eighteenth century, but after the emancipation this would become a mass phenomenon.

The emigration of large bodies of Gypsies at the time of their emancipation is part of a larger demographic process. In the second half of the nineteenth century and in the early twentieth century, the central and western European countries would witness the coming in of Gypsies whose characteristics (linguistic, cultural, etc.) were completely different from those of their ancestors who had reached those regions several centuries before. These newcomers gave themselves the name of *Romi*. The dialects they spoke were suffused with elements of the Romanian language. Nowadays most of the Gypsies living in the West of Europe, in North and South America, in Australia, in South Africa, etc., speak the *Vlax* dialects which bear a Romanian influence. The literature has termed this dislocation the second great migration of the Gypsies (the first having taken place in the fourteenth-fifteenth centuries).

In our opinion the Romanian principalities at the time of the emancipation were the place of origin of most of the Gypsies involved in this migration wave. These Gypsies would reach the western countries slowly traveling through Europe for many generations.

6. The Gypsies in Bukovina Under the Authority of the Austrian Empire (1775–1918). In Bukovina, the northern part of medieval Moldavia which in 1775 was incorporated into the Habsburg Empire, slavery was abolished by an order issued by Emperor Joseph II at Czernowitz on 19 June 1783. This order would nevertheless meet with strong opposition by the Moldavian boyards and monasteries. Repeated measures would be taken so as to determine the nomad Gypsies to settle down.

7. The Gypsies in Bessarabia Under the Authority of Tsarist Russia (1812–1918). In half of the territory of Moldavia, annexed by the Tsarist Empire in 1812 and henceforth known as Bessarabia (the regions lying between the Prut and the Dniestr), slavery was maintained. For several years the new authorities strove to settle the Gypsies and put an end to their vagrancy. It is only in 1861 that the authorities interfered with the condition of the boyards' slaves. The same law would then abolish slavery and serfdom throughout the Russian Empire, Bessarabia included. The number of the Gypsies in Bessarabia would be on the decrease, with the assimilation of the sedentary ones by the Romanians, and the migration of others into Ukraine and Russia.

8. The Gypsies in Nineteenth-Century Transylvania. Roughly speaking, the great majority of the Gypsies in Transylvania had become sedentary in the nineteenth century. They had settled down among the Romanians, the Magyars, the Szeklers, and the Saxons, in urban and rural communities. Throughout the nineteenth century, the local authorities would resume on several occasions the policy of Maria Theresa and Joseph II.

A clear image of the Gypsy population during the Austro-Hungarian Dualism, with a wealth of valuable information, is given by the 1893 census. There were 274,940 Gypsies in the Hungarian Kingdom. Most of them populated Transylvania proper: 105,034, that is 4.67 percent of the total population. In the territories which in 1918 would be reunited with Romania there were 151,711 Gypsies in 1893. They were disseminated throughout these territories, with differences in share among various settlements or areas. In Transylvania, 40.58 percent of the Gypsies had the Gypsy language as their mother tongue, 39.6 percent the Romanian, 19.58 the Hungarian, and

0.2 the German. The 1893 data illustrate the ample efforts of sedentarization of the Gypsies in Transylvania and Hungary in the second half of the eighteenth century and throughout the nineteenth century. The nomad Gypsies were reduced to an insignificant minority. By the end of the nineteenth century, the Gypsies had almost caught up with the majority of the population in terms of social status and way of life. They had also lost much of their social, occupational, and cultural specificity, which was not tantamount to linguistic and cultural assimilation. The loss of Gypsy ethnicity would be far less important in Transylvania than in Hungary and Romania.

CHAPTER IV

THE GYPSIES IN INTER-WAR ROMANIA

1. The Condition of the Gypsies in the Inter-War Period. Integration and Assimilation.

In 1918, when Greater Romania came into being, the Gypsies in Bessarabia, Bukovina and Transylvania (the Banat, Crişana, and Maramureş provinces included) also became Romanian citizens. The particular historical experience and cultural tradition of Gypsies in the new provinces increased the complexity of the Gypsy population in Romania.

At the 1930 census 262,501 people declared themselves to be of Gypsy origin, that is 1.5 percent of the population of Romania. Half of the settlements in the country had a greater or smaller number of Gypsies. Some 84.5 percent of them lived in villages; 15.5 percent in towns. Making allegiance for an underrecording that must have occurred, in most of the settlements the number of Gypsies appeared to be much inferior to that recorded in the late nineteenth century. This decrease in number should be attributed to a process of assimilation. At the 1930 census 37.2 of the Gypsy population declared the Gypsy language as their mother tongue. The rest of them were Romanian speakers (living in Romanian communities), Hungarian speakers (living in Transylvanian settlements with a Hungarian majority of the inhabitants), and speakers of some other language. This indicates an advanced stage of assimilation that must have begun a long time before. The Gypsy population appeared as an extremely heterogeneous conglomerate, made of groups different in terms of language, occupation, social status, etc. Some of the Gypsy communities continued to live in the traditional way. But most of the Gypsies were more or less integrated in Romanian communities, or among other ethnic groups.

During the inter-war period, the Gypsy population in Romania lived to know some important transformations. A major change occurred in their occupational structure. Industrial progress made the goods manufactured by them non-competitive. Their craftsmanship was on the decline; some trades even disappeared completely. The Gypsies lost their monopoly on the rural industry with the advent of the new Romanian craftsmen; they had to reorient themselves. Most of them had the worst of it. The Gypsy craftsman did not become a worker, but in the happiest event a hack, a street sweeper, etc.

The Gypsies living in villages became ever more tied to their farming occupations, ever more integrated into the life of the rural community. We believe this ethnic transformation to have affected a considerable part of the Gypsies. In the public opinion, at all the levels of the Romanian society, the Gypsies were on their way to being assimilated completely. It was only a matter of time.

2. The 'Organization'. The Emancipation Movement of the Thirties. In the inter-war period, the evolution of the Romanian Gypsies in the direction of modernity also implied the coming into being of a new élite, made of intellectuals of Gypsy origin, and of new forms of organization of the Gypsies.

Two such organizations meant to unite all the Gypsies in the country started to activate almost simultaneously in 1933: The General Association of the Gypsies of Romania (chaired by Calinic I. Popp-Șerboianu), and the General Union of the Roms of Romania (chaired by G.A. Lăzărescu-Lăzurică, and later by Gheorghe Niculescu). The latter was the more important too. The association set as its goal 'the emancipation and awakening of the Rom people', and it was meant to act 'so that the condition of our people may be improved, so that we may be with our people and feel no shame for it'. During its short life (it would formally function until 1941), the association channeled its activity toward achieving these goals. Among others, it financed its own newspaper: *O Róm* in 1934, and *Glasul Romilor* (The Voice of the Roms) in 1934–1941. This organization and its leaders tried to give the Gypsies the sense of their ethnic identity. Among others, they tried to impose the term *rom*. The entire activity of the Gypsy organizations was a mixture of modernism and traditionalism. They were mainly one-man organizations. The achievements of the Romanian Gypsy movement in the fourth decade were rather modest. But they succeeded in drawing the attention of the public opinion to the social problems of the Gypsies.

CHAPTER V THE POLICY OF ANTONESCU'S REGIME TOWARDS THE GYPSIES

1. Racism in the Thirties-Forties Romania and the Gypsies. Since their emancipation and until the early forties, the Gypsies had never been a major preoccupation of the Romanian authorities. They were regarded upon as marginal social groups rather than a minority; they were tolerated. There was no 'Gypsy question' in the inter-war period, be it of ethnic or social nature.

It was the 'science' of the time that aroused the interest in the Gypsies and in the 'Gypsy question'. In the second half of the fourth decade, the Gypsies came into the focus of some Romanian representatives of biopolitics, the advocates of the racist German theory. Such theoreticians spoke of the danger incurred by the assimilation of the Gypsies. These were considered 'an inferior ethnic group', 'a burdensome minority', 'a bioethnic danger', a 'plague' to the Romanian society, etc. The 'Gypsy question' being racial in nature, it could only be given a racial solution.

Undoubtedly, these racist opinions were embraced by a restricted circle. They would nevertheless pave the way to the policy promoted by Antonescu's government towards the Gypsies.

2. The 'Gypsy Question' During Antonescu's Regime. The rise of the 'Gypsy question' at the beginning of the forties can be attributed to the rise of Romanian nationalism, and to a change in the political regime of Romania taking place on the political backdrop of 1940. The coming to power of General Antonescu and the falling of Romania under the political and ideological influence of Nazi Germany turned the measures against the non-Romanian populations into state policy.

In a true sense, the policy towards the Gypsies was the creation of Ion Antonescu. And its most significant episode was the deportation of some 25,000 Gypsies to Transnistria in 1942. This measure was taken against the 'trouble-makers,' that is against those Gypsies that in the jargon of the time were 'dangerous' and 'undesirable'. The "sorting out" of the Gypsy population to be deported was based on criteria such as life style, nomadism, time served in prison, lack of subsistence means, lack of a permanent occupation.

The Gypsies not rated dangerous or undesirable, that is the largest majority of the Gypsy population, were untouched by the policy of Antonescu's regime. They did not lose their civic rights.

Therefore, the measures taken against the Gypsies were basically aimed at a segment of this population. The Romanian government did not regard the Gypsies as a whole. There was never a program aimed at the entire Gypsy population.

3. The Deportation to Transnistria (1942–1944). The territory between the Bug and the Dneestr, part of Soviet Ukraine, was occupied by the German and Romanian armies in the summer of 1941. It remained under the authority of the Romanian State until 1944. Between 1941–1944, Transnistria would be the end of the road for the Jews deported from Bessarabia and Bukovina, as well as for some of the Gypsies living in Romania.

The deportation measure was taken against those Gypsies considered to be a 'problem'. The first to be deported were the nomad Gypsies. They were evacuated in Transnistria between 1 June and 15 August. Between 12 and 20 September 1942 part of the sedentary Gypsies were evacuated together with their families. On 13 October 1942 all deportations of the Jews and Gypsies ceased.

The exact number of the Gypsies deported to Transnistria in 1942–1944 cannot be known. At the beginning of October 1942, after the deportation of the two aforementioned categories, there were 24,686 Gypsies in Transnistria: 11,441 were nomad Gypsies, 13,176 were sedentary, and other 69 had been evacuated with special permits, after having been released from prison. If adding to this figure several hundred Gypsies deported subsequently, we can estimate that some 25,000 Gypsies in all were deported to Transnistria.

Once in Transnistria, the Gypsies were settled in villages lying on the bank of the Bug. Their status was established by an order of the Government of Transnistria issued on 18 December 1942. The deported Gypsies were to be provided with the necessary means to support themselves under the circumstances in which they had been assigned a forced residence. No such provision would be made. From the very beginning the situation of the Gypsies was extremely difficult in Transnistria. They had no place to work and no means of subsistence. There was a great shortage of food and of the most elementary necessities of life. The Gypsies repeatedly tried to return to Romania either in groups or as isolated individuals. Under these dramatic circumstances, many Gypsies died of cold, of starvation, of diseases, and of penury. We can only assume that approximately half of the 25,000 Gypsies deported to Transnistria died there.

The Gypsies who survived the deportation to Transnistria returned to Romania in the spring of 1944, on the tracks of the Romanian army and authorities that were withdrawing under the advance of the Soviet army. The overthrowing of Antonescu's regime on 23 August 1944, and the abrogation of the fascist legislation, marked the end of this policy towards the Gypsies.

4. The Policy of Antonescu's Regime Towards the Gypsies and the Fate of the European Gypsies During World War II. It can be assessed that the policy of the Romanian government towards the Gypsies was different in many ways from that adopted in Germany and in the occupied countries, where a large number of Gypsies perished in concentration camps and by mass executions. The measure of deporting the undesirable ethnic groups was nevertheless a Nazi one, and the deportation to Transnistria must have been inspired from the German practices. The deportation of the Jews and of the Gypsies to Transnistria was a racial measure. It was part of the holocaust policy originating in Germany and exported in all the occupied or allied countries, under one shape or another.

CHAPTER VI

THE GYPSIES DURING THE COMMUNIST REGIME. A FEW HIGHLIGHTS.

During the communist period the Gypsies in Romania were denied the status of ethnic minority. For three decades, until the mid-seventies, the communist regime had no interest in the fate of this population.

It is hazardous to draw any conclusions concerning the transformations experienced by the Gypsy population after the war. It is nevertheless obvious that under many points of view some progress was made in housing, places of work, revenue, education, etc. The years of communism contributed to the modernization of the private life of the Gypsies. A minority of them, who chose modernity and integration, reached a higher standing. For their greater part, the Gypsies were a social category with the most acute economic and social problems. They remained at the limit of extreme poverty against all social progress. The dynamics of the Romanian society widened the economic and social gap between the Gypsies and the Romanians. On the outskirts of society throughout their history in Romania, the isolation of the Gypsies only increased during the communism period. New problems sprang from the lack of adaptability of the Gypsies added to older ones.

This extremely limited progress made by the Gypsy population in the communist years may be explained by the long absence of a special policy of the Romanian State directly aimed at solving the problems of the Gypsies. Even in the late seventies and early eighties, when such a program existed, the authorities did not involve themselves properly. The financial efforts of the State did not match the goals set by this program. But the failure of the policy of integration of the Gypsies was due not only to flaws in conception and application. We believe that this failure can be equally attributed to the particular characteristics of this population.

The social problems confronting the Gypsies were aggravated by demographic growth. From a population of 300,000 Gypsies as recorded in the thirties-forties, their real number — not the one based on their declarations at the census! — had reached 540,000 in 1977 (according to a secret official report of 1983). For the year 1992, the most plausible research estimated a minimal number of 819,446 individuals (3.6 percent of the population of the country), and a maximal number of 1,010,646 individuals (4.6 percent of the total population). The estimate was based on identification of the Gypsies by their way of life. The Gypsies nowadays come second to the Hungarians (7.1 percent) as the largest national minority. This demographic growth occurred under the circumstances of Ceaușescu's efforts to increase the birth rate. In the eighties, demography was an additional obstacle to their social evolution and integration.

As for the relations between the Gypsies and the authorities during the communist regime, both the policy of the State and the attitude of society was that of cultural and ethnic assimilation of the Gypsies. It was considered that they could be 'civilized' only if they denied their cultural patrimony and turned 'Romanians'. Undoubtedly, many Gypsies fully integrated into the non-Gypsy society, some of them even at the cost of losing their ethnic identity. Generally speaking, whenever forced to relinquish their traditional occupations, their way of life, their social behavior, their birth rate, etc., the Gypsies adopted those of the non-Gypsies, but often with a certain delay. Social integration and ethnic assimilation have always been indissoluble. At present, a rather large part of the population termed 'Gypsy' is involved in a more or less advanced process of ethnic assimilation.

CHAPTER VII

THE PRESENT CONDITION OF THE GYPSIES (ROMS) IN ROMANIA

1. The Social Status. Based on the field data, the social situation of the Rom population appears to be quite different from that of the rest of the majority of the population in terms of occupations, standard of living, revenue, education, health, demography, etc. The largest part of the Roms are facing unemployment, illiteracy, delinquency, etc. The new conditions of the market economy triggered a serious economic and social setback among the Roms who in many cases

have resumed their traditional strategies of life. A new marginalization of the Gypsies has occurred.

It can be assumed that the situation of this population will become even worse in the years to come. Lacking the education and skills required on a better organized market, lacking capital, the Roms are the most vulnerable segment of the Romanian society. Their high birth rate can only add to their hardships.

Given their number, their extreme poverty and severe marginalization, the Roms are nowadays one of the most serious social problems in Romania. Researchers and analysts are of the same mind when advocating for a prompt intervention.

2. Towards a Modern Rom Ethnicity. Several groups, largely different one from another and aware of their particularities, are nowadays given the name of *figani* and *romi*.

According to the way in which they identify themselves and are identified as Roms or non-Roms, there are several ethnic layers in this population. A research made in 1992 concluded that the real figure of those who identify themselves as Roms should be 536,000, instead of 401,000 (the number of Roms as recorded in the census of the same year). The number of individuals identified by others as Roms would be of 1,000,000 (4.3 percent of the population in Romania).

The common trait of the Gypsies, one that gives them identity, is a way of life different from that of other ethnic communities, and most of all a different strategy of life that has survived to this day, even if in modern shapes. Only 40.9 percent of the self-declared Roms mentioned *romanes* as their mother tongue. If we are to take the figure of 1,000,000 as the real number of the Roms in Romania, it will ensue that only 16 percent of them have *romanes* as their mother tongue.

After 1989, under the circumstances of a new democratic system, the Roms began to assert themselves in the public life and defend their interests. Several Rom leaders emerged, civic and political organizations of the Roms began to function, etc. The general trend is towards an ethnic conscience and solidarity of the entire Rom population, despite the separation among groups, and beyond the more ancient group solidarity. We are witnessing a process of ethnic transformation, a transgression from the humble condition of marginality to the acquisition of modern ethnic features. The Roms in Romania are on their way to becoming a modern ethnic minority. It is yet to know whether all the groups of declared or self-declared Roms and/or Gypsies will assume this modern ethnic identity. It is more likely that the various segments of the Rom population will evolve independently.

Translated by IOANA VOIA

<i>Foreword</i>	7
Introduction	9
I. The Coming of the Gypsies on the Territory of Romania	15
1. The Migration of the Gypsies Into Europe	15
2. The Earliest Records on the Territory of Romania	21
3. When Did the Gypsies Come to the Romanian Principalities?	22
4. The Romania's Territory and the European Migration of the Gypsies (Fourteenth-Fifteenth Centuries)	28
II. The Gypsies in the Romanian Principalities in the Middle Ages. The Slavery	31
1. The Date and Origins of Slavery in the Romanian Principalities	31
2. The Categories of Slaves	34
3. Slavery During the Romanian Ancient Regime	37
4. The Social and Legal Status of Gypsies in Transylvania.....	44
5. The Gypsies in the Economy of the Romanian Principalities	47
6. Ways of Life. Nomadism and Sedentarization. Marginality	53
7. The Social Organization. The Gypsy Heads.....	58
8. The Condition of the Gypsies in the Romanian Principalities and in Other European Countries — A Parallel	64
9. The Policy of Sedentarization and Assimilation of the Gypsies Promoted by Habsburg Authorities in Transylvania	68
III. The Emancipation	76
1. The Gypsies in the Romanian Principalities in the First Half of the Nineteenth Century	76
2. The Abolitionist Trend	83
3. The Emancipation Laws	90
4. The Social Evolution After the Emancipation	98
5. The Emancipation of the Gypsies in the Romanian Principalities and the Second Great Migration of the Gypsies (The Mid-Nineteenth Century — The Early Twentieth Century)	105

6. The Gypsies in Bukovina Under the Authority of the Austrian Empire (1775–1918).....	111
7. The Gypsies in Bessarabia Under the Authority of Tsarist Russia (1812–1918).....	113
8. The Gypsies in Nineteenth-Century Transylvania.....	115
IV. Gypsies in Romania in Inter-War Romania	120
1. The Condition of the Gypsies in the Inter-War Period. Integration and Assimilation	120
2. The “Organization”. The Emancipation Movement of the Thirties	127
V. The Policy of Antonescu’s Regime Towards the Gypsies	133
1. Racism in the Thirties-Forties Romania and the Gypsies.....	133
2. The “Gypsy Question” During Antonescu’s Regime	136
3. The Deportation to Transnistria (1942–1944)	139
4. The Policy of Antonescu’s Regime Towards the Gypsies and the Fate of the European Gypsies During World War II	148
VI. The Gypsies During the Communist Regime. A Few Highlights	153
VII. The Present Condition of the Gypsies (Roms) in Romania	164
1. The Social Status	164
2. Towards a Modern Rom Ethnicity.....	171
Summary	179
Contents	193
Index	195

A

abolitionism, 43, 80, 81, 86–90, 93, 96, 98.
Abraham, D., 170.
Acker, M., 51, 52.
 Africa, 21.
 Africa de Sud, 20, 108.
 Akerman (Cetatea Albă), județ, 114.
 Alba Iulia, 120.
Alecsandri, Vasile, 88.
Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M. M., 27.
 Alexandrovka, localitate în Transnistria, 146
 Alexandru cel Bun, domn al Moldovei, 22, 23, 35.
 Alexandru Ipsilanti, domn al Țării Românești, 43.
 Alexandrudar, localitate în Transnistria, 144, 145
 Alexianu, Gheorghe, guvernator al Transnistriei,
 140.
 Algeria, 108.
 America, 108, 109.
 America Latină, 109.
 Americi, 20, 107, 108.
Amza, T., 127.
Ancel, J., 142.
 Andreas din Regensburg, 19.
 Anglia, 16, 19, 20, 108, 109.
 Antonescu, Ion, președinte al Consiliului de Mi-
 niștri al României, 133, 136–142, 148, 150–152.
 Apafi Mihail, principe al Transilvaniei, 45.
 Apus, 85, 86, 110; v. și Occident.
 Arad, comitat, județ, 27, 72, 139.

Arbore, Z. C., 113.

Ardeal, 124; v. și Transilvania.
 Argeș, județ, 52.
 armaș, marele ~ (dregător), 62.
 Armenia, 16, 17, 20.
Arnold, H., 16, 108, 111.
 Arpașul de Jos, sat, 22.
Asaki, Gheorghe, 88.
 Asia, 20.
 Asia Centrală, 21.
 Asia Mică, 16, 17, 23, 29.
 asimilare, 10, 12, 37, 47, 50, 57, 58, 64, 68, 70,
 73–75, 83, 89, 92–94, 98, 101, 104, 105, 112,
 115, 119–122, 125, 126, 133–135, 162,
 174–177.
 aurari, 36, 37, 50–52, 54, 59, 61, 77, 78, 91, 92,
 106, 107, 112; v. și spălători de aur; v. și băieși;
 v. și rudari.
 Auschwitz, Auschwitz-Birkenau, 149, 151.
 Australia, 20, 108.
 Austria, 109, 111, 149; v. și Imperiul habsburgic; v.
 și Austro-Ungaria.
 Austro-Ungaria, 109.

B

Baia, oraș, 24.
 Balásfi Francisc, voievod al Țiganilor din Transil-
 vania, 62.
 Balcani, Peninsula ~că, 16–20, 25, 26, 28–30, 33,
 64, 65, 107, 110.

* Indicele cuprinde: cu litere drepte, numele de locuri și numele de persoane, precum și termeni specifici privitori la istoria Țiganilor din România; cu litere cursive, autorii (unde este cazul, editorii) menționați în text și în note.

- Balșaiă-Karanika, localitate în Transnistria, 144, 146.
- Balta, județ în Transnistria, 143, 145.
- Balthazar de Bomemisza, căpitan general al Transilvaniei, 62.
- Banat, 52, 68–70, 72–75, 106, 110, 116, 117, 120, 122, 156.
- bandă, 19, 108; v. și ceată.
- Basarab cel Tânăr, domn al Țării Românești, 44.
- Basarabia, 106, 109, 110, 113–115, 120, 125, 140.
- Bașel, 18.
- Bataillard, Pierre*, 82, 108.
- Bavaria, 19, 110.
- Băcanu, M.*, 153.
- Bădescu, I.*, 170.
- băieși, 106, 107.; v. aurari.
- Bălăceanu, Emanoil, 80.
- Bărăgan, 140.
- Bârlea, O.*, 124.
- Beck, S.*, 153.
- Beecker-Stowe, Harriet, 86.
- Beldiceanu, N.*, 24, 32.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène*, 24, 32.
- Belgia, 149.
- Belon du Mans, Pierre*, 30.
- Bender, județ, 114.
- Benjamin, Lya*, 137.
- Berezovka, județ în Transnistria, 143.
- Berlin, 10, 151, 152.
- Bernadac, C.*, 148.
- Bezdechi, Șt.*, 48.
- Bibescu, Gheorghe, domn al Țării Românești, 90, 94, 95.
- Bihor, comitat, 72.
- Bistrița, mănăstire, 22.
- Bistrița, oraș, 45.
- Bizanț, 17, 20, 23, 30, 64; v. și Imperiul bizantin.
- Bloch, J.*, 16.
- Block, M.*, 49, 121, 123.
- Bodea, Cornelia*, 87, 96.
- Boemia, 19; v. și Cehia.
- Boia, Aurel*, 11, 125, 134.
- Bolintin, sat, 170.
- Bolliac, Cezar, 87, 88, 96.
- Bolovan, I.*, 117, 118.
- Bosnia, 107, 108.
- Bran, cetate, domeniu, 27, 45.
- Brașov, oraș, 27, 45, 49; — județ, 121.
- Brătianu, Constantin I. C., 142.
- Brătianu, Gh. I.*, 41, 42, 56, 132.
- Brepohl, Fr. W.*, 109.
- Brodeau (Brodaeus), Jean*, 30.
- Bucovina, 57, 106, 110–113, 120, 121, 140.
- București, 55, 80, 88, 102, 113, 120, 121, 123, 128–130, 132, 134, 137, 153, 155, 156, 159, 162, 164.
- Budapesta, 109, 116.
- Bug, 140, 143, 144, 146, 147, 151, 152.
- Bulat, T. G.*, 22, 51, 52, 61, 80.
- Bulgaria, 18, 25, 26, 30, 33, 66, 107, 108.
- bulibașă, bulucbaș, 40, 60, 61, 64, 128, 130, 131, 176.
- Burgenland, 71.
- Burtea, V.*, 153, 172.
- By den ciziganen — v. Ziganie.
- C
- Cair, sat, 114.
- Calbor, sat, 128.
- Callimach(i) (Scarlat), domn al Moldovei; Codul ~, 43.
- Canalul Dunăre–Marea Neagră, 163.
- Candia (Iraklion), 17.
- Cantemir, Dimitrie*, 26.
- Caragea (Ioan), domn al Țării Românești; Legiuirea ~, 43.
- Caraș, comitat, 72.
- Caraș-Severin, comitat, 118.
- Carpați, 30, 47, 65, 77, 122.
- Caucaz, 20, 23.
- Cazac, țigan, 44.
- Cazacu, A.*, 37, 50.
- Cazacu, P.*, 115.
- căldărari, căldărași, 49, 54, 78, 106–109, 118, 122, 157, 166, 171.
- căpitan de țigani (dregător), 112.
- Câmpineanu, Ion, 86.
- ceată, 18, 27, 35, 46, 48, 54, 59–63, 66, 74, 78, 99, 114, 126; v. și bandă.
- Ceausescu (Nicolae), 160–163.
- Cehia, 19, 111, 149; v. și Boemia.
- Cehoslovacia, 158, 161, 162.
- Cemăuți, oraș, 96, 111.
- Cernovodeanu, P.*, 27.
- Cetatea Albă — v. Akerman.
- Charlemagne, Jaqueline*, 158.
- Chelcea, Ion*, 11, 48, 51, 58, 121–124, 126–128, 136.
- Cherata, L.*, 154.
- chivuțe, 123.
- Cicanci, Olga*, 36, 56.
- Cioabă, I.*, 139.
- Ciuc, comitat, 117.
- ciurari, 106.
- Cladova, sat, 27.
- Clébert, J.-P.*, 15, 16, 67.

Cluj, județ, 120; — oraș, 27, 134.
 Cluj-Turda, județ, 139.
 cnez, ~ de țigani (dregător), 61.
 cocalari, 171.
Codrescu, Theodor, 42, 58, 60, 86.
Cojocar, I., 80.
Colocci, A., 16, 67.
Colson, Félix, 82, 86, 93.
 Comșuț, Șerban, voievod al țăganilor din Țara Făgărașului, 62.
 Constantinopol, 17, 43.
 Constanța, județ, 170.
Cora, Guido, 83, 104.
 Corfu, 66.
Corfus, I., 99–102.
 cort, 22, 24, 36, 52–54, 59, 71, 73, 74, 78, 108, 127, 155, 160.
 corturari, 59, 74, 126, 127, 163; v. și țigani de cort.
Costăchel, V., 37, 50.
 Costea, boier, 22.
 Costea, țigan, 44.
Costin, Miron, 50.
 Cozia, mănăstire, 21, 35, 49, 53.
 Cracovia, 109.
 Craiova, 130.
 Creta, 17.
Cretzulescu, Em., 104.
 Cristea, Miron, patriarh, 130.
 Crișana, 116, 120, 122.
 Croația, 109, 117, 149; v. și Croația-Dalmația; v. și Croația-Slavonia.
 Croația-Dalmația, 117.
 Croația-Slavonia, 72.
Crowe, D., 158.
 Curchea, țigan, 44.
 Cuza (A. C.), 133.
 Cuza (Alexandru Ioan), domnitor al Principatelor Unite ale Moldovei și Țării Românești, 103.
 Czigan Karacion, 27.
 Czigan Nan, 27.

D
 Dan, antroponim, 64.
 Dan I, domn al Țării Românești, 21.
Dan, D., 55, 111.
Dan, I., 137, 140.
 Danemarca, 19.
 Demeter, nume de familie, 109.
 dezrobire, 9, 10, 12, 37, 43, 49, 51, 53, 57, 58, 68, 76–80, 82–84, 86–90, 93, 95, 96, 98–102, 104–107, 110, 112, 114, 136, 172; v. și emancipare.
 dezrobiți, 80, 81, 83, 85, 86, 95–99, 101, 102, 106; v. și emancipați.

Diamant, Teodor, 80.
 Dinicu, Grigoraș, muzicant, 128, 129.
Djuvara, N., 76.
 Dobrogea, 58, 120, 142.
 Doja, Gheorghe, 27.
 Dolj, județ, 120, 131, 132.
 Donici, Andronache, 43.
Döring, H.-J., 148.
 Dubrovnik (Ragusa), 18, 67.
 Dumbrăveni, oraș, 117.
 Dunăre, 10, 18, 21, 23, 25, 26, 28, 29, 32, 33, 47, 48, 64, 66, 68, 77, 106, 114, 140.

E

Eck, Al., 32.
 Egipt, 18, 20.
 Elveția, 18.
 emancipare, 9–12, 81, 85, 87–90, 97–101, 103–105, 110, 127–129, 131, 174; v. și dezrobire.
 emancipați, 82, 83, 89, 97–100, 103; v. și dezrobiți.
 epistat (dregător), 60, 62.
Erdős, K., 30, 106.
 Estonia, 149.
 Europa, 15–20, 23, 26, 28–30, 32, 47, 59, 63, 65–67, 83, 86, 107–109, 132, 140, 148–150, 174, 175.

F

Faraonovca, sat, 114.
Făcăoaru, Gh., 121, 135.
Făcăoaru, Ioan, 121, 134, 135.
 Făgăraș — țară, Țara ~ului, 22, 25, 44, 45, 62; v. și Țara Oltului; — județ, 120, 121, 127, 128; — oraș, 128.
Feneșan, C., 51, 52, 69.
Fényes, A., 117.
Ficker, A., 106, 111, 112.
Ficowski, J., 63, 107.
 fierari, 23, 34, 36, 37, 46, 48–50, 54, 67, 72, 75, 78, 80, 98, 99, 115, 116, 118, 142, 156.
 fierărie, 48, 78, 102, 114, 123, 124.
 Filipescu, Dimitrie (Mitică), 84, 88.
Filipescu, T., 107.
Filitti, I. C., 83, 84, 90, 95.
 Finlanda, 16, 19.
Fotino, Dionisie, 77, 82.
 Fourier, Charles, 80.
 Franța, 18–20, 65, 85–87, 108, 109, 111, 149.
Fraser, A., 16, 19, 66, 67, 70, 73, 107–110, 149, 158.
Fritz, Ruland, 150.

G

gabori, 171.
 Galiția, 106, 111, 112.

geambași, 123.
Gebora, A., 27, 44, 46, 49, 62, 74, 115.
Georgescu, D. C., 121, 161.
Georgescu, Vl., 77.
 Germania, 18, 19, 30, 108, 109, 111, 135–137, 148–152; v. și Imperiul romano-german.
 germanizare, 58; v. asimilare.
Gheorghe, N., 175.
 Gheorghe Rákóczi I, principe al Transilvaniei, 63.
Ghețu, V., 171.
 Ghica, Grigore, domn al Țării Românești, 85.
 Ghica, Grigore Alexandru, domn al Moldovei, 97.
 Gingis-han, 23.
 giude, 59; v. jude.
Giurescu, D. C., 50.
 Giurgiu, județ, 170.
Gjorgjević, T. R., 107.
 Goga, Octavian, 132, 133.
 Golești, sat, 50.
Golliat-Smith, B., 108.
Golo penția, A., 161.
 Golta — județ în Transnistria, 143; — oraș, 146.
Gonța, Al., 22, 31, 32, 65.
 Gorj, județ, 121.
Gotovitch, J., 149.
 Govora, mănăstire, 49; — Pravila de la ~, 39.
 Grecia, 17, 28, 29, 68.
 Gregorios II Kyprios, patriarh, 17.
Grekov, B. D., 32, 65.
Grellmann, H. M. G., 15, 30, 62, 70.
Grigoraș, N., 22, 25, 26, 28, 34–43, 45, 48, 49, 51, 53, 57, 59.
Griselini, Francesco, 69.
Gromo, Giovanandrea, 27, 50.
 Gura Humorului, district, 112.
 Gusti, Dimitrie, 11, 134.
Gyurgyevich, J. E., 127.

H
 Habsburgi, de Habsburg, dinastie, 68, 71, 76; v. și Imperiul habsburgic.
Haley, W. J., 133.
 Hám János, episcop, 116.
Hancock, I., 149.
Hannațki, K., 113.
Hasdeu, B. P., 18.
Hasenberger, M., 67.
 hatman (dregător), 62; v. și țigani hătmănești.
 Hațeg, district, 28; — oraș, 117.
 Hădăreni, sat, 170.
Heinschink, M. F., 108.
Heliade Rădulescu, Ion, 88.
 Herăscu, colonel, 93.

Hermann, A., 116.
 Hesse, 18.
 Himmler (Heinrich), 151.
 Hindelsheim, 18.
 Hitler, Adolf, 140, 151.
 Hoarda de Aur, 24.
Hohmann, J. S., 67, 135.
Holban, Maria, 25–27.
Hopf, Carl, 16, 28.
 Hunedoara, comitat, 118.
Hurmuzaki, E., 18, 27, 28, 45, 46, 60, 84.
Huttenbach, H. R., 148, 149.

I
 Iancul, bulucbaș, 61.
 Ialomița, județ, 120.
 Iași, oraș, 85–88.
 Ierusalim, 26.
Ieșan, I., 107.
 Ilfov, județ, 120.
Ilies, Aurora, 49.
Ilinski, Gr. A., 18.
 Imperiul bizantin, 16, 17, 20, 21, 25, 28, 33, 65, 66; v. și Bizanț.
 Imperiul habsburgic, 44, 63, 68, 78, 79, 106, 111; v. și Austria.
 Imperiul otoman, 25, 33, 64–66, 68, 76, 84; v. și Turcia.
 Imperiul romano-german, 18; v. și Germania.
 Imperiul rus, 107, 109; v. și Rusia.
 Imperiul țarist, 113; v. și Rusia.
Inalcik, H., 65.
 India, 15–17, 19, 23.
Ioan de Sultanieh, arhiepiscop, 20.
Ionescu, Gh. T., 41, 43.
 Ionescu, N. St., 130.
Iorga, N., 22, 31, 43, 64, 96.
 Iosif II, împărat al Imperiului Habsburgic, 68, 70–73, 75, 111.
 Iraklion — v. Candia.
 Isabella, regină a Ungariei, 45, 62.
 Istanbul, 50.
 Italia, 19, 65, 108, 109.
 Iugoslavia, 158.
 Ivan Șișman, țar al Bulgariei, 18.
Î
 Împărat, „~“ al romilor, 177.
J
John, A. E., 109.
 jude — șef al cetei de țigani, 40, 59–61, 63, 64, 78; v. și giude; — ~ de țigani (slujbaș), 35, 63.
Jurová, Anna, 136.

K
Kaindl, R. Fr., 57, 111, 112.
Kapralski, S., 175.
 Karavlas, 107.
 karavlaški, 107.
Karsai L., 150.
Kenrick, D., 140, 148, 149, 152.
Kern, A., 20.
 Kirpats, nume de familie, 109.
 Kiseleff, Pavel, general rus, 90.
Kochanowski, J., 108.
 Kogălniceanu, Mihail, 10, 11, 36, 37, 56, 57, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 86, 87, 90, 96, 97.
Kohly de Guggsberg, Emile, 85.
Kolsti, J., 158.
Köpstein, Helga, 33, 65.
 Koritari, 107.
 Kovaliovka, localitate în Transnistria, 144.
 kris (tribunal tradițional), 177.

L
 Ladislau, voievod al țiganilor, 18, 46, 60.
 Lalu, țigan, 44.
 lăieși, lăieți, 78, 79, 92, 97–99, 102, 105, 126; v. și țigani de laie.
 lăutari, 59, 79, 80, 123, 128, 142.
 Lăzăreanu-Lăzurică, G. A., 129, 132.
Lăzărescu, E., 21, 26.
 Lăzurică — v. Lăzăreanu-Lăzurică, G. A.
Lecca, O. G., 89, 104.
 Letonia, 149.
Liégeois, J.-P., 16, 108, 131, 158.
 lingurari, 36, 54, 59–61, 63, 78, 91, 92, 97, 99, 105, 112, 118.
 Lituania, 24, 149.
 Iovari, 106–109.
 Luxemburg, 149.

M
 maghiarizare, 58, 126, 177; v. asimilare.
 Manea, țigan, 44.
 Manolescu — v. Manolescu-Dolj, Aurel.
 Manolescu-Dolj, Aurel, 130, 132.
Manuilă, Sabin, 121, 137.
 Maramureș, comitat, județ, 27, 72, 116, 120.
 Marea Neagră, 20, 28, 47, 65.
 Marena, soția lui Alexandru cel Bun, 35.
 Maria Terezia, împărăteasă a Imperiului Habsburgic, 68–70, 73, 75.
Márki S., 27.
 Matei Basarab, domn al Țării Românești, 39.
 Matia Corvinul, rege al Ungariei, 46, 49, 60.
Matschke, K.-P., 17, 33, 67.
 Mavrocordat, Alexandru, domn al Moldovei, 94.

Mavrocordat, Constantin, domn al Țării Românești, domn al Moldovei, 41, 42, 56.
 Mavrocordat, Nicolae, domn al Moldovei, domn al Țării Românești, 40.
 Mavrogheni, Petre, 97.
 Maximoff, nume de familie, 109.
 Mănăstirea din Poiană, 22, 23.
 Mediterana, 19, 65.
 Meissen, 18.
Merfea, M., 153, 159, 164, 173.
Mezey B., 18, 27, 62, 70, 71, 106, 116.
Michalewicz, Bogumila, 149, 150.
 Micul, țigan, 44.
 Mihai Viteazul, domn al Țării Românești, 43.
 Mihail Kogălniceanu, sat, 170.
Mihail, P., 113.
Mihail, Z., 113.
Mihály, I., 27.
Miklosich, Franz, 16, 17, 23, 28, 29.
Milton, Sybil, 148.
Mircea, I. R., 24, 38, 53.
 Mircea cel Bătrân, domn al Țării Românești, 21, 22, 25, 35, 45, 49.
 Mizil, oraș, 121.
 Moldova, 11, 18, 22–27, 30–32, 35–43, 45, 47, 48, 50–52, 55, 56, 59–63, 67, 68, 76, 77, 80, 82–85, 87, 88, 90, 91, 94–98, 100, 101, 104–106, 109–111, 113–115, 120, 121.
 Moldovan, Iuliu, 134.
 Moldovița, mănăstire, 22–24, 111.
 Mujea, țigan, 44.
 Munții Apuseni, 52.
 Muntenia, 32, 91, 98, 101, 120, 121; v. și Olt, părțile de dincoace de ~; v. și Țara Românească.
 Mureș, județ, 120, 155, 170.

N
 Naftanailă, Lazăr, 128.
 Nagy Gáspár, voievod al țiganilor din Transilvania, 62.
 Nagy Mathias, voievod al țiganilor din Transilvania, 62.
 nazăr (dregător), 62.
 Năsăud, județ, 120, 122, 125.
 neam (de țigani), 48, 61, 107, 122, 125, 165, 171, 172, 174.
 Neamț, județ, 102.
 Neamț, mănăstire, 38.
Negruși-Munteanu, Ecaterina, 99.
Neigebaur, J. F., 82.
 netoți, 78, 91.
 Nicolăescu-Plopșor, C. Ș., 130, 131, 132.
 Niculescu, Gheorghe, 129, 132, 153.
Nistor, I., 113.

- Nistru, 113, 140, 147, 151.
nomadism, 27, 28, 30, 44, 46, 53, 54, 64, 67–69, 71, 77, 79, 91, 92, 108, 112, 126, 127, 138, 155.
nomazi, 25, 29, 33, 36, 44, 47, 54, 57–60, 63, 66, 69, 73–75, 78, 79, 85, 91, 92, 95, 97, 99, 101, 102, 105, 111–114, 116–119, 124, 126–131, 135, 138–141, 143, 150, 153, 155, 159.
Noua Zeelandă, 20.
Novitch, Miriam, 148.
- O**
Oană, rob tătar, 38.
Occident, 65–67, 86, 90, 108, 110; v. și Apus.
Oceakov, județ în Transnistria, 142–144, 146; — localitate, 145.
Ocnele Mari, 49.
Olahus, Nicolaus, 55.
Olanda, 18, 108, 149.
Olt — județele de peste ~, 61; v. și Oltenia; — părțile de dincoace de ~, 61; v. Muntenia.
Oltenia, 120, 121; v. și Olt, județele de peste ~.
Orbini, Mauro, 26.
Orient, 47, 65.
Orientul Apropriat, 19–21.
Ornea, Z., 80.
Orșova, oraș, 121.
- P**
Palestina, 152.
Panaitescu, P. N., 34, 47.
Panaitescu, P. P., 25, 37, 50.
Papp Gy., 106.
Pascu, țigan, 44.
Păun, Domnica I., 11, 125, 134.
Pelopones, 17, 68.
Peretz, I., 22, 24, 37, 39, 42–44.
Persia, 16, 17, 19.
Petrović, Dj., 18, 67.
Petru Rareș, domn al Moldovei, 45.
Peyssonnel, Charles, 28.
Philippi, Maja, 27, 45, 49.
Piatra (Neamț), oraș, 102.
Pirinei, 19.
Platon, Gh., 79, 99.
Ploiești, 130.
Poenaru, Petrache, 96.
Poiană, Mănăstirea din ~, 22, 23.
Poissonier, A., 76.
Polek, J., 111, 112.
Polonia, 16, 19, 24, 30, 38, 63, 64, 106–110, 149, 150, 152.
Pomogyi L., 18, 116.
Pons, Emmanuelle, 153, 164.
Popa, E. V., 133.
Popp-Șerboianu, Calinic I., 128–130, 132.
Portugalia, 20.
Porumbacu de Jos, sat, 127.
Poteca, Eufrosin, 85.
Potra, George, 11, 22, 25, 34, 36, 37, 40, 43, 59–61, 76, 77, 85, 90, 102, 121, 126, 127, 129.
Praga, 109.
Prahova, județ, 120, 121.
principatele române, *passim*; v. și țările române.
Prizren, mănăstire în Serbia, 18.
Prodan, D., 45, 46, 62.
Pruț, 113–115.
Pușcariu, I., 45.
Puxon, G., 16, 132, 140, 148, 149, 152, 158.
- R**
Racoviță, Mihail, domn al Moldovei, 40.
Radu, antroponim, 64.
Radu, Leonte, comis, 84.
Radul, țigan, 44.
Ragusa (Dubrovnik), 18, 67.
Raicevich, I. St., 48.
Rajkó, voievod al țiganilor, 27.
Rașiu, Gh., 107.
Rădăuți, district, 113.
Rădușiu, A., 69.
Răzvan — v. Ștefan Răzvan.
Recea, sat, 45.
rege (titlu purtat de șefii țiganilor), 63; „~le” romilor, 177.
Regensburg, 19.
Regnault, Elias, 76, 80.
Rommel, Fr., 127, 128, 132, 139, 153.
Rila, mănăstire în Bulgaria, 18.
robi, 9, 10, 21, 23–26, 29, 31–45, 47–51, 53, 54, 56–58, 63, 65–68, 76–81, 83–85, 87–98, 100, 103–105, 110–114; v. și țigani; — ~i doamnei, 35.
robie, 9–11, 23, 25, 27, 30–34, 37–39, 41–45, 47, 50, 51, 56, 58, 64–66, 68, 76, 77, 81, 84–91, 94–98, 101, 110–112, 114
Rochow, Ilse, 17, 33, 67.
Roller, M., 65.
romi, 10, 20, 21, 129–131, 154, 164–177; v. țigani.
Roma, oraș, 19.
Roman, episcopul de ~, 38.
România, *passim*; v. și Vechiul Regat.
românizare, 58, 115, 125, 126, 177; v. asimilare.
Rosetti-Rosnoveanu, Iordache, boier, 77.
rudari, 36, 37, 51, 52, 54, 63, 78, 105, 107, 109, 112, 122–124, 157, 171.
Rusia, 16, 19, 20, 24, 30, 65, 106, 108, 109, 115; v. și Imperiul rus; v. și Imperiul țarist.
Russo, Alecu, 88.

S
 Sadagura, district, 112.
 Satu Mare, oraș, 63; — episcop de ~, 116.
 Saxonia Inferioară, 18.
 Sălaj, județ, 122.
 sălaș, 21, 22, 24, 35, 42, 48, 50, 53, 59, 80.
 Scandinavia, 16, 19, 108.
 Scăieni, localitate, 80.
Schesaeus, Christian, 48.
Schwicker, I. H., 70, 71, 73, 74, 116.
Scurtulencu, B. Th., 37, 41, 42.
 Sebeș, oraș, 52.
 Secuime, 27.
 sedentarizare, 12, 27, 37, 47, 49, 51, 53–56, 59, 63, 67–75, 77–79, 91, 92, 98–101, 105, 106, 110, 112, 113, 115–119, 124, 127, 131, 150, 155, 159, 160.
Seewann, G., 136.
 Serbia, 17, 25, 33, 66, 107–109, 111, 149.
 Severin, ținut, oraș, 21, 25.
 Siberia, 20.
 Sibiu, oraș, 27, 46, 49, 60, 63; — județ, 121.
 Sigismund, rege al Ungariei, împărat al Imperiului romano-german, rege al Boemiei (Cehiei), 18, 19, 45, 46, 60.
Sijes, B. A., 149.
 Silezia, 109.
 Simion, Marin I., 130.
Sinclair, A. T., 20.
Sion, G., 77, 89.
 Slavonia, 107, 117; v. și Croația-Slavonia.
 Slovacia, 75, 106.
 Solca, district, 112.
 Solnoc-Dăbâca, comitat, 117.
Soulis, G., 16, 17, 25, 28, 66, 68.
 Spania, 19, 20, 65, 108.
 spălători de aur, 51, 52, 70, 74; v. aurari.
Stan, L., 136.
Stanciu, I., 133.
 Stanciu Moenescul, boier, 44.
Stancu, Zaharia, 139
Stangl, R., 67, 70, 73.
 Statele Unite ale Americii, S. U. A., 86, 109; v. și America.
 Stefan Dușan, țar al Serbiei, 17, 25, 28.
Steinmetz, Selma, 148.
Stoica de Hațeg, Nicolae, 27.
 Storch, Henri, 88.
 Storojineț, district, 112, 113.
 Sturdza, Mihail, domn al Moldovei, 95.
 Sturdza, Scarlat, guvernator al Basarabiei, 114.
 Suedia, 19.
 Suțu, Mihail, domn al Moldovei, 60.
Szabó, Gy., 70, 116, 117, 158.

Ș
 șatră, 99, 114, 116, 118; v. și șetrari.
 Șerban, boier, 44.
Șerban, C., 51, 52.
 Șerboianu — v. Popp-Șerboianu.
 Șercaia, sat, 124, 128.
 șetrari, 119; v. șatră.
 Șimand, localitate, 55.
 Șinca, sat, 44.
Șotropa, V., 84.
 Ștefan cel Mare, domn al Moldovei, 25, 38.
 Ștefan Răzvan, domn al Moldovei, 43.
 Ștefan II, domn al Moldovei, 38.
 Știrbei, Barbu, domn al Țării Românești, 96.

T
 Tamerlan — v. Timur Lenk.
Tauber J., 18.
 Tătărași, toponim, 32.
 Tătărăi, toponim, 32.
 Târgu Frumos, oraș, 121.
 Tâmbava Mare, comitat, județ, 117, 120, 122.
 Tâmbava Mică, comitat, județ, 117, 120.
 Tâmbăveni, oraș, 120.
Teodorescu, C. Dem., 85.
 Thomas de Aiud (Enyed), voievod al Țiganilor din Transilvania, 62.
Thurner, Erika, 149.
 Tighina, oraș, 140, 141.
 Timiș, comitat, 118.
 Timișoara, cetate, 27; — oraș, 73.
 Timur Lenk (Tamerlan), 23.
 Tismana, mănăstire, 21, 26, 53.
 Todor, nume de familie, 109.
Tomka M., 70.
Toppeltinus, Laurentius, 24, 27, 55.
 Tracia, 17.
 Transilvania, 18, 22, 24–28, 30, 31, 38, 44–47, 50–52, 54, 55, 58–60, 62–64, 67–72, 74, 75, 81, 105–107, 109–101, 113, 115–124, 126, 139, 151, 152, 156; v. și Ardeal.
 Transnistria, 127, 136–153.
 Tsoron, nume de familie, 109.
 Tsoron, Milos, 109.
 Turcia, 19, 108, 109; v. și Imperiul otoman.

Ț
 Țara de Jos, parte a Moldovei, 50, 61.
 Țara Făgărașului — v. Făgăraș.
 Țara Oltului, 105; v. Făgăraș.
 Țara Românească, 11, 24–26, 32, 38, 39, 41–43, 45, 48–52, 55, 59–61, 63, 76, 77, 81–85, 90–93, 95–97, 100, 101, 105, 107, 109, 110; v. și Muntenia.

Țările de Jos, 19.

Țările române, *passim*; v. și principatele române.

Țigan, poreclă, 27.

țigani, *passim*; v. și robi; v. și romi; — ~ (robi) boierești, 34–36, 40, 48, 54, 58, 61, 63, 78, 82, 84, 87, 101, 105, 112, 114; — ~ căsași, 37; — ~i coroanei (în Basarabia), 114; — ~ de cort, 22, 44, 46, 53, 127; v. corturari; — ~ de curte, 37, 53, 81, 114; — ~ de laie, 78; v. lăieși; — ~ de mătase, 171; — ~ de ogor, 36, 37, 53; — ~ de vatră — v. vâtrași; — ~ (robi) domnești, 34–37, 39, 40, 43, 45, 48, 51–54, 61–63, 66; v. și țigani (robii) statului; — ~i gospod, 34, 35; v. țigani (robi) domnești; — ~ hătămănești, 62; — ~ (robi) mănăstirești, 34–36, 40, 48, 50, 54, 58, 61, 63, 78, 87, 88, 93, 95, 97, 100, 105, 112; — ~ (robi) particulari, 35, 37, 39, 40, 51, 53, 54, 56, 57, 63, 78, 79, 81–83, 87, 91–97, 113; v. țigani (robi) boierești; v. țigani (robi) mănăstirești; — „~ românești“, 107; v. și „~ vlahi“; — ~i (robii) statului, 33, 34, 77–82, 84, 87, 90–93, 95, 97, 98, 100, 105, 113, 114; v. și țigani (robi) domnești; — „~ vlahi“ (oláh cigányok, valaški Cigáni), 30, 106; v. Karavlas; v. karavlaški; v. Koritari.

țigănarit, 40.

țigănie (așezare de țigani), 27, 49, 54.

U

Ubicini, A., 82.

Ucea de Jos, sat, 124.

Ucraina, 106, 114, 115, 140, 151, 152.

Ungaria, 18, 19, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 44–46, 60, 63–65, 68–72, 74, 75, 105–107, 109, 110, 116–119, 139, 141–152, 158, 161, 162; v. și Austro-Ungaria.

Urechia, V. A., 55.

ursari, 36, 48, 59, 60, 78, 107, 108, 112, 122, 123, 171.

U.R.S.S., 147, 149.

Urziceni, oraș, 121.

V

Vaillant, J.-A., 82, 83, 90.

Valahia, 30; v. Țara Românească.

Vallon, Peter, voievod al țăganilor din Transilvania, 63.

Vasile Lupu, domn al Moldovei, 39; Pravila lui ~, 41.

Vaux de Foletier, F. de, 16, 18, 66.

vătaf — (șef țigan), 40, 61, 63, 102, 128, 131; — de țigani (dregător), 61, 92.

vătășie, 61.

vâtrași, 37, 53, 56, 78, 79, 95, 97–99, 103, 165.

Vâlcea, județ, 52, 121.

Vechiul Regat (România), 49, 119, 121–123, 152.

Vekerdi, J., 18, 22.

Veneția, 17, 66.

Verenca, O., 140.

Verlinden, Ch., 65.

Vidin, 26.

Viena, 109, 112, 116.

Vijnița, district, 113.

Vințu de Sus, oraș, 117.

Vișnevăț, mănăstire, 22.

Viștea de Jos, sat, 22.

Viștea de Sus, sat, 22.

Virtosu, E., 84.

Vlad, antroponim, 64.

Vlad Dracul, domn al Țării Românești, 25.

Vladislav I, domn al Țării Românești, 21, 25, 26.

Vladislav II, rege al Ungariei, 45.

Vodița, mănăstire, 21, 25, 26, 53.

voievod — (șeful cetei de țigani), 18, 27, 46, 59, 60, 62–64, 70, 71, 74; — ~ul țăganilor din Transilvania (dregător), 46, 62, 63; — ~ul țăganilor din Țara Făgărașului (dregător), 62; — „~ul țăganilor din România“, 129, 131; — „~ul romilor din România“, 129; — „~ul țăganilor din Oltenia“, 130.

voievodat, ~ul țăganilor (dregătorie); ~ul țăganilor din Transilvania, 46, 62; — ~ul țăganilor aurari din Transilvania, 52; — ~ul țăganilor din Țara Făgărașului, 62.

Voila, sat, 44.

Voivodina, 117.

vomic, ~ de țigani (dregător), 60, 61.

vomicul temnițelor (dregător), 92.

W

Wavrin, Jehan de, 25.

Wilkinson, W., 55.

Wilsdorf, H., 51.

Winstedt, E. O., 109.

Wislöck, Heinrich von, 59.

X

Xenopol, A. D., 43.

Z

Zamfir, C., 153, 164.

Zamfir, Elena, 153, 164.

zapcii (dregători), 61, 93.

zavragii, 78.

Zelenčuk, V. S., 106, 113, 114.

Ziganie, toponim la Brașov, 27.

zlătari, 49.

Znagoveanu, Ioasaf, 96.

VIOREL ACHIM. Născut în Apatiu (jud. Arad) la 26 mai 1961. Absolvent al Facultății de Istorie și Filosofie din cadrul Universității din București (1986). Cercetător științific la Institutul de istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române (din 1991). Specialist în istoria evului mediu românesc. Autorul a 20 de studii privitoare la realități politice și confesionale din secolele XIII–XV apărute în publicații de specialitate. Pregătește o teză de doctorat despre politica sud-estică a regatului Ungariei în secolul al XIII-lea.

„De la robia medievală la manifestările tendinței actuale de afirmare a etnicității rome, trecând prin dezrobirea din secolul XIX și prin prigoana din timpul celui de al doilea război mondial, de la nomadism la sedentarizare, de la meșteșugul medieval la eforturile de adaptare la condițiile economiei moderne, toate etapele istoriei țiganilor din România, împreună cu formele lor specifice de organizare și cu raporturile lor cu lumea autohtonă, precum și cu inerentele deosebiri de la o provincie istorică la alta, se regăsesc în cartea de față într-o interpretare care îmbină temeinicia documentării cu demersul științific cel mai neabătut. Este o carte de care istoriografia noastră avea de mult timp nevoie și care în sfârșit este oferită publicului cititor din țara noastră.”

ȘERBAN PAPACOSTEA